

Беларуская мова 8

Понеже о
ходящие в
птици, лет
ведают г
плывающи
виры своя;
боронять
люди, и где
суть по бозе
ласку имаютъ
ния звёри,
гть ямы своя;
воздуху,
своя; рыбы,
реках, чууть
подобная
тако же
ускормлены
сту великую

З. І. Бадзевіч, І. М. Саматыя

Беларуская мова

Вучэбны дапаможнік для **8** класа
ўстаноў агульнай сярэдняй адукцыі
з беларускай і рускай мовамі
навучання

*Дапушчана
Міністэрствам адукцыі
Рэспублікі Беларусь*

Мінск

Нацыянальны інстытут адукцыі

2020

УДК 811.161.3(075.3=161.3=161.1)

ББК 81.2Бей-922

Б15

Рэцэнзенты:

кафедра мовазнаўства і лінгвадыдактыкі ўстановы адукацыі «Беларускі дзяржаўны педагогічны ўніверсітэт імя Максіма Танка» (кандыдат філалагічных навук, дацэнт *M. С. Ржавуцкая*);

настаўнік беларускай мовы і літаратуры кваліфікацыйнай катэгорыі «настаўнік-метадыст» дзяржаўной установы адукацыі «Гімназія № 3 г. Магілёва» *Т. У. Новікова*

Умоўныя абазначэнні:

— рубрыка «Успамінаем вывучанае»;

— правіла для завучвання;

— асноўны тэарэтычны матэрыял, які неабходна засвоіць;

— рубрыка «Скарбы мовы»;

— заданні, накіраваныя на ўзбагачэнне слоўнікавага запасу вучняў;

— дадатковыя заданні;

— заданні творчага характару, накіраваныя на развіццё звязнага маўлення вучняў;

— дадатковы матэрыял, размешчаны на электронным

адукацыйным рэсурсе «Беларуская мова. 8 клас»
(нацыянальны адукацыйны партал: <http://e-vedy.adu.by>);

— наш памочнік інтэрнэт;

* — лексічнае значэнне слова вызначыць па слоўніку;

Ф — зрабіць фанетычны разбор слова: *аб'яза*^Ф;

Л — зрабіць лексічны разбор: *знічка*^Л;

С — разабраць слова па саставе: *годнасць*^С;

СЛ — зрабіць словаўтваральны разбор слова: *усмешка*^{СЛ};

М — зрабіць марфалагічны разбор слова: *цудоўны*^М;

СН — зрабіць сінтаксічны разбор сказа: *I чужога навучайся, ды свайго не цурайся.*^{СН};

А — растлумачыць напісанне слова: *сышоў*^А;

П — растлумачыць пастаноўку знакаў прыпынку ў сказе (ці яго частцы): *Язык не сиаг, а дружыну водзіць.*^П.

ISBN 978-985-594-584-1

© Афармленне. НМУ «Нацыянальны інстытут адукацыі», 2020

Ад аўтараў

Вучэбны дапаможнік, які вы трymаеце ў руках, мае назыву «Беларуская мова». Мова — складаная шматузроўневая з'ява. Вы ўжо ведаеце такія яе адзінкі, як гук, што вывучаўся ў раздзеле «Фанетыка», слова, што вывучалася ў раздзелах «Лексіка», «Словаўтварэнне», «Марфалогія».

Вядома вам і тое, што мова — гэта агульназразумелы для ўсіх людзей, якія ёю карыстаюцца, сродак зносін, захавання інфармацыі і перадачы ведаў. Маўленне — вопыт (практыка) ужывання моўных сродкаў (слоў, выказванняў, стыляў) у працэсе зносін, абмену думкамі. Ступень валодання мовай залежыць ад таго, як размаўляюць вакол, ад адносін чалавека да роднай мовы, ад узроўню яго адукацінасці, працоўнай дзейнасці, інтэрэсаў і інш.

З самога прызначэння мовы вынікае тое, што галоўным на ўроках яе вывучэння павінна стаць авалоданне багатымі рэурсамі роднай мовы, уменнімі правільна і камунікатыўна апраўдана выкарыстоўваць іх у разнастайных формах, відах, сферах маўленчай дзейнасці.

Чым гэты вучэбны дапаможнік адрозніваецца ад тых, па якіх вы працавалі раней? У ім пачынае выкладацца новы вялікі раздзел граматыкі — сінтаксіс. У VIII класе разглядаюцца ў сістэме такія моўныя адзінкі, як словазлучэнне, просты сказ, тэкст.

Народны паэт Беларусі Ніл Гілевіч адзначаў: «Не адметнасць лексікі перш за ўсё робіць пагоду: у лексіцы славянскіх народаў агульных слоў тысячи. Пагоду робіць сінтаксіс. Музыка фразы. Тоё, у чым дух мовы. Яе глыбінная сутнасць. Яе мысліцельная прырода. Тоё, што ў генах і перадаецца з генамі».

На ўзроўні сінтаксісу праяўляюць сябе адзінкі ўсіх іншых моўных ярусаў. Таму вы павінны ўсвядоміць асаблівую важнасць гэтага раздзела для авалодання нацыянальнай мовай беларускага народа.

Тэкст — галоўная адзінка, на аснове якой будуць разглядацца розныя моўныя з'явы, паколькі толькі ў ім можна асэнсаваць іх месца, ролю і значэнне ў маўленні.

У вучэбным дапаможніку раздзел мае назvu не проста «Сінтаксіс», а «Сінтаксіс і пунктуацыя». Чаму? Каб навучыцца ставіць знакі прыпынку, трэба ўмець распазнаваць сінтаксічныя з'явы. Гэта бяспрэчна. А яшчэ пунктуацыя з'яўляецца адным са сродкам вывучэння сінтаксісу, авалодання яго багатымі рэсурсамі, узбагачэння сінтаксічнага ладу маўлення. Напрыклад: чым адразніваюцца наступныя сказы: «Хто, мы?» і «Хто мы?»? Коска поўнасцю мяняе сэнс выказвання, што сведчыць пра тое, што пунктуацыя не проста звод правіл расстаноўкі знакаў прыпынку на пісьме. Гэта сістэма знакаў, якія садзейнічаюць выкананню адной з асноўных функцый пісьмовай формы мовы — быць сродкам камунікацыі, зносін паміж людзьмі. Авалодваць сінтаксічнымі і пунктуацыйнымі ўменнямі вы і будзеце па гэтым вучэбным дапаможніку. Адначасова ён дапажа вам адказаць на пытанне «Хто мы?».

Бедны той, хто, апрача грошай, апрача багацця,
каторае пры першым няшчасці счэзне дазвання, не мае
скарбаў вечных — скарбаў душы. Такі скарб, каторы
ніхто і ніколі адабраць ад нас не здолее, — гэта любоў
да Бацькаўшчыны, да свайго народа, да роднай мовы...

Цётка.

§ 1. Роля беларускай мовы ў развіцці нацыянальнай культуры

1. Прачытайце тэкст. Раствумачце значэнне пазначаных слоў (*).

Паўторым звышсцісла і коратка — у пытаннях і адказах. «Ці ёсць беларускі народ*, беларуская нацыя?» — «Ну што за пытанне! Вядома, ёсць. Прычым у вялікай сям’і славян народ далёка не з меншых: як-ніяк, а дзесяцімільённы». — «Ці ёсць у гэтага народа свая нацыянальная мова?» — «А як жа! Ды яшчэ якая прыгожая і мілагучная! А як дасканала вусна і пісьмова (за тысяччу гадоў кніжнасці*) распрацавана!» — «А ці ёсць у яго свая нацыянальная культура?» — «Вядома! Багатая і самабытная прычым. І матэрыяльная, і духоўная. Пагляньце адно на фальклор: у сарака аб'ёмістых тамах выйшаў збор беларускай народнай творчасці, не кажучы пра сотні іншых выданняў». — «А ці праўда, што іменна культура (у самым широкім разуменні слова) вызначае аблічча нацыі?» — «Толькі так! А што ж яшчэ, калі не культура? Нацыянальнае дойлідства*, разнастайная мастацкая творчасць*, народныя рамёствы*, традыцыі* і звычай*, а перш-наперш — мова». — «А чаму мова наперадзе ўсяго?» — «Таму што мова — першаэлемент нацыянальнай культуры, яна — аснова асноў усёй культурнай творчасці народа, яна, па сутнасці, фарміруе нацыянальную культуру, і, нарэшце, яна арганізоўвае ўсю жыццяздейнасць народа». — «Дык што будзе з народам, нацыяй, калі адамрэ яго мова і, значыць, згіне яго культура?» — «Будзе тое, што ўжо шмат

разоў было ў гісторыі чалавецтва: народа як асобнага этнасу* не стане, ён сыдзе з гістарычнай арэны ў небыццё. Назаўсёды, на векі вечныя. Адамрэ* мова — памрэ і народ. Нездарма ж кажуць: мова — душа народа. Народ датуль народа, пакуль яго душа жывая» (*Н. Гілевіч*).

- Арганізуйце гутарку па тэксце, размеркаваўшы рэплікі.
- Па магчымасці пашырце рэплікі і прадоўжыце дыялог.
- Падумайце, як эпіграф, выказванне Цёткі (Алаізы Пашкевіч), звязаны з тэмай тэксту Ніла Гілевіча.

② Прывядзіце прыклады зніклых народаў і культур. У пошуках дадатковага матэрыялу выкарыстайце інтэрнэт-рэсурсы.

Пры словах *Белая Русь, Беларусь, Рэспубліка Беларусь* кожны адукаваны чалавек узгадвае, што жывуць на Зямлі *беларусы* — славянскі народ з багатай гісторыяй, адметнай культурай, мілагучнай і багатай мовай.

Родная беларуская мова — найвялікшае багацце беларусаў. Яна непадзельна звязана з духоўнай сутнасцю беларусаў, якія яе стварылі і карыстаюцца ёю. Пераважна на грунце мовы, у ёй самой, сродкамі мовы выяўляецца ўсё, што напрацавана народам за стагоддзі, а менавіта — гістарычная памяць, этнічнай* адметнасць, нацыянальная самасвядомасць, сваё светаўспрыманне, фальклор і мастацкая літаратура, багаты слоўнік і ўласна філософская думка, казкі і песні, алфавіт і пісьменства, буквар і энцыклапедыя, малітва і застолле — увесь духоўны скарб і душэўны лад народа.

Беларуская мова была і застаецца падмуркам і крыніцай нацыянальнай культуры. Яна з'яўляецца формай існавання і захавання народных традыцый, звычаяў і скарбаў, способам і сродкам развіцця нацыянальнай культуры.

Выключная роля беларускай мовы ў развіцці ўсіх відаў слоўнай творчасці. Літаратура, прыгожае пісьменства — люстэрка існавання чалавека, школа спазнання сэнсу жыцця, лёсу асобы, яе месца ў свеце. Вуснае і пісьмовае беларускае слова, захаванае ў разнастайных тэкстах (гістарычных, дакументальных, мастацкіх, публіцыстычных, навуковых, фальклорных, рэлігійных, дзённікаўых, прыватных і інш.), надае этнічнай культуры беларусаў сусветную каштоўнасць. У перакладах з іншых моў на беларускую мову і наадварот яна таксама служыць мастком паміж народамі,

спалучае іх у адзінае чалавецтва. У гэтым заключаецца не толькі высакароднасць роднай мовы, але і яе вялікая значнасць ва ўзбагачэнні нацыянальнага вопыту беларусаў.

Беларуская мова здольна абслугоўваць усе духоўныя запатрабаванні чалавека і грамадства дзякуючы сваёй незвычайнай гнуткасці*. Так, сфера будзённага жыцця патрабуе гутарковага стылю маўлення, сфера працы — афіцыйнага стылю, сфера слоўнай творчасці — мастацкага стылю, сфера ўпрыгожэння чалавека — публіцыстычнага стылю, сфера навуковага спазнання з'яў — навуковага стылю. Гнуткасць мовы выяўляеца і ў тым, што яна служыць базай для вынаходніцтва ў многіх сферах нацыянальнай камунікацыі: народнай гаспадарцы, навуцы, ваенай справе, навучанні, перадачы і захаванні інфармацыі і г. д.

Мова і маўленне беларусаў змяшчаюць у сабе вельмі выразную хараўтарыстыку асобы, даюць яе «культурны партрэт». Яны не толькі сведчаць пра нацыянальна-этнічную прыналежнасць моўцы, але і шмат чаго раскажуць пра ўнутраны свет асобы, яе адукаванасць, кола інтэрэсаў, здольнасці, кругагляд, культуру мыслення, хараўтар і настроі. Усё гэта прымушае пагадзіцца з думкай аднаго з сучасных філосафаў: мова — гэта дом быцця чалавека, грамадства, нацыі. І першы абавязак кожнай асобы — добра ўладкавацца ў сваім нацыянальным доме, гэта значыць дасканала авалодаць роднай мовай — неацэненым скарбам, трывалым падмуркам і жыватворнай крыніцай нацыянальнай культуры.

- Параўнайце значэнні выдзеленых прыметнікаў.
- Сфармулюйце да тэксту параграфа пытанні.

Перакажыце яго змест па наступным плане:

1. Жывуць на Зямлі беларусы.
2. Родная беларуская мова — найвялікшае багацце беларусаў.
3. Беларуская мова — падмурак і крыніца нацыянальнай культуры.
4. Роля беларускай мовы ў развіцці слоўнай творчасці.
5. Гнуткасць беларускай мовы: стылёвыя асаблівасці.
6. Мова і маўленне як «культурны партрэт» беларуса. Мова — гэта дом быцця.

Знайдзіце ў тлумачальным слоўніку беларускай мовы слова з коранем *культур-*. У якой сітуацыі іх можна выкарыстаць? Складзіце і запішыце 3-4 сказы з гэтымі словамі. Адзначце аднакаранёвыя слова, якія вы ўжылі.

2. Прачытайце тэкст. Вызначце яго тэму і асноўную думку. Падбярыце два загалоўкі, адзін з якіх выражаў бы тэму тэксту, а другі — асноўную думку.

Літаратура — гэта першааснова, хлеб мастацтва.

Янка Купала стварыў геніяльны верш «Спадчына» — Ігар Лу-чанок напісаў музыку, ансамбль «Песняры» выканалаў песню... А не было б верша... Іван Мележ напісаў «Людзі на балоце» — ку-палаўцы стварылі спектакль, Віктар Тураў паставіў выдатную ма-стацкую стужку. А колькі мастакоў афармлялі кнігу! Бачыце, усім работа: і кампазітарам, і акцёрам, і мастакам... Як кажуць, напа-чатку было слова. Маю на ўвазе мастацкае (*Паводле Л. Левановіча*).

- Назавіце ўласныя імёны з тэксту. Што вам вядома пра гэтых людзей?
- Хто такія купалаўцы? Якія іх тэатральныя пастаноўкі вам вядомы?

3. Прачытайце тэкст. Вызначце яго тэму, стыль, сваю думку аргументуйце.

Мова як матэрыяльная каштоўнасць

Патэнцыял кожнай дзяржавы ў значнай ступені залежыць ад яе матэрыяльных і інтэлектуальных рэсурсаў. Вядома, што Беларусь не надта багатая на прыродныя рэсурсы. У асноўным гэта лясы, вада і паветра, а таксама карысныя выкапні.

Ёсць у Беларусі яшчэ адзін матэрыяльны рэсурс. Гэты рэсурс — беларуская мова.

Чаму ж яе можна і трэба аднесці да матэрыяльнай каштоўнасці?

У міжнародным праве ёсць такое паняцце, як інтэлектуальная ўласнасць. Да яе адносяцца літаратурныя і навуковыя творы, вы-находствы, друкаваныя выданні, перадачы тэлебачання і радыё, музычная і канцэртная дзейнасць і г. д.

Творцаў гэтай інтэлектуальнай уласнасці абараняюць міжнародныя і дзяржаўныя законы аб аўтарскім праве. А вось на нацыянальным узроўні інтэлектуальную ўласнасць абараняе тая мова, на якой яна створана. Гэта як бы своеасаблівы замок да сейфа, дзе захоўваецца ін-тэлектуальная ўласнасць у адпаведнай матэрыяльнай форме выканання.

І калі нехта захоча ёй карыстацца, то трэба мець адпаведны ключ — менавіта валоданне адпаведнай мовай (*У. Яцкевіч*).

- Вызначце асноўную думку тэксту. Ці згодны вы з аўтарам? Свой адказ аргументуйце.

4. Якія тэарэтычныя палажкінні § 1 можна праілюстраваць прыкладамі з тэкстаў Н. Гілевіча, Л. Левановіча, У. Яцкевіча (гл. практ. 1—3)?

5. Прачытайце тэкст.

Расул Гамзатаў казаў: «Без духоўнай культуры, што вырастает з нацыянальных традыцый, наш родны дом казённа-безаблічны, і чалавечай душы ў ім няўтульна». Удумаемся толькі: чалавеку няўтульна ў сваім родным доме! А што мы павінны зрабіць, каб у родным доме было ўтульна?

- Як, на вашу думку, гэта можна зрабіць?
- Параўнайце ваш адказ з адказам народнага паэта Беларусі Ніла Гілевіча (практ. 250).
- Уважліва разгледзьце схему. Праілюструйце яе прыкладамі. Выкарыстайце пры падрыхтоўцы адказаў практ. 16, 66, 264, 265, 269 і 360.

 Пры неабходнасці звярніцеся да артыкула «Мова і культура».

 Падрыхтуйце паведамленне на адну з наступных тэм: «Якая мая роля ў развіцці нацыянальнай культуры?», «Што мы можам зрабіць для развіцця нацыянальнай культуры?».

6. Прачытайце тэкст. Вызначце яго асноўную думку.

Што робіць чалавека чалавекам? Чаму ёсць немцы, англічане, французы? Пра немца мы кажам — педант, пра англічаніна — пыхлівы, пра француза — рамантык. Чаму немец — немец, а паляк — паляк? Бо існуе культура. Яна робіць з чалавека і немца, і

француза, і беларуса. А культура — тыя самыя матэрыяльныя і нематэрыяльныя здабыткі, якія належаць аднаму народу, адной краіне. Мова найперш. Традыцыі. Традыцыі будаўніцтва і гуляння вяселляў. Традыцыі сустрэчы гасцей і заляцанняў да дзяўчат. Традыцыі дзяржаўных свят і пахаванняў. Ведаеце, беларусы — адна з тых нацый, якія з асаблівым трапятаннем ставяцца да сваіх продкаў. У нашым народным календары^a ажно некалькі дзён ушанавання памерлых. У нас найбольш багатыя звычаі гуляння вяселляў, хрэсьбін.

© Падрыхтуйце паведамленне пра беларускія традыцыі. Праілюструйце іх прыкладамі з энцыклапедыі «Культура Беларусі».

§ 2. Тэкст

7. Слова тэкст у дадзеных словазлучэннях ужываецца ў некалькіх значэннях. Раствумачце гэтыя значэнні. Ці ёсьць сэнсавая сувязь паміж гэтымі значэннямі?

Тэкст рукапісу, пісьмовы тэкст, вусны тэкст, вычытаць тэкст, тэкст песні, зверыць з тэкстам, пераказ тэксту, тэкст выступлення, тэкст аповесці, вершаваны тэкст, тэксты Янкі Купалы, газетны тэкст, незразумелы тэкст, чытаць тэкст.

Што называецца тэкстам?

- Якую ролю ў тэксле выконвае загаловак? Што ён можа выражаць?
- Якія пытанні трэба задаць, каб вызначыць асноўную думку тэксту? Тэму тэксту?
- Якія сродкі сувязі паміж сказамі існуюць у тэксле?
- Чым адрозніваецца апісанне ад апавядання? Апавяданне ад разважання? Апісанне ад разважання?

Тэкст — гэта твор маўлення, які складаецца з шэрагу скажаў, размешчаных у пэўнай паслядоўнасці і звязаных паміж сабой па сэнсе і з дапамогай розных моўных сродкаў: паўтору адных і тых жа слоў, сінтаксічных канструкцый і інш.

Любы тэкст нясе ў сабе пэўную інфармацыю. Стваральнік тэксту зацікаўлены ў тым, каб гэта інфармацыя была правільна ўспрыніта. Каб тэкст быў зразумелы, ён павінен адпавядаць

цэламу шэрагу патрабаванняў: быць звязным, лагічным, паслядоўным, завершанным і г. д.

Аўтар імкненца і да таго, каб яго тэкст уразіў чытача (слушача). Для гэтага ўжываюцца спецыяльныя моўныя сродкі — сродкі выразнасці.

Аўтар-стваральнік хоча таксама зацікаўць слухача (чытача), прыцягнуць і ўтрымаць яго ўвагу і прыдумвае для гэтага розныя спосабы нечаканасці ў сюжэце, загадкі, парадоксы і інш.

Пры складанні тэксту неабходна ўлічваць мноства ўмоў: для якой мэты ствараецца тэкст, хто яго адрасат, якую сферу дзейнасці чалавека ён будзе абслугоўваць, у якой сітуацыі будзе ўспрымацца, у якім стылі будзе напісаны і г. д.

8. Успомніце прыметы тэксту і пералічыце іх. Прачытайце мініяцюру і яе аналіз.

Лясная дорога

Іду лесам. Смарагдавыя* ствалы алешины. І ствалы елак — ружовыя, разагрэтыя, як з лазні выйшли.

Лясная дорога — шырокая прасека, зарослая травой. Быццам зялёная рака.

- Як вы лічыце, ці ўласцівы гэтай мініяцюры прыметы тэксту? Адказ аргументуйце.
- Параўнайце свой адказ з прыведзеным ніжэй тэкстам К. І. Нікіцінай.

«Прыметы тэксту — загаловак (ці яго магчымасць), тэма, ідэя; члянімасць — пачатак, асноўная частка, канец; звязнасць, кампазіцыйная завершанасць, стылістычнае адзінства.

Усімі гэтымі прыметамі валодае прыведзеная вышэй мініяцюра.

Яна мае загаловак — «Лясная дорога».

У гэтым загалоўку адлюстравана тэма тэксту, з якой непарыўна звязана ідэя: лясная дорога — прыгожая, маляўнічая, ісці па ёй прыемна, радасна. Нягледзячы на тое што мініяцюра складаецца ўсяго толькі з чатырох простых сказаў, у ёй ёсць усе кампазіцыйныя часткі тэксту. Пералічым іх.

1. Пачатак тэксту — 1-ы сказ — *Іду лесам*. Калі б аўтар не ішоў лесам, то не бачыў бы лясной дарогі, не апісаў бы яе — не было б і гэтай мініяцюры.

2. Асноўная частка — апісанне лясной дарогі — 2, 3 і 4-ы сказы. Гэта частка, у сваю чаргу, дзеліцца на больш дробныя: а) ствалы алешын; б) ствалы елак; в) шырокая прасека.

3. Канец тэксту — параўнанне лясной дарогі — прасекі з зялёной ракой; параўнальны зварот — *Быццам зялёная рака*, які аддзелены ад асноўнай часткі 4-га сказа кропкай.

Усе часткі тэксту звязаны па сэнсе і структурна: яны раскрываюць адну агульную тэму і асноўную думку; у іх адзіны часавы план — цяперашні час. Параўнанне лясной дарогі — прасекі з зялёной ракой вяртае нас да загалоўка мініяцюры — «Лясная дарога», і тэкст атрымлівае кампазіцыйную завершанасць: па задуме аўтара ў ім сказана ўсё, і нічога ні дапаўняць, ні скарачаць, ні змяняць не патрэбна.

Стыль мініяцюры — мастацкі. Незвычайную нагляднасць апісанню надаюць эпітэты і параўнанні: ствалы алешыны — *смарагдавыя*, ствалы елак — *ружовыя, разагрэтыя, як з лазні выйшли*, дарога — прасека — *быццам зялёная рака*. Аўтар мініяцюры — сапраўдны майстар слова Ф. Абрамаў».

Тэкст — гэта непарыўнае адзінства формы і зместу. Асноўная **мэта** тэксту — данесці пэўную інфармацыю, пэўны змест да адресата (слухача, чытача). Змест тэксту мы ў стане перадаваць і ўспрымаць толькі тады, калі ў наяўнасці адпаведная **форма**. Абавязковая ўмова зразумеласці, паспяховага ўспрымання тэксту — **сэнсавая цэласнасць**. Яе адсутнасць дакладна перадаюць прымаўкі: *Я яму пра абразы, а ён мне пра гарбузы, Гэты пра воз, а той пра коз*. У выпадку разбурэння сэнсавай цэласнасці тэкст, правільны з боку формы, распадаецца, становіцца незразумелым і ў рэшце рэшт губляе сэнс: *Я люблю гуляць у чыжыка. Чыжык — невялікая лясная пеўчая птушка. «Птушка» на палях праверанага шытка абазначае пунктуацыйную памылку*.

Да распаду тэксту і бяссэнсіцы можа прывесці і парушэнне яго формы, а іменна адсутнасць звязнасці. **Звязнасць** тэксту — складанае цэлае, якое змяшчае некалькі складнікаў. Гэта і граматычнае дапасаванне слоў (нельга сказаць *гнядая конь*, трэба — *гняды конь*), і паўторы, і паслядоўнасць перадачы падзеі,

думак (*Быў. Ёсць. Буду*), і лагічнасць тэксту, і многае іншае. Непаслядоўнасць можа прывесці да парушэння звязнасці. Напрыклад: *Я пайшоў у школу ў 2001 годзе. Я нарадзіўся ў 1995 годзе.*

Такім чынам, асноўнымі прыметамі тэксту з'яўляюцца:
а) сэнсавая цэласнасць; б) звязнасць, або структурнае адзінства.

9. Прачытایце тэкст, прааналізуйце яго па схеме: загаловак, тэма, асноўная думка тэксту; члянімасць тэксту — пачатак, асноўная частка, канец; звязнасць, кампазіцыйная завершанасць, стылістычнае адзінства тэксту.

Пасля навальніцы

Перад раніцай прашумела навальніца.

На світанні яна спіхла, дождж сышоў^a на захад, да Прывяці. А за ім хутка сплылі хмары. Над вымытымі вадой паліямі засінела чистае неба і зазіхацела яркае жнівеньскае^a сонца. І неба, і сонца, пераліваючыся вясёлкавымі колерамі, адбіваліся ў незлічоных буйных краплях, што былі шчодра рассыпаны^c на пожні. Здавалася, што гэта не краплі, а крупінкі сонца, якія разам з дажджом асыпаліся на зямлю.

Зноў ярка і ласкова ўсміхалася сонца (*I. Мележ*).

Тэксты па тыпе маўлення падзяляюцца на тэксты-апавяданні (паведамленне пра каго-, што-небудзь), тэксты-апісанні (апісанне каго-, чаго-небудзь) і тэксты-разважанні (прычынна-выніковыя сувязі паміж кім-, чым-небудзь).

Кожны тып тэксту мае свае моўныя асаблівасці. Але патрэбна мець на ўвазе, што ў маўленчай практыцы апавяданне, апісанне, разважанне часцей за ўсё сустракаюцца ў комплексе.

10. Пабудуйце тэкст-апавяданне пра якую-небудзь падзею, з'яву, вызначаючы экспазіцыю (уступ), завязку, развіццё дзеяння, кульмінацыю і развязку. Разгледзьце ў якасці прыкладу наступны тэкст.

Заступнік

Здарылася гэта летнім ранкам. Сонца ўжо стаяла над вершалінамі^a дрэў. На прырэчнай балацявіне, нібы касец у белай

кашулі, паходжваў бусел. Непадалёку^a ад яго, аднекуль з хмызняку, выпырхнула сарока. Хапатліва^л махаючы крыламі, яна ляцела да вёскі. І раптам напярэймы ёй з блізкага лесу мільгануў шуляк — так у нашай мясцовасці называюць ястраба-цецяроўніка^a. Праз імгненне сарока апынулася ў кіпцюрах, адчайна заверашчала^л.

А далей адбылося неверагоднае.

Бусел, які няспешна дыбаў па балоце, адклікнуўся трывожным клёкатам, замахаў крыламі, пачаў набіраць вышыню. Калі ж ён дагнаў ястраба, з ходу кінуўся ў бойку. Рэзка крутнуўшы ўбок, шуляк вывернуўся ад буславай дзюбы^л. Аднак бусел зноў узніяўся ўгору і з клекатаннем^a спікіраваў другі раз...

Каб застацца самому цэлым, ястраб выпусціў з кіпцюроў спажыву. Затым, трymаючыся як мага ніжэй да зямлі, даў дзёру ў лес.

Бусел жа, здабыўшы перамогу, зрабіў некалькі кругоў над балотам і зноў заступіў на сваю звыклую працу (*У. Ягоўдзік*).

- Вызначце ролю дзеясловаў у тэксле.

11. Прачытайце тэкст. Вызначце, з якіх частак ён складаецца.

Некалі ў Нежынскім ліцэі наш выкладчык рымскага права папрасіў ліцэістаў напісаць кожнаму на сябе характарыстыку. Здзівіліся мы: ці ж праўду будзеш пісаць, які ты, чаго ты варты? Тады выкладчык папярэдзіў, што падпісвацца пад характарыстыкай не трэба, яна павінна быць ананімнай. Мы напісалі, выкладчык сабраў тыя характарыстыкі, паклаў у партфель і панёс. Праз тыдзень на ўроку пачаў іх чытаць і пытаць у нас, ці пазнаём, хто напісаў. Многіх пазнавалі.

Прачытаў і маю характарыстыку, а там вось што я пра сябе напісаў: «З выгляду пануры, маўклівы, педантычна^л прынцыповы, ганарысты, калі тычыцца маіх перакананняў і асобы, веры і нацыі. У мяне гіпертрафіраванае^л адчуванне да чужога болю і ўніжэння. Чужое няшчасце ўспрымаю як сваё. Баліць у некага, баліць і ў мяне. <...> З мяне нібыта садрана скура — дужа баліць мне, калі дакранаюся да грубага ў жыцці, жорсткага, злоснага, несправядлівага... Не магу ўявіць сабе, як я буду суддзей, следчым, пракурорам — тады ж толькі з гэтymі жыццёвымі язвамі і давядзецца сустракацца.

...Люблю марыць аб прыгожым і пра будучыню чалавецтва. Гэту будучыню ствараю ў мірах, уяўляю жыццё праз сто гадоў, зусім не падобнае на цяперашніе. Веру ў такое шчаслівае для ўсіх жыццё і гэтай верай жыву і буду рабіць усё, што ў маіх сілах, каб яно хутчэй наблізілася. Яно, тое жыццё, канечне, не будзе раем, але будзе духоўна багатым і справядлівым».

...Часцей за ўсё наш лёс залежыць ад іншых людзей. Дабро зробіць табе людзі — пашанцуе ў жыцці. Крыўду горкую ўчыняць — жыццё горкім стане. Значыць, лепшае жыццё грамадства залежыць ад нас саміх, ад якасці кожнага чалавека. Бацька мой вучыў нас, малых: не рабі, чаго не хочаш, каб рабілі табе. Я і стараюся не рабіць нікому благога.

Дык чаму я павінен прысвяціць сваё жыццё? (В. Хомчанка).

● Спішыце частку тэксту, якая з'яўляецца разважаннем. Выдзеліце фразу, якая раскрывае асноўную думку ўсяго тэксту. Ці сугучныя думкі аўтара з вашымі думкамі?

● Ці ведаецце вы, пра якога чалавека ідзе гаворка? Кім стаў па жыцці гэты чалавек? Які тып тэксту ўяўляе сабой харектарыстыка Францішка Багушэвіча, героя твора «Пры апазнанні — затрымаць»?

 Напішыце ўласную харектарыстыку або харектарыстыку на свайго сябра (брата, сястру ці інш.).

 У скаже звычайна выдзяляюць дзве часткі: першая — гэта тое, што нам вядома з папярэдняга тэксту ці з самай маўленчай сітуацыі, другая — гэта тое, дзеля чаго будуецца сказ.

Першая частка называецца **вядомым**, а другая — **новым**.

Напрыклад:

в.

н.

н.

*Рэчка Ружанка — тонкі блакітны паясок. Вельмі няспешная
роўная яе вадзіца* (А. Бензярук).

У першым скаже вядомае — *рэчка Ружанка*, новае — *тонкі блакітны паясок*. У другім скаже вядомае — *яе вадзіца*, усё астатніе — новае.

12. Абазначце вядомае і новае ў наступным скаже.

У старадаўнія часы Ружанка, як змейка-вужык, абвівала ўзвышша (А. Бензярук).

У тэксце сказы могуць быць звязаны паслядоўнай і паралельнай сувяззю.

Паслядоўнай сувяззю называецца такая сувязь, калі другі сказ звязаны з першым, трэці — з другім і г. д.

[1]. [2]. [3]. ...

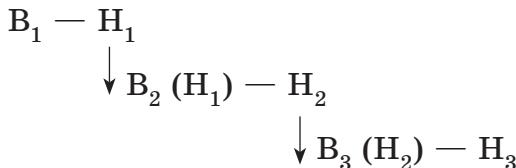
Паслядоўная сувязь сказаў тэксту абумоўлена чаргаваннем вядомага і новага. Думка аўтара развіваецца паслядоўна. Тое, што ў першым сказе было новым, у другім становіщча вядомым і г. д. Пры паслядоўнай сувязі сказы ў тэксце нельга памяняць месцамі.

13. Прачытайце тэкст. Вызначце вядомае і новае ў кожным сказе.

Тут калісць быў мураваны палацык. Вакол яго множыліся драўляныя хаткі. Тутэйшы гаспадар надаў новаму паселішчу імёны сваіх любых дачок — Ружы і Ганны. Дзяўчынкі, кажуць, былі блізняткамі, падобнымі, як кропелькі. Таму і злучыліся ў адной назве. Пачалі навакольцы^л клікаць селішча Ружанай, часам ласкова — Ружаначкай, а цяпер — Ружанамі (*A. Бензярук*).

- Далучыце да тэксту папярэднія сказы-прыклады. Запішыце легенду поўнасцю. Вызначце тып і стыль тэксту.

14. Разгледзьце схему будовы тэксту. Раствумачце, чаму такі спосаб сувязі сказаў у тэксце называецца паслядоўным. Як развіваецца думка ў тэкстах з паслядоўнай сувяззю сказаў?

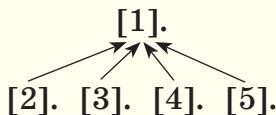

У тэкстах з паслядоўнай сувяззю сказаў думка развіваецца па ланцужку, ад аднаго сказа да другога: новае ў першым сказе становіщча вядомым у другім, новае ў другім сказе становіщча вядомым у трэцім і г. д.

Паралельнай сувяззю называецца падпарадкаванне другога, трэцяга і г. д. сказаў першаму. Першы сказ задае тэму, а ўсе наступныя дэталізуюць агульны малюнак, канкрэтывуюць тэму тэксту. Напрыклад: 1. *Паглядзіце, якая прыгажосць навокал.* 2. *Над рэчкаю і лугам пухнатаю цёплаю коўдрай ляжыць туман.* 3. *А на ўсходзе, проста на вачах у нас, неба хтосьці размалёўвае дзівоснымі яркімі фарбамі — чырвонаю, малінавую, барвоваю.* 4. *Прачнуйся ветрык.* 5. *У прыдарожным бухматым вербалозе зазвінела берасцянка.*

Схема паралельнай сувязі ў тэксле:

Пры паралельнай сувязі сказы ў тэксле пасля першага можна мяняць месцамі.

У арганізацыі тэксту вялікае значэнне маюць яго пачатак і канец (пачатковыя і заключныя сказы). Часта пачатак тэксту, як і загаловак, раскрывае (называе) яго тэму.

Асноўнымі сродкамі, якія ствараюць сэнсавую і граматычную цэласнасць тэксту, з'яўляюцца адзіная тэма, спосаб спалучэння сказаў, характеристар сінтаксічных канструкцый, парадак слоў, націск, тэматычная лексіка, паўтор слоў (лексічны паўтор), аднакаранёвыя слова, зайненнікі, злучнікі і інш.

Сэнсавую цэласнасць тэксту забяспечвае **тэма**. Яна абумоўлівае ўжыванне адпаведнай лексікі, гэта значыць слоў, якія могуць быць аб'яднаны ў тэматычныя групы: назвы прадметаў ці з'яў, якія звязаны паміж сабой у рэальнym жыцці. Прыклады тэматычных груп — імёны сваяцтва: *дзядуля, маці, сын, братавая**, *швагер**, *залоўка**, *свякроў** і інш.; назвы дрэў і кустоў: *ляшчына**, *ядловец*, *шыпшина*; лекавыя расліны: *румянак, зязюліны слёзкі, падбел* і інш. Напрыклад, пры апісанні сям'і, лесу, лугу і іншага адпаведныя тэматычныя групы ствараюць сэнсавае адзінства тэксту, а часта з'яўляюцца і **ключавымі** словамі.

Сродкамі, якія забяспечваюць тэматычную сувязь, таксама з'яўляюцца: слова-«замяняльнікі» — займеннікі (*палац* — ён), прыслоўі (*узвышша* — тут), сіонімы (*марудна* — *няспешна*), метафары (*палахлівец* — *заяць*), рода-відавыя слова (*кветкі* — *валошкі*), агульны назоўнік — уласны назоўнік (*настаўнік* — *Васіль Юльянавіч*) і інш.

Узмацняе сэнсавую і граматычную сувязь частак тэксту лексічны паўтор (могуць быць розныя формы слоў, якія паўтараюцца).

15. Прачытайце тэкст. Ахарактарызуіце ў ім сродкі, што забяспечваюць тэматычную сувязь.

Ад усяго слайнага роду Гарэшкаў засталося толькі троє — стары пан Ладзіслаў, яго жонка Магдуля ды надзея роду сын Канстанцін Гарэшк. З маленства Кастусіка песцілі ды ўводзілі ў вушы, што ён самы высакародны, самы разумны, самы прыгожы, самы дужы... І, зразумела, ажэніцца ён няйнакш як з князёўнай і стане не менш чым ваяводам або маршалкам* (*Л. Рублеўская*).

Сродкамі, якія забяспечваюць марфалагічную сувязь, з'яўляюцца:

- займеннікі: *Шэры туман павіс над зямлёй. Ён быў надзвычай густы...* (Я. Сіпакоў);
- прыслоўі: *Мы выйшли на журавінавае поле. Тут можна ўбачыць белабокія чырвоныя ягады* (Л. Дайнека);
- формы аднаго і таго ж слова: *Дрэвы стаяць маўклівыя, нібы сонныя. Дзе-нідзе яшчэ з дрэў злятае апошніе лісце. Зямля пад дрэвамі ўкрыта жоўта-бурым лісцем* (Я. Брыль);
- адпаведнасць трывальна-часавых форм дзеясловаў у тэкście: *Надышла нач. Стала вельмі цёмна. На небе загарэліся зоры* (І. Навуменка);
- злучнікі: *У лесе ціха спявалі птушкі. И ўсё живое хавалася ў ценъ* (Я. Брыль).

Сродкі, што забяспечваюць сінтаксічную сувязь:

- парадак слоў у сказе: *Бушуе паводка. Пайшоў крыгаход. Шуміць Дзвіна* (Т. Хадкевіч);

- б) слова, якія арганізуюць парадак выказвання: *па-першае, па-другое, нарэшце і інш.;*
- в) пытальныя сказы (*Ці любіце вы чытаць?* — патрабуецца адказ);
- г) паралелізм: *Не віхор калыша лесам, не ваўкі заводзяць, не разбойнікі гурбою за здабычай ходзяць* (Я. Купала);
- д) супрацьпастаўленне: *ружа і штык, вайна і мір;*
- е) адчляненне сінтаксічнай канструкцыі: *Дзеци любілі нашы размовы. Цёплыя, шчырыя. Асабліва па вечарах.*

Сродкі, што забяспечваюць лагічную сувязь:

- а) аднолькавы пачатаک і канец;
- б) паслядоўнасць у выкладзе думак, фактаў, падзей, дзеянняў: *Прыйшоў, убачыў, перамог;*
- в) правільнасць прычынна-выніковых сувязей (параўн.: *Лісты ападаюць, таму што наступіла восень і Восень наступіла, таму што лісты ападаюць*);
- г) загаловак;
- д) слова — арганізаторы лагічных сувязей: *вось чаму, з гэтага вынікае і інш.;*
- е) «сашчэпкі» — сказы, абзацы, што ўказваюць на парадак пераказу;
- ж) падагульняльныя слова: *такім чынам, падвядзём вынік.* Агульная тэма можа аб'ядноўваць шэраг больш дробных тэм (падтэм). Іменна тэма вызначае некаторыя сінтаксічныя асаблівасці тэксту.

16. Прачытайце тэкст. Вызначце яго асноўныя прыметы: адрасата, тэматычнае адзінства, разгорнутасць, паслядоўнасць, звязнасць, завершанасць. Ахарактарызуіце спосабы і сродкі сувязі сказаў і частак тэксту.

Маліванкі цёткі Алены

Калісьці гэтую вандроўніцу добра ведалі на Случчыне. Звалі яе Алена Кіш. Позняй восенню і зімою цётка Алена хадзіла ад хаты да хаты і за невялікую плату, мех бульбы ці кавалачак сала, малівала на даматканым палатне карціны, разам з якімі пад саламяныя стрэхі нібы завітвала свята.

Нарадзілася Алена Кіш у 1889 годзе ў мнагадзетнай сям'і. Яна з маленства любіла маляваць. Пераступіць жа парог мастацкай школы не давялося: перашкодзіла нястача. Адзіным настаўнікам здольнай дзячынкі стала наша цудоўная беларуская прырода, а таксама народныя казкі і песні.

Аднавяскоўцы называлі Алену дзівачкай, летуценніцай. Як зачараўваная, глядзела яна на прыдарожныя бярозы і сосны, на простираючыя палівыя краскі, падоўгу слухала званочкі жаўрукоў. А пасля пераносіла іх на свае палотны.

Сваімі маляванкамі мастачка запрашала гледачоў у дзівосную краіну сваіх мрояў і сноў, самых дарагіх дзяўчых спадзянняў. Нікому не цесна на Аленіных насценіках^л. Усім хапае месца: і людзям, і птушкам, і звярам. На кожным палатне пануе суладдзе. Разам з фарбамі свецяцца Дабро і Хараство. Гэта найпершая адзнака сапраўднага мастацтва.

Дываны Алены Кіш упрыгожвалі сялянскія хаты некалькі дзесяцігоддзяў, пасля іх замянілі модныя фабрычныя вырабы. Да сёняшніх дзён уцалела невялікая часцінка творчай спадчыны слуцкай майстрыхі. Аднак і гэтага аказалася дастаткова, каб імя Алены Кіш трапіла ў сусветную энцыклапедыю наўнага^л мастацтва, выдадзенню дваццаць гадоў таму ў Будапешце. Значыць, створанае нашай зямлячкай узбагаціла не толькі скаронку беларускай культуры.

Усе вядомыя дываны мастачкі захоўваюцца ў музеі Заслаўскага гісторыка-культурнага запаведніка (*Часопіс «Бярозка»*).

Калі вас зацікавіла асоба народнай мастачкі, звярніцесь да дадатковых мазерыялаў «Маляваны рай».

Уважліва разгледзьце маляванкі Алены Кіш. Падзяліцеся сваімі ўражаннямі пра народную мастачку і яе творчасць з сябрамі (з бацькамі, суседзямі, са знаёмымі).

Паўтарэнне вывучанага ў V—VII класах

§ 3. Самастойныя і службовыя часціны мовы

17. Прачытайце табліцу.

Часціны мовы

Самастойныя часціны мовы (назоўнік, прыметнік, лічэбнік, займеннік, дзеяслоў, прыслоўе)	Службовыя часціны мовы (прынализоўнік, злучнік, часціца)	Выклічнік
1) называюць прадметы, прыметы, колькасць, указываюць на прадметы, абазначаюць дзеянні, прыметы дзеянняў	1) служаць для сувязі слоў ці частак сказа (прынализоўнік, злучнік), надаюць розныя адценні словам ці сказу (часціцы)	1) выражаете разные пачутці, эмоцый, але не называете іх
2) зменныя часціны мовы (назоўнік, прыметнік, лічэбнік, займеннік — скланяюцца, дзеяслоў — спрагаецца); нязменная часціна мовы (прило́же́ние)	2) нязменныя	2) нязменная
3) з'яўляюцца членамі сказа	3) не з'яўляюцца	3) не з'яўляеца

● Адкажыце на пытанні:

- На якія групы дзеляцца часціны мовы? Назавіце прыметы, паводле якіх слова размяркоўваюцца па часцінах мовы.
- Якія часціны мовы адносяцца да самастойных, а якія — да службовых?
- Чаму выклічнік не ўваходзіць у групу службовых слоў? Што адразнівае яго ад службовых слоў, а што — збліжае?
- Якія самастойныя часціны мовы з'яўляюцца зменнымі і чаму? Якія з іх скланяльныя, а якія — спрагальныя?
- Якая самастойная часціна мовы з'яўляеца нязменнай і чаму?

18. Прачытайце тэкст. Вызначце, да якіх часцін мовы адносяцца выдзеленыя ў тэксце слова. Чым адрозніваюцца слова самастойных і службовых часцін мовы?

Асілак Машэка

На тым месцы, дзе сёння стаіць Магілёў, некалі быў непраходны лес. Ён не прапускаў нават сонечных прамянёў. І Дняпру было цесна ад яго.

У тым лесе жыў страшны разбойнік Машэка. У яго была такая вялікая сіла, што ён адною рукою спыняў эkipаж, ухапіўшыся за яго кола, адным разам вырываў з каранямі высокія сосны. Не такі тады быў народ, як цяпер. Шмат было асілкаў, але ўсе дрыжалі перад Машэкам. Нават пяць дзясяткаў нічога не маглі зрабіць супраць аднаго.

Нягледзячы на тое што людзі жылі тады вялікімі сёламі, ён, не баючыся, прыходзіў у селішча і браў, што яму было трэба. Не раз выходзілі супраць Машэкі цэлымі палкамі, але ён жыў у такой непраходнай пушчы, што ніхто не знаходзіў не толькі яго бярлогі, але і дарогі назад.

● Выпішыце з 2-га абзаца назоўнікі мужчынскага роду. Запішыце іх у форме роднага і меснага склонаў адзіночнага ліку, растлумачце напісанне канчаткаў. Абгрунтуйце свой выбар.

● Выпішыце з 1-га і 2-га абзацаў тэксту прыслоёве і прыметнікі, ад якіх можна ўтварыць усе формы ступеней парыўнання. Запішыце гэтыя формы. Раскажыце, пры дапамозе якіх сродкаў утвараюцца простая і складаная формы вышэйшай і найвышэйшай ступеней парыўнання.

● Знайдзіце ў тэксце лічэбнікі. Запішыце іх у пачатковай форме і ўкажыце разрад паводле значэння. Якія з гэтых лічэбнікаў змяняюцца па родах і ліках? Праскланяйце іх. У чым асаблівасць іх скланення?

● Назавіце, якім способам і ад якіх асноў утвораны наступныя дзеяслоўныя формы: *пропускаў, выходзілі, ухапіўшыся, баючыся*.

● Запішыце дзеяслоў *стаіць* у форме 2-й і 3-й асобы множнага ліку. Абзначце канчаткі.

● Запоўніце табліцу, выкарыстаўшы дзеясловы з 1-га абзаца тэксту, і пабудуйце свой адказ у форме разважання па тэме «Дзеяслоў як часціна мовы».

Дзеяслоў у тэксце	Інфінітыў (неазначальная форма дзеяслова)	Трыванне	Зваротнасць / не-зваротнасць	Час	Лад	Спражэнне

● Вызначце жанр тэксту. Ці ведаецце вы, як заканчваецца паданне?

19. Прачытайце тэкст. Выпішыце (на выбар) прыклады слоў самастойных часцін мовы. Зрабіце іх марфалагічны разбор.

Расставіўшы па-мужчынску^c ногі, моцна ўпінаючыся ў ґрунт, ён [Васіль] размашиста правёў касой, і трава шыркнула, паслухмяна легла злева акуратнай купкай. Ён правёў другі раз, трэці, трава злева стала выцягвацца^c ў вільготны зялёны^{*} рад. Хутка ногі яго ступілі на пакошу, перад ім быў ужо лапік чыстага, скошанага ім. Хто гэта казаў, што ён яшчэ зялёны^{*} касіць? Што яму, быццам, кашы яшчэ многа трэба! Кашы, можа, каму-небудзь і трэба, толькі каму іншаму. Але не яму, не Васілю. Праўду кажуць, што касіць — справа не абы-якая^c, мужчынская справа, тут трэба і сіла, і спрыт, умець трэба. Але ў Васіля ўсё гэта ёсць. Глядзіце, як ладна шаркае^{*} ў яго касá, як кладзецца^c, даўжэ рад! (*I. Мележ*).

- Назавіце слова службовых часцін мовы. Якая іх роля ў тэксле?
- Выпішыце дзеепрыметнікі і дзеепрыслоўі, разбярыце іх па саставе. Вызначце марфалагічныя прыметы гэтых слоў і іх сінтаксічную ролю ў сказе. Назавіце асновы дзеясловаў, ад якіх яны ўтвораны.

20. Прачытайце сказы.

1. Каб галаву штораз не чухаць, часцей людзей патрэбна слухаць. 2. Ніколі б гора мы не зналі, калі б рабілі, як казалі (*Прыказкі*).

- Абазначце часціны мовы ў кожным сказе. Выберыце са сказаў па адным прыназоўніку, злучніку і адну часціцу.
- Раскажыце пра службовыя часціны мовы, прывядзіце адпаведныя прыклады.

21. Дапішыце канчаткі назоўнікаў роднага склону адзіночнага ліку **-а (-я)** ці **-у (-ю)**, растлумачце іх правапіс.

Павышэнне дабрабыт.. народ.., палеткі ячмен.., капялюшык баравік.., выпіць кефір.., першыя дні верасн.., пачуццё жал.., стаяць ля другога пад'езд.., не было пад'езд.. да дом.., корань жэнышэн.., настойка жэнышэн.., удзельнікі краязнаўчага гуртк.., афішы новага сезона.., стаміўся ад бег.., вярталіся з выпускнога вечар.., водар ад палын.. і верас.., вылечыцца ад бранхіт.., стаяць каля дуб.., паркет з дуб.., павевы ветр.., дзецы ва ўзросце да год.. .

§ 4. Правапіс *не, ні* з рознымі часцінамі мовы

22. Карыстаючыся табліцай, падрыхтуйце паведамленні на тэмы «*Не (ня)* пішацца разам», «*Не* пішацца асобна».

Правапіс *не (ня)* з рознымі часцінамі мовы

Р а з а м		
1. З любой самастой- най часцінай мовы	калі слова без <i>не (ня)</i> не ўжываеца	<i>непахісны; ненавідзець;</i> <i>нельга; няволіць</i>
2. З назоўнікамі, пры- метнікамі і прыслоў- ямі	калі <i>не- (ня-)</i> надае слову новае, супраць- леглае, значэнне, якое можна патлумачыць сінонімам без <i>не</i>	<i>няшчасце (= гора);</i> <i>няволя (= палон);</i> <i>нешырокі (= вузкі);</i> <i>нялёгкі (= цяжкі);</i> <i>невысока (= нізка);</i> <i>нямала (= многа)</i>
3. З прыметнікамі, дзеепрыметнікамі і прыслоўямі	калі пры іх ёсць слова <i>вельмі, зусім, амаль</i> і іншыя, якія ўзмацняюць прымету, абазначаючыць ступень якасці	<i>вельмі неўраджайны</i> <i>год; зусім непрачыта-</i> <i>ная кніга; амаль</i> <i>нецікава</i>
4. З поўнымі дзеепрыметнікамі	калі пры іх няма па- ясняльных слоў	<i>неўзаранае поле; ня-</i> <i>вырашанае пытанне</i>
5. З няпэўнымі займеннікамі і прыслоўямі		<i>нехта; нешта; недзе;</i> <i>некалі</i>
6. У дзеясловах (і іх формах) з прыстаўкай <i>неда-</i>	якая абазначае не- адпаведнасць патрэбнай норме, непаўнату дзеяння	<i>недасаліць (недасолены,</i> <i>недасаліўшы);</i> <i>недаважыць</i> <i>(недаважаны,</i> <i>недаважыўшы);</i> <i>недасмажыць</i> <i>(недасмажаны,</i> <i>недасмажыўшы)</i>
А с о б н а		
1. З дзеясловамі, дзеепрыметнікамі і кароткімі дзеепрыметнікамі		<i>не прыйшоў; не зрабіў-</i> <i>ши; падлога не па-</i> <i>мыта</i>

2. З назоўнікамі, прыметнікамі і прыслоўямі	калі ёсць ці падразумяваецца супрацьпастаўленне	<i>не прыяцель, а проста знаёмы; шлях быў не далёкі, а блізкі; не лёгка, а цяжка</i>
3. З поўнымі дзеепрыметнікамі	пры якіх ёсць паяснільныя слова ці супрацьпастаўленне	<i>яшчэ не прочытаная книга; не закончаная, а толькі пачатая праца</i>
4. З няпэўнымі займеннікамі	калі пасля <i>не</i> ўжываецца прыназоўнік	<i>не з кім; не з чым; не ў чым</i>

23. Спішице, раскрываючы дужкі. Растворычце правапіс прыстаўкі ***не-*** (***ня-***). Часціцу ***не*** падкресліце.

(*Не/ня*)шчаслівы выпадак; напаткала вялікае (*не/ня*)шчасце; (*не/ня*)шчасце, а бяды; (*не/ня*)шчаслівіца хлопцу ў жыцці; (*не/ня*)зачыненая дзверы; дзверы (*не/ня*)зачынены; (*не/ня*)зачыненая бацькам дзверы; (*не/ня*)зачыненая, а прыкрытыя дзверы; (*не/ня*)дагледзець фільм; (*не/ня*)дагледжаны да канца фільм; (*не/ня*)дагледзеўшы фільм, (*не/ня*)давыкананаць норму.

24. Карыстаючыся табліцай, падрыхтуйце паведамленні на тэмы «***Hi*** пішацца разам», «***Hi*** пішацца асобна».

Правапіс ***ni*** з рознымі часцінамі мовы

Р а з а м	
З адмоўнымі займеннікамі і прыслоўямі	<i>nіхто; нішто; ніякі; нідзе; ніколі</i>
Са словамі, якія без <i>ni</i> не ўжываюцца	<i>нішчымны; нікчэмны; ніякавата</i>
А с о б а н а	
З адмоўнымі займеннікамі, калі пасля <i>ni</i> ўжываецца прыназоўнік	<i>ні з кім; ні з чым; ні ў кога; ні ў якай</i>

25. Спішице, раскрываючы дужкі. Растворычце асобнае і злітнае напісанне ***ne***, ***ni*** ў словах.

(*Hi*)хто, (*ni*)кчэмны, (*ne*)хта, (*ni*)быта, (*ne*)дзе, (*ni*)рыба (*ni*)мяса, (*ni*)жывы (*ni*)мёртвы, (*ni*)тое (*ni*)сёе, (*ne*)здравіца, (*ne*)пакоіць, (*ne*)дамагаць, (*ня*)воліць, (*ni*)кудышны, (*ni*)за што, (*ni*)з чым, (*ne/ня*)сперпна.

26. Спішыце, раскрываючы дужкі і ўстаўляючы прапушчаныя літары.

1. Чалавек стварае (*не*)толькі матэры..льныя, але і духоўныя багацці (*H. Гілевіч*). 2. (*Не*)вялічая вёска ў адну вуліцу выглядала ^a (*не*)прыветна ^{сл} і (*не*)прытульна (*Я. Колас*). 3. (*Не*)было б шчасця, дык (*не/ня*)шчасце дапамагло (*Прыказка*). 4. Цягнулася ^a, то сыходзячыся, то разыходзячыся, шнуркі (*не*)глыбокіх, (*не*)замеценых завей слядоў (*B. Адамчык*). 5. (*Не*)хта спяшаецца, камус..ци ^{сл} (*не/ня*)спіцца, (*не*)кага гоніць радасць адкрыцця, а можа, бяда і трывога (*C. Грахоўскі*). 6. Гэта (*не*)*(абы)*што, а падарунак маме (*C. Грахоўскі*).

27. Прачытайце выдзеленыя слова, запомніце іх напісанне. Чаму яны пішуцца асобна? Складзіце сказы з гэтымі словамі:

не адзін (= многа, многія);

не раз (= часта);

ні адзін (= ніхто);

ні разу (= ніколі).

28. Спішыце сказы, раскрываючы дужкі. Раствумачце напісанне **не** і **ні**.

1. Я (*не/ні*)магу (*не/ні*)сказаць вам праўды (*Я. Колас*). 2. Мой бацька, як кажуць, быў майстар ^M на ўсе руکі. Што (*не/ні*)возьме — змайструе (*I. Грамовіч*). 3. Відаць, (*не/ні*)колі (*не/ні*)забыцца (*не/ні*)сціплых хат, (*не/ні*)шэрых ніў. Усё часцей дзяцінства сніцца ^c, дзе б у дарозе я (*не/ні*)быў (*P. Броўка*). 4. Яблык адараўся ад галіны і, стукнуўшыся аб зямлю, нават (*не/ні*)трэснуў (*K. Чорны*). 5. (*Не/ні*)адзін я, пісалі мы ўсе... ліст любімым сваім, ліст Радзіме сваёй (*P. Броўка*).

29. Спішыце фразеалагізмы, устаўляючы прапушчаныя літары і раскрываючы дужкі. Раствумачце злітнае і асобнае напісанне **не** і **ні** з рознымі часцінамі мовы. Падкрэсліце слова з **не** і **ні**.

(*H..*)чога (*н..*)зробіш, (*н..*)цяпер, то ў чацвер, (*н..*)да жартаў, (*н..*)пачаты край, (*н..*)сёння-заўтра, (*н..*)тут кажучы, (*н..*)давядзі свет, (*н..*)дзе дзен..щца, (*н..*)па душы, (*н..*)што сабе, (*н..*)ўрокам кажучы, (*н..*)многа (*н..*)мала, куды (*н..*)кінь, кам..ня на кам..ні (*н..*)пакінуць, як сам (*н..*)свой, як (*н..*)у чым (*н..*)бывала, як (*н..*)чога (*н..*)якага, (*н..*)якім чынам.

30. Прачытайце тэкст. Вызначце яго стыль. Назавіце прыметы, харктэрныя для гэтага стылю. Спішыце, устаўляючы прапушчаныя літары і раскрываючы дужкі. Раствумачце напісанне слоў.

Касіць ця..ка. Асабліва ў кустах, дзе касой (*не*)вельмі размахнешся. Пасля (*дзвюх*)трок гадзін касьбы^{ел}, накасіўшы^е ўсяго якую(*небудзь*) капу́, Васіль а..чувае сябе зняможаным. Настолькі стамляецца, што нават есці (*не*)хоча.

Палажаўшы^м ў цяньку, трохі адпачыўшы, ён з(?)ядзе свой полудзень і паволі кіруе (*да*)дому. (*Раз*)пораз Васіль чуе прарэзлівы крык жаўны, але цяпер голас дзіўнай птушкі (*не*)робіць на яго вялікага ўражання. А..спявалі птушкі сваю прывабную песню ў Васілёвай^м души і больш яе (*не*)узрушваюць (*I. Навуменка*).

§ 5. Стылі маўлення

Успомніце, што вы ведаеце пра функцыянальныя стылі беларускай мовы.

На аснове прапанаванай схемы раскажыце, у якіх сітуацыях дарэчы выкарыстоўваць кожны са стыляў.

У залежнасці ад мэт і задач зносін адбываеца адбор моўных сродкаў. У выніку ствараюцца своеасаблівые разнавіднасці адзінай літаратурнай мовы, якія называюцца **стылямі**.

Адрозніваюцца наступныя стылі: **навуковы**, **афіцыйны**, **публіцыстычны**, **мастацкі** і **гутарковы**. У залежнасці ад таго, у якой форме маўлення (пісьмовай ці вуснай) ужываюцца сродкі гэтых стыляў, яны падзяляюцца на **кніжныя стылі** (навуковы, афіцыйны, публіцыстычны, мастацкі) і **гутарковы стыль**.

Апісанне стыля ў праводзіцца па наступным плане:

1. Сфера ўжывання тэкстаў таго або іншага стылю.
2. Мэта тэксту, які належыць пэўнаму стылю.
3. Формы маўлення, у якіх рэалізуецца тэксты аналізуемага стылю.
4. Найбольш агульныя якасці тэкстаў пэўнага стылю.
5. Аналіз асаблівасцей моўных адзінак: на фанетычным, словаўтваральнym, марфалагічным, лексічным, сінтаксічным узроўнях.
6. Сродкі сувязі сказаў у тэксле.

Гутарковы стыль

- Выкарыстоўваючы табліцу (гл. дадатак «Функцыянальныя разнавіднасці маўлення» ў канцы вучэбнага дапаможніка), расскажыце пра асноўныя асаблівасці гутарковага маўлення.
  - Бегла прагледзьце тэкст і вызначце, ці супадае прынцып падзелу інфармацыі ў ім і ў табліцы дадатку. Адказаўшы на гэта пытанне, прадумайце, як арганізаваць вывучальнае чытанне тэксту, каб лепш зразумець і запомніць яго змест.

Сфера прымяне́ния гутарковага маўлення — неафіцыйныя, нязмушаныя абставіны, у якіх адбываюцца штодзённыя зносіны паміж людзьмі.

Задача гутарковага маўлення — абмен думкамі, уражаннямі, меркаваннямі звычайна на бытавыя тэмы (здарэнні, здароўе, побыт і інш.).

Адметнасці гутарковага маўлення: перарывістасць маўлення, непадрыхтаванасць (спантаннасць) выказвання; эмацыйнальнасць.

Гутарковае маўленне звычайна адбываецца ў вусным дыялагічным маўленні. Маналог узнякае тады, калі нехта адзін з суразмоўцаў дзеліцца сваімі ўражаннямі. Для перадачы сэнсу вуснага выказвання вялікае значэнне набываюць жэсты, міміка, інтанацыя.

Вуснае маўленне існуе і ў пісьмовай форме: гэта перапіска з сябрамі ў інтэрнэце, прыватныя лісты, мова персанажаў у мастацкіх творах.

Моўныя сродкі гутарковага маўлення:

лексічныя — гутарковыя слова і фразеалагізмы: *дачушка, сынок, чысцюткі, плакса, заткнуць за пояс*. Часта выкарыстоўваюцца слова з канкрэтным значэннем і абмежавана — з абстрактным, амаль не сустракаюцца тэрміны. З дапамогай лексічных сродкаў перадаюцца разнастайныя пачуцці, эмоцыі, настрой;

марфалагічныя — пераважаюць у выкарыстанні дзеяслоўныя формы ў параўнанні з формамі назоўнікаў; часта выкарыстоўваюцца займеннікі, выклічнікі, часціцы, што ўзмацняюць экспрэсію; мінімум назоўнікаў, утвораных ад дзеясловаў, а таксама дзеепрыметнікаў і дзеепрыслоўяў;

сінтаксічныя — няпоўныя сказы, аднасастаўныя, пабуджальныя, клічныя сказы; звароткі, пабочныя слова, простая мова. Уласцівы разрывы ў сказах, паўторы, выкарыстанне адваротнага парадку слоў. Пераважаюць простыя сказы.

Асноўныя тыпы маўлення: апавяданне, апісанне, разважанне.

Асноўныя жанры: размова (тэлефонная, непасрэдная), гутарка (сяброўская, дзелавая), прыватныя лісты, запіскі і інш.

31. Прачытайце тэкст. Вызначце яго тэму і асноўную думку. Чым адметнае маўленне бабулі і дзядулі?

Селі снедаць.

— У нашай вёсцы, Барыс, прынята верыць: які ядзец, такі і касец, — дзед Яўхім перанёс з патэльні ў сваю талерку пульхныя пшанічныя аладкі, кавалачак духмянай каўбасы і ахвотна пачаў жаваць.

— Калі хочаш, бяры луплёнікі, — баба Клава паказала на ачышчаную вараную бульбу. — Гурочкі во са сваёй бочкі, разбаўтуха з курыных яек...

— Добра, бабулька, пакаштую ўсяго, — сарамліва ўсміхнуўся Барыс, бо адчуваў, што ўвесь гэты стол з наедкамі падрыхтаваны ці не ў гонар яго, мінскага госця.

Дзед зірнуў на бабу і ўнука, сказаў, бы завязаў размову пра яду.

— Пастаўлёна-бласлаўлёна. За сталом і лыжка пані... Пануйце, як хто ўмее... Шукайце ў місе здароўя. Як мой бацька казаў: «Хоць здароўе страчу, але ў місе дно пабачу».

Гамонка дзедава ўсё болей падабалася Барысу. Падумаў: «От бы нам яго на ўрокі па беларускай мове!..» Такога настаўніка хацела-ся слухаць і слухацца (*У. Ліпскі*).

- Карыстаючыся дадаткам «Функцыянальныя разнавіднасці маўлення», вызначце стыль (спалучэнне стыляў) тэксту. Свой адказ аргументуйце.

32. Разгледзьце малюнак і растлумачце, у чым недарэчнасць сітуацыі.

- Прачытайце тэкст. Чаму ён выклікае ў вас смех? Якое правіла маўленчых зносін парушана? Ці можна разглядаць малюнак як ілюстрацыю да тэксту?

— Вольга Васільеўна, можна мы не будзем есці гэты суп?

— На зададзенае вамі пытанне адказваю адмоўна, бо з прычыны зніжэння тэмпературы паветра належыць прыняць цёплую ежу, паколькі гэта будзе садзейнічаць павышэнню тэмпературы цела. Такім чынам, з'явіцца перспектывы таго, што вы не заразіцесь віруснай інфекцыяй, уступаючы ў контакт з равеснікамі.

— А можна суп крыху пасаліць?

— Лічу, што гэта рэчыва дадаецца вашымі маці ў дастатковай колькасці з адпаведнай ёмістасці, што знаходзіцца ў шафе для посуду айчыннай вытворчасці (*Паводле С. І. Львовай, В. В. Львова*).

- Пасправайце перабудаваць дыялог так, каб яго рэплікі адпавядалі маўленчай сітуацыі: хто, дзе, каму, навошта, з якой мэтай гаворыць? Які стыль маўлення вы выкарыстаеце?

33. Прачытайце тэкст. Знайдзіце прыметы гутарковага стылю маўлення і ўласцівія яму моўныя сродкі.

Пракаменціруйце пастаноўку знакаў прыпынку ў дыялогу. Дыялог дзяцей прачытайце па ролях.

У пакоі дзылінкнуў ноўтбук, і Ян панёсся правяраць пошту.

— Ур-р-ра! — данеслася з пакоя. — Нас зарэгілі^л ў рэкламнай службе! Цяпер трэба кантэнтам^л народ здзівіць! Хадзі сюды, я сёння такі ролік^л забацаў!

Тут якраз і чайнік закіпей. Гэля ўздыхнула і заліла заварку кіпнем.

— Ды хадзі ж хутчэй! — надрываўся Ян. Ролік быў сапраўды пашчным: ляпы^л ішлі адзін за адным з калейдаскопічнай^л хуткасцю.

— Гадзіну таму выклаў, — пахваліўся Ян, — а ўжо сто дваццаць праглядаў! Дарэчы, калі ты ўжо тут, — давай што-небудзь хуценька запішам!

— У мяне яшчэ адна ідэйка была... — сказала Гэля. — Дарай абмяркуем яе. А ты гарбату бяры (*Паводле А. Жвалеўскага, Я. Пастэрнак*).

Падрыхтуйце працяг размовы Яна і Гэлі, захоўваючы гутарковы стыль маўлення.

34. Выберице з фразеалагічнага слоўніка некалькі зваротаў, складзіце з імі сказы. Якія моўныя сродкі гутарковага стылю вы скарысталі?

35. Разгледзьце малюнкі, якія абыгрываюць фразеалагічныя звароты. У якіх маўленчых сітуацыях будзе дарэчным іх выкарыстанне?

36. Разгледзьце ўважліва малюнак. Прачытайце надпісы. Чаму назоўнік жмінда ужываецца з рознымі канчаткамі ў форме творнага склону?

● Прадоўжыце дыялог герояў, захаваўшы гутарковы стыль. Пастарайцеся пабудаваць размову так, каб яны памірыліся. З гэтай мэтай выкарыстоўвайце ветлівія слова.

Навуковы стыль

● Выкарыстоўваючы табліцу (гл. дадатак «Функцыянальныя разнавіднасці маўлення»), раскажыце пра асноўныя асаблівасці навуковага маўлення.

Пры неабходнасці можна выкарыстаць матэрыялы «Стылі маўлення».

37. Прачытайце тэкст. Вызначце яго стыль і тып. Назавіце прыметы, па якіх вы гэта зрабілі.

Словы, якія маюць некалькі значэнняў, называюцца **мнагазначнымі**. Асаблівасцю гэтых слоў з'яўляецца тое, што яны суадносіцца не з адным, а з некалькімі прадметамі, з'явамі, дзеяннямі, прыметамі. Мнагазначныя слова выклікаюць у свядомасці людзей уяўленні пра розныя прадметы і таму па-рознаму могуць тлумачыцца. <...> На пытанне: «Што абазначае слова **бялок**?» — большасць людзей найперш адкажуць, што гэта ‘празрыстая частка птушынага яйца, якая акружает жаўток’. А хто-небудзь дадасць: ‘складанае арганічнае рэчыва, найважнейшая састаўная частка жывёльных і раслінных арганізмаў’ і ‘белая празрыстая абалонка вока’. Такім чынам, слова **бялок** мае трох значэнні, першае з якіх вядома ўсім носібітам мовы, а два іншыя — людзям пэўнай професіі (біёлагам, акулістам).

Значыць, высветліць, што абазначае тое ці іншае мнагазначнае слова, можна толькі ў кантэксце.

Большасць агульнаўжывальных слоў у беларускай мове адносіцца да мнагазначных (*В. П. Красней*).

- Назавіце сродкі сувязі сказаў у першым абзаци.

38. Падбярыце да слова *тэма* дадзеная ў даведцы слова. Аформіце запісы ў сшытку, вызначаючы склон слова *тэма*.

Тэма можа быць ...; *ад тэмы* можна ...; *да тэмы* можна ...; *на тэму* можна ...; *тэму* можна ...; *тэмай* можна ...; *па тэме* можна ... .

Д л я д а в е д к і: *выбраць, закрануць, адхіліцца, цікавая, гаварыць, вяртацца, шырокі, вузкі, развіваць, удачлівіцца, арыгінальны, зацікавіцца, перайсці, зададзены, сформуляваць, новы, пісаць, вечны, разважаць, знайсці.*

Афіцыйны стыль

● Выкарыстоўваючы табліцу (гл. дадатак «Функцыянальныя разнавіднасці маўлення»), раскажыце пра асноўныя асаблівасці афіцыйнага маўлення.

Пры неабходнасці можна выкарыстаць матэрыйялы «Стылі маўлення».

39. Прачытайце тэкст. Вызначце яго тып і стыль. Раствумачце, чаму вы так лічыце.

Судовы следчы Багушэвіч валодае высокім узроўнем сваёй професіі, у выніку чаго мае вельмі нязначную колькасць нераскрытых злачынстваў па справах, яму даручаных... Па шэрагу следчых спраў ён не заўсёды прымаў мае ўказанні, праяўляў пры гэтых упартасць і без належных падстаў, зыходзячы з так званай гуманнай мэтазгоднасці, адмаўляў у прыцягненні да крымінальнай адказнасці асоб, якіх трэба было прыцягнуць...

З атэстацыйнага матэрыйялу
пракуора на судовага следчага
Ф. К. Багушэвіча.

● Параўнайце характеристыкі, дадзеная Францішку Багушэвічу ім самім (гл. практ. 11) і пракурорам. Назавіце моўныя асаблівасці тэкстаў.

40. Прачытайце тэксты аб'яў. Якія часткі можна выдзеліць у аб'явах? Якія патрабаванні прад'яўляюцца да аб'яў?

1) 10 снежня, у 17 гадзін, у актавай зале школы адбудзецца сустрэча з галоўным рэдактарам часопіса «Роднае слова».

Адміністрацыя школы.

2) Шаноўныя васьмікласнікі!

Усіх, хто любіць сучасную беларускую паэзію, чакаем сёння, 15 лістапада, у 14 гадзін, у кабінцы беларускай літаратуры.

Ініцыятыўная група.

- Зрабіце аб'яву аб экспедыціі, конкурсі самадзейных ансамбліў, дыспуце аб прачытанай кнізе.

41. Адкажыце на пытанні так, каб ваш адказ з'яўляўся фрагментам якоганебудзъ афіцыйнага дакумента: аб'явы, інструкцыі, даведкі.

1. Якія дакументы трэба здаць у прыёмную камісію, каб паступіць у каледж?

2. Ці заверыць натарыус копію дакумента, калі ў вас няма з сабой пашпарту?

3. Ці можна ездзіць у аўтобусах і трамваях у спецовратцы?

4. Ці могуць вам памяняць пасведчанне, калі няма новай фактаграфіі?

5. Ці можна ездзіць на веласіпедзе з няспраўнымі тармазамі, рулём, гукавым сігналам?

6. Ці можна выгульваць сабак на прыдамавых тэрыторыях?

Для даведкі: арыгінал дакумента аб адукцыі; арыгіналы сертыфікатаў цэнтралізаванага тэсціравання, праведзенага ў Рэспубліцы Беларусь; медыцынская даведка аб стане здароўя па форме, устаноўленай Міністэрствам аховы здароўя; пашпарт; парушэнне прадугледжвае панярэджанне або штраф.

Публіцыстычны стыль

- Выкарыстоўваючы табліцу (гл. дадатак «Функцыянальныя разнавіднасці маўлення»), раскажыце пра асноўныя асаблівасці публіцыстычнага маўлення.

Пры неабходнасці можна выкарыстаць матэрыялы «Стылі маўлення».

42. Прачытайце тэкст. Вызначце яго стыль. Якія прыметы вы ўзялі за доказ?

Прайшлі стагоддзі. Імя Францыска Скарыны заўжды асвятляла шлях нашаму народу з цемры да святла.

І сёння дзякуючы шчырым і ўдзячным кіраўнікам Падуанскага ўніверсітэта адкрыта мемарыяльная дошка ў гонар славутага палачаніна, на якой выбіты слова: «У мурах Падуанскага ўніверсітэта 5 лістапада 1512 года набыў годнасць доктара медыцыны першы друкар Беларусі, вялікі асветнік, перакладчык Бібліі Францыск Скарына».

Не можа быць, каб у Падуі, асвечанай^c Скарынаўскім^a разумам, так доўга не ступала нага студэнта-беларуса^a. Ён абавязкова там будзе! (*З выступлення Пятра Краўчанкі на адкрыцці мемарыяльнай дошкі ў гонар Францыска Скарыны ў Падуанскім універсітэце 20 кастрычніка 1992 г.*)

- Назавіце, пры дапамозе якіх моўных сродкаў актывізуецца ўвага чытача.

43. Прачытайце фрагмент інтэрв'ю з кіраўніком «Беларускай капэлы» заслужаным артыстам Беларусі Віктарам Скарабагатым. Якую інфармацыю вы атрымалі? Вызначце асноўную думку тэксту. Да якога стылю можна аднесці тэкст? Сваю думку аргументуйце.

— *Вы нарадзіліся і ўсё жыццё пражылі ў Мінску, які пакуль што наведвае няшмат турыстаў. Пабудзьце трошкі гідам і запрасіце: «Прыязджайце да нас у Мінск, бо толькі тут ...».*

...выйшаўшы на плошчу Свабоды, можна апынуцца ва ўнікальным месцы. Вунь помнік Станіславу Манюшку. Вось у гэтым будынку ён жыў. А вось у гэтым — вучыўся ў гімназіі. Вунь ратуша, ён там навучаўся музыцы. А насупраць кафедральны касцёл — ён там маліўся і слухаў новы арган. А вось на гэтым месцы да 1984 года стаяў Мінскі гарадскі тэатр, у якім адбылася прэм'ера Манюшкавай оперы «Сялянка» — упершыню з акадэмічнай опернай сцэны загучала беларуская мова. І ўсё гэта мы бачым, стоячы на адным месцы! Падобнай сітуацыі вы не знайдзецце ў цэлым свеце.

Пабудзьце і вы трошкі гідам і запрасіце: «Прыязджайце да нас у ..., бо толькі тут ...».

Мастацкі стыль

- Выкарыстоўваючы табліцу (гл. дадатак «Функцыянальныя разнавіднасці маўлення»), раскажыце пра асноўныя асаблівасці мастацкага маўлення.

Пры неабходнасці можна выкарыстаць матэрыялы «Стылі маўлення».

44. Прачытайце тэкст. Дакажыце, што гэта тэкст мастацкага стылю. Якія прыметы стылю вы ўзялі за доказ?

Дол быў усланы рудым лісцем, сухой рыжай папараццю, доўгаю, як іржавы^a дрот, травою, збуцвелымі галінкамі. З-пад гэтай перапрэлай за многія гады коўдры сям-там праглядвалі бледны, як вымачаны, мох, сцяблінкі ягадніку. Вострымі зялёнымі шпількамі тырчала маладая траўка.

Дрэвы яшчэ не распушціліся, былі бледна-шэрыя і рэзка вырысоўваліся на фоне густой зеляніны маладога ельніку. Вербалоз толькі што распуштыў свае каткі, над імі гудзелі першыя смелыя чмялі. На арэшніку можна было заўважыць далікатныя ружовыя вусікі цвetu. Каткі (толькі дакраніся да ix) асыпаліся на зямлю, сеюочы ледзь прыкметны пылок. З пупышак на бярозе вось-вось гатовы былі паказацца маладыя лісточки. Але бярозка нешта марудзіла, чакала, пакуль пройдуць вясновыя, такія непатрэбныя, але немінучыя халады. Можа, гэтую асцярожнасць яна пераняла ў дуба, бо той усё ніяк не асмельваўся скінуць сваё старое пажоўклае ўбранне. Усё чакаў, пакуль добра ўгрэе сонца і адыйдзе ад холаду карэнне (*У. Дамашэвіч*).

- Вызначце тып (тыпы) маўлення тэксту. Сваю думку аргументуйце.
- Назавіце сродкі мастацкай выразнасці, якія выкарыстоўвае аўтар для передачы пачуццяў, эмоцый, стварэння образа ў тэксле.
- Якую ролю ў тэксле выконваюць прыметнікі? Дзяясловы?
- Назавіце сродкі і спосабы сувязі сказаў у 1-м і 2-м абзацах тэксту.
- Назавіце словаў з памяншальна-ласкальным значэннем. Якая іх роля ў тэксле?

45. Прывядзіце прыклады з кніг, газет, часопісаў і іншых крыніц пяці невялікіх тэкстаў розных стыляў. Ахарактарызуйце тэксты, карыстаючыся дадаткам «Функцыянальныя разнавіднасці маўлення».

Сінтаксіс і пунктуація

§ 6. Сінтаксіс і пунктуація

Сінтаксіс (ад греч. *syntaxis* — пабудова, спалучэнне, парадак) — гэта раздзел навукі аб мове, у якім вывучаюцца слова-злучэнне і сказ: іх будова, значэнне, роля ў маўленні. Асноўныя адзінкі сінтаксісу — словазлучэнне, сказ і тэкст.

Вывучэнне сінтаксісу садзейнічае развіццю маўлення, таму што дапамагае правільна будаваць сказы, выбіраць выразныя віды словазлучэнняў і сказаў, якія найбольш адпавядаюць патрэбнаму ў дадзенай сітуацыі стылю маўлення.

Веданне будовы і значэння сінтаксічных адзінак служыць асновай для фарміравання ўмення лагічна выражаваць думкі, а таксама правільна расстаўляць знакі прыпынку.

З сінтаксісам цесна звязана **пунктуація** — раздзел навукі аб мове, у якім вывучаецца сістэма знакаў прыпынку і іх ужыванне ў пісьмовым тэксле.

Знакі прыпынку дапамагаюць дакладна перадаць на пісьме свае думкі і пачуцці, а пры чытанні — зразумець тэкст і выразна прачытаць яго.

Паслухайце мовазнаўцу!

Сінтаксіс цесна звязаны з марфалогіяй — другой састаўной часткай граматыкі. Марфалагічная форма слова абумоўлівае яго сінтаксічную функцыю, вызначае харектар адносін слова з іншымі словамі ў межах словазлучэння і сказа. Сувязь паміж сінтаксісам і марфалогіяй праяўляецца і ў тым, што часціны мовы выконваюць функцыю пэўных членаў сказа: назоўнік найчасцей ужываецца ў ролі дзеяніка і дапаўнення, прыметнік — у ролі азначэння і г. д. (Т. Трыпуціна).

46. Прачытайце тэкст. Вусна перакажыце яго.

У старажытнасці тэксты запісвалі без прабелаў паміж словамі і сказамі, без знакаў прыпынку. Чытанне такіх запісаў было марудным і складаным. Каб палегчыць яго, трэба было перш за ўсё адзначыць межы сказаў. Так

з'явілася кропка — першы і асноўны знак члянення тэксту. На аснове кропкі паўсталі іншыя знакі: пытальнік і клічнік, коскі.

У «Граматыцы славенскай» Мялеція Сматрыцкага (1619) з'явіліся круглыя дужкі, якія называлі «вместным» знакам.

Тэкст без прабелаў

Увайшлі ва ўжыванне таксама дужкі, працяжнік, двукоссе. Дарэчы, працяжнік увёў Карамзін і называў яго «рысай». Барсаў, вучань Ламаносава, называў гэты знак «маўчанка» і казаў, што яна «распачатую гаворку перапыніяе альбо зусім, альбо на малы час для выражэння жарсці», альбо для падрыхтоўкі чытача да якога-небудзь надзвычайнага, нечаканага слова ці наступнага дзеяння. Але больш за ўсё яна служыць да падзелу асоб, якія размаўляюць, каб не мець патрэбы называць іх пры кожнай змене ў працяглай гутарцы».

У пачатку сказа стала абвязковай загалоўная літара, а ў пачатку абзадца — чырвоны радок.

Да канца XVIII стагоддзя сфарміраваўся асноўны склад знакаў прыпынку, якія — ад лацінскай назвы кропкі «пунктум» — прынята называць знакамі пунктуацыі.

Знакі прыпынку раней мелі іншыя назвы: кропку з коскай называлі «полуточием», клічнік — «удивным», двукоссе — «пресекательным», ці «отменительным», знакам і перанос — «единительным» (Паводле М. Панова).

● Вызначце і паразважайце, якія з сучасных знакаў прыпынку раней так называліся і чаму: *удивный знак, рыса, знак спыняльны і отменительный, сумесны знак, полуточие, маўчанка*.

М. Сматрыцкі

47. Прачытайце тэкст. Вызначце яго тып і стыль.

Знакі прыпынку і асноўныя правілы іх ужывання ўзніклі вельмі даўно, але асабліва пашырылася іх выкарыстанне пры вынаходстве^е кнігадрукавання^е і яго далейшым развіцці. Сёння нельга абысціся на пісьме ці пры друкаванні кніг без знакаў прыпынку, бо яны, падзяляючы тэкст на пэўныя часткі і слова, дапамагаюць хутчэй і лягчэй прачытаць напісаны або надрукаваны тэкст, праўльна ўспрыняць, зразумець і перадаць яго іншым людзям. Важнае значэнне пунктуацыі відаць пры парадунні сказа спачатку з апушчанымі, а потым з паставленымі знакамі прыпынку: У *хаце заставаўся дзед Купрыян Васілёў бацька і дзеци*. Без пастаноўкі знакаў прыпынку невядома, колькі дарослых было ў хаце — двое, троє ці чацвёра? У Якуба Коласа чытаем: У *хаце заставаўся дзед Купрыян, Васілёў бацька і дзеци*. Сказ са знакамі прыпынку стаў зразумелым (*Паводле дапаможніка «Беларуская мова»*).

- Запішице прыклады 2-3 сказаў, у якіх сэнс мяняецца ў залежнасці ад месца пастаноўкі знакаў прыпынку.

48. Прачытайце тэкст. Вызначце яго асноўную думку і падбярыце загаловак.

Чалавек згубіў коску, стаў баяцца складаных сказаў. Шукаў больш простую фразу. За нескладанымі фразамі прыйшлі нескладаныя думкі. Потым ён згубіў клічнік і пачаў размаўляць ціха, з адной інтанацыяй. Яго ўжо нішто не радавала і не абурала, ён да ўсяго ставіўся без эмоцый. Потым ён згубіў пытальнік і перастаў задаваць усякія пытанні. Ніякія падзеі не выклікалі ў яго цікавасці, дзе б яны ні адбываліся — у космасе, на Зямлі ці навата ў ласнай кватэры. Яшчэ праз пару гадоў ён страціў двукроп'е і перастаў тлумачыць людзям свае ўчынкі. У канцы жыцця ў яго засталося толькі двукоссе. Ён не выказваў ні адной уласнай думкі, ён увесе час каго-небудзь цытаваў — так ён зусім развучыўся думаць і дайшоў да крапкі. Беражыце знакі прыпынку! (*Паводле А. Канеўскага*).

- Растворыце асобнае і злітнае напісанне **не**, **ні** ў тэксле.

49. Прачытайце тэкст. Выпішыце назвы знакаў прыпынку. Прааналізуйце, як змяняліся іх назвы.

З гісторыі знакаў прыпынку

Сучасны раздзел «Пунктуацыя» ў даўніх навучальных кнігах і граматыках меў іншыя назвы: «О точкахъ» у «Граматыцы» Лаўрэнція Зісанія (1596); «Прасодія строчная», або «Строчные препінанія» ў букварах Сімёона Полацкага (1679) і Фёдара Палікарпава (1701); «О знакахъ» у «Россійской грамматике» Міхаіла Ламаносава (1755).

Сукупнасць пунктуацыйных знакаў у рускіх навучальных выданнях атрымала сучасную дэфініцыю* *знаки препинания* толькі ў XIX ст. (працы Яўхіма Карскага і Якава Грота), а Міхаіл Ламаносаў называў іх *строчными знаками* ў супрацьлегласць шырока распаўсюджаным у старажытнай мове надрадковым^{ся} знакам для абазначэння націску^м, прыдыханняў і інш.

У «Граматыцы» Лаўрэнція Зісанія агульная назва знакаў прыпынку — *точки*.

У новай беларускай мове тэрмін *знакі прыпынку* ўведзены Браніславам Тарашкевічам, а, напрыклад, у «Беларускім лемантары» (1906) фігуруе тэрміналагічнае найменне^а *застановачныя знакі*.

Назвы асобных знакаў на працягу стагоддзяў змяняліся ў залежнасці ад того, якая прымета знака (функцыянальная, візуальная ці іншая) клалася ў аснову тэрміна (*I. Гапоненка*).

Якімі знакамі прыпынку карыстаються мы цяпер? Падрыхтуйце паведамленне «З гісторыі знакаў прыпынку».

50. Вучоныя-лінгвісты кажуць пра наяўнасць у сучасным пісьме пунктуацыйнага алфавіта:

1) кропка (.);	7) двукоссе: лапкі (“ ”), елачкі (« »);
2) двукроп’е (:);	8) пытальнік (?);
3) шматкроп’е (...);	9) клічнік (!);
4) кропка з коскай (;);	10) працяжнік (—);
5) коска (,);	11) двайны працяжнік (— —);
6) коскі (, ,);	12) дужкі ( ) .

● Калі, на вашу думку, з’явіліся знакі прыпынку? Тады, калі толькі з’явілася пісьменнасць?

Словазлучэнне: будова, значэнне, ужыванне

51. Прачытайце табліцу. Раскажыце, у чым адрозненне словазлучэння ў адсказаў як сінтаксічных адзінак. Пракаменціруйце прыведзеныя прыклады. Падбярыце свае прыклады.

Крытэрыі параўнання	Словазлучэнне	Сказ
Асабліва- сці будовы	<p>Наяўнасць галоўнага і залежнага слоў:</p> <p style="text-align: center;"> $\begin{array}{ccc} \text{я} & \text{к} & \text{o} \\ & & \\ \text{k} & \text{o} & \text{e} ? \\ & & \\ \text{р} & \text{о} & \text{д} \\ & & \\ \text{о} & \text{д} & \text{н} \\ & & \\ \text{р} & \text{о} & \text{д} \\ & & \\ \text{о} & \text{д} & \text{н} \\ & & \\ \text{о} & \text{д} & \text{н} \end{array}$ </p> <p style="text-align: center;"> $\begin{array}{ccc} \text{ш} & \text{т} & \text{o} ? \\ & & \\ \text{ш} & \text{т} & \text{o} ? \\ & & \\ \text{ш} & \text{т} & \text{o} ? \\ & & \\ \text{ш} & \text{т} & \text{o} ? \end{array}$ </p> <p style="text-align: center;"> <i>роднае слова; вымавіць гук;</i> <i>гучна размаўляць</i> </p>	<p>Наяўнасць граматычнай асновы:</p> <p><i>На роднай мове размаўляе мой слайны, працавіты люд</i> (В. Шымук).</p>
Асабліва- сці значэн- ня	<p>Называе прадметы, дзеянні, прыметы больш дакладна, чым слова:</p> <p><i>слова — важнае слова;</i> <i>слушаў — слухаў пра- моўцу;</i> <i>гаварыў — гаварыў ціха</i></p>	<p>Выражае паведамленне (інфармацыю), пытанне ці пабуджэнне да чаго-небудзь:</p> <ol style="list-style-type: none"> <i>Восень. На вуліцы цёмна.</i> <i>Ці плачу я, ці пяю?</i> <i>Пакіньце мне мову маю, пакіньце жыццё мне!</i> <p>(П. Панчанка).</p>
Прызна- чэнне	Для спалучэння слоў і форм слоў у сказе	З'яўляецца сродкам зносін
Інтана- цыя (для вуснага маўлення)	Не мае інтанацыйнай завершанасці	Мае інтанацыйную завершанасць
Пунктуа- цыя (для пісьмо- вага маў- лення)	Не мае пунктуацыйнага афармлення	Мае пунктуацыйнае афармленне

§ 7. Словазлучэнне як сінтаксічна адзінка

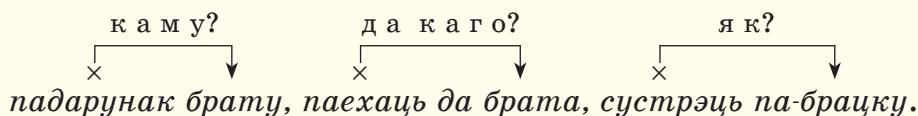
Самостоянныя слова звязваюцца паміж сабой па пэўных правілах і ўтвараюць слова з лучэніем.

Словазлучэнне — гэта спалучэнне двух і больш самастойных слоў, звязаных паміж сабой па сэнсе і граматычна на аснове падпрарадкавальнай сувязі.

Словазлучэнне, у адрозненне ад слова, называе прадмет, прымету, дзеянне больш канкрэтна і даクладна, чым асобнае слова.

У словазлучэнні выдзяляюцца галоўнае і залежнае слова. **Сэнсавая сувязь** слоў у словазлучэннях устанаўліваецца па пытаннях. Іх ставяць ад галоўнага слова да залежнага:

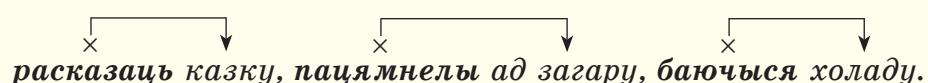
Граматычна сувязь слоў у словазлучэннях выражаецца з дапамогай канчаткаў і прыназоўнікаў, напрыклад: *духмян ый* *кветк i*, *пакласці на парту*.

У залежнасці ад таго, якой часцінай мовы выражана галоўнае слова, словазлучэнні дзеляцца на іменныя, дзеяслоўныя і прыслоўныя.

У іменних словазлучэннях галоўнае слова выражаецца на-
зойнікам, прыметнікам, лічэбнікам, займеннікам: *праект дома*,

дараги сәрии, пянь лыжак, чымсыңи вострым.

У дзеяслоўных словазлучэннях галоўнае слова выражаецца спрагальнымі формамі дзеяслова і яго формамі — дзеепрыметнікам і дзеепрыслоём:

У прыслоўных словазлучэннях галоўнае слова выражаетца

×   ×   ×
            ↓   ↓   ↓
прылоўем: *сумесна з аўтарам, радасна на души, позна вечарам.*

Паводле сваёй будовы словазлучэнні могуць быць простымі і складанымі.

Простыя словазлучэнні складаюцца з двух самастойных слоў:

ч а г о?   я к а я?   д з е?
            ×   ↓   ×   ×
            ↓   ↓   ↓
шолах лісця, зялёная трава, сядзець пад дрэвам.

Складаныя словазлучэнні ўключаюць у свой склад больш за два самастойныя слова:

я к а я?   к а г о?
            ×   ↓   ×   ↓
            ↓   ↓   ↓
жанчына нізкага росту, дасягненні беларускага народа.

З а ў в а г а. Не з'яўляюцца словазлучэннямі:

1) дзеянік і выказнік: Вучань чытае;

2) складаныя формы будучага часу і загаднага ладу дзеяслова: *буду чытаць, будзем рабіць; давайце (давай) напішам, няхай (хай) крыўдзяцца*;

3) складаныя формы вышэйшай і найвышэйшай ступеней парадунання якасных прыметнікаў і прылоўяў: *больш хуткі (хутка), найбольш цікавы (цикава)*;

4) састаўныя лічебнікі: *сто дзвеяноста чатыры*;

5) спалучэнні службовых слоў з самастойнымі: *нягледзячы на мароз, у кірунку да школы, пасля таго як сказаў, праз палі і лясы, сказаў бы*;

6) фразеалагізмы: *ахілесава пята, даць слова, адбіцца ад рук.*

52. Выпішыце словазлучэнні. Вусна растлумачце свой выбар. Чаму астатнія прыклады не з'яўляюцца словазлучэннямі?

Збірацца разам; хлопчык малюе; менш удалы; вельмі захоплена; сямнаццаты наведвальнік; недалёка ад метро; у кірунку да метро; іспі ў кірунку да метро; паглядзець відэафільм; граматычная аснова;

слова без канчатка; паводле меркавання; у непралазнай багне; хай выходзіць; найбольш каштоўны; будзе купацца; будзе рыхтавацца да экзамену; сорак першы; першы званок; таму што веру; з нагоды свята.

53. Прачытайце тэкст. Назавіце словазлучэнні. Выпішыце прыклады іменных і дзеяслоўных словазлучэнняў.

Буслы, буслы, ляціце дарогай прамою
На зарослыя пальмамі берагі,
Раскажыце, што над вялікай ракою
Ёсць народ, што ніколі не крыўдзіў другіх.

У. Каараткевіч.

● Дапішыце сказ *Услед за У. Каараткевічам мы з гонарам і з пачуццём уласнай годнасці называем наш дарагі беларускі край... .* Ці ёсць у гэтым сказе складаныя словазлучэнні? Выпішыце іх.

54. Выпішыце словазлучэнні ў тры слупкі: а) іменныя; б) дзеяслоўныя; в) прыслоўныя.

Уважлівы вучань, гай за ракой, сустрэцца выпадкова, дарога дадому, сямнаццаты^a дзень, зусім спакойна, Купалава^a спадчына, нехта з прысутных, пяцёра з вас, мокры ад дажджу, далёка ад вакзала, першы ў чарзе, каманда карабля, трэці зверху, вялікі пачак^M, адчыніць дзвёры, рукаў рэглан, па-ранейшаму холадна, кожны з нас, абяцаў дапамагчы, удзельнічаць у конкурсе.

55. Складзіце і запішыце 2-3 словазлучэнні на кожную схему.

1) прыметнік + назоўнік

2) дзеяслоў + назоўнік

3) лічэбнік + назоўнік

4) займеннік + прыметнік

5) дзеепрыслоўе + назоўнік

6) прыслоўе + прыслоўе

7) прыслоўе + прыслоўе

8) прыметнік + назоўнік

Паслухайце мовазнаўцу!

Кандрат Крапіва пісаў: «Непаразуменнем з'яўляецца тое, што прыназоўнік *к* ва ўсіх выпадках імкнутца замяніць прыназоўнікам *да* на той падставе, што канструкцыі з гэтымі прыназоўнікамі нібыта сінанімічныя, бо прыназоўнік *к* не ўласцівы беларускай мове. На самай жа справе гэты прыназоўнік таксама ўласцівы беларускай мове, як і *да*. Апрача таго, у пэўных выпадках кожны з гэтых прыназоўнікаў надае словазлучэнню асаблівы сэнс. Напрыклад, *спячы пірог да свята* не тое самае, што *спячы пірог к святу*. Да свята можна спячы ды з'есці, а *к святу* — гэта значыць, што ў свята ён павінен быць на стале. Такое ж рознае значэнне маюць тэрміны і выразы *скончыць працу к тэрміну* і *скончыць працу да тэрміну; галлё звісала к зямлі і галлё звісала да зямлі; прыйсці к абеду і прыйсці да абеду*» (І. Лепешаў).

- Выпішыце словазлучэнні са спалучэнняў, выдзеленых курсівам. Удумліва і правільна стаўце сэнсавыя і марфалагічныя пытанні.

§ 8. Граматычнае значэнне словазлучэння (азнаймленне)

56. Прачытайце табліцу. Якія граматычныя значэнні могуць выражаць словазлучэнні?

Граматычнае значэнне	Словазлучэнні
Прадмет і яго прымета	<div style="text-align: center;"> <p>я к а я? ↓ × сырая бульба, варэнне са сліў</p> <p>я к о е? ↓ ×</p> </div>
Дзеянне і прадмет, з якім яно звязана	<div style="text-align: center;"> <p>да к а г о? ↓ ×</p> <p>чы м? ↓ ×</p> <p>прыехаць да сябра, маляваць алоўкам</p> </div>
Дзеянне і яго прымета	<div style="text-align: center;"> <p>я к? ↓ ×</p> <p>размаўляць шэптам,</p> <p>я к? ↓ ×</p> <p>вучыцца старанна</p> </div>
Прымета і яе ступень	<div style="text-align: center;"> <p>я к? ↓ ×</p> <p>вельмі смачны, надзвычай тонка</p> <p>я к? ↓ ×</p> </div>

Значэнні словазлучэнняў пераважна звязаны з іх будовай. Словазлучэнні адной будовы часцей за ўсё маюць аднолькавае агульнае значэнне, якое з'яўляецца граматычным значэннем гэтых словазлучэнняў.

Словазлучэнні могуць выражаць розныя **граматычныя значэнні**:

- а) абазначаць **прадмет і яго прымету**: *прыгожая кветка, трэці дзень, мой выбар*. У ролі галоўнага слова выкарыстоўваецца заўсёды назоўнік, а ў ролі залежных слоў выступаюць прыметнікі (*прыемная навіна*), поўныя дзеепрыметнікі (*загарэлы твар*), парадкавыя лічэбнікі (*сёмы паверх*), займеннікі (*мая книга*), назоўнікі (*пісьмо брата*), інфінітывы (*жаданне падарожнічаць*), прыслоўі (*размова па-беларуску*);
- б) **дзеянне і прадмет, з якім яно звязана**: *секчы дровы, расказаць верш*. Залежнымі словамі пры дзеяслове выступаюць назоўнікі (*садзіць кветкі*), займеннікі (*дамовіцца з ім*), лічэбнікі (*памножыць на пяць*), радзей інфінітывы (*прасіць паведаміць*);
- в) **дзеянне і яго прымету**: *друкаваць хутка, прыйсці пешатой*. Залежнымі словамі пры дзеяслове выступаюць прыслоўі (*глядзець пільна*), дзеепрыслоўі (*ісці спяшаючыся*);
- г) **прымету і яе ступень**: *надзвычай цёпла, вельмі прыязгальны*. У ролі галоўных слоў выступаюць прыслоўі (*надта хо-*

ладна), прыметнікі (зусім нецікавы), дзеепрыметнікі (сцёрты на-
чыста), а ў ролі залежных — прыслоўі (дастаткова складана)
або назоўнікі (павольней за чарапаху).

З а ў в а г а. Словазлучэнні, розныя па сваёй будове, але бліз-
кія па граматычным значэнні, з'яўляюцца с і н а н і м і ч н ы м і:
пчаліны рой — рой пчол (прадмет і яго прымета), хуткая хадзьба —
хадзіць хутка (дзеянне і яго прымета).

57. Спішыце словазлучэнні. Пазначце галоўнае слова, пастаўце пытанне да залежнага. У дужках укажыце граматычнае значэнне словазлучэння.

я к а я?

У з о р: прыгожая восень (прадмет і яго прымета).

Вядомы публіцыст, імчацца віхрам, бязмерна шчаслівы, шаўко-
вая тканіна, перасадзіць увосень, складаць расклад, па-дамашняму
смачны, расчуліць да слёз, жыць у дастатку, цёплыя адносіны,
сшытак у клетку, спаднічка ў гарошак.

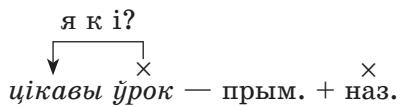
58. Прачытайце сказы. Выпішыце словазлучэнні і пабудуйце іх схемы. Да-
кажыце, што, абазначаючы адносіны паміж прадметамі, дзеяннямі, прыметамі,
словазлучэнні развіваюць сказ, узбагачаючы яго значэнне і канкрэтны сэнс.

1. І моўкне ў лесе спеў птушыны. 2. У небе зорачка ня смела над
тэтым лесам цемраністым зірнула вокам прамяністым. 3. На ніцях
белай павуціны прывозяць восень павучкі (*Я. Колас*).

59. Параўнайце наступныя словазлучэнні па лексічным значэнні слоў, якія
ўваходзяць у яго склад, а затым, супаставіўшы схемы словазлучэнняў, знайдзіце,
што ў іх агульнае.

я к а я?

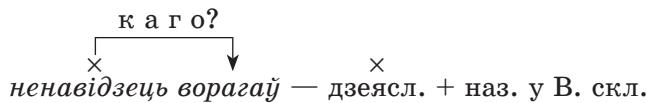
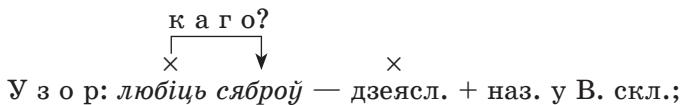
У з о р: складаная задача — прым. + наз.;

Цукровы пеўнік — шакаладная манетка; цікаўны хлопчык — прыгожая дзяўчынка; восеньская цішыня — зімовая сцюжа.

Вы в а д. Словы, якія ўваходзяць у прааналізаваныя словазлучэнні, маюць рознае лексічнае значэнне. Але словазлучэнні выражаюць абсалютна аднолькавае граматычнае значэнне — называюць прадмет (галоўнае слова — назоўнік) і яго прымету (залежнае слова — прыметнік).

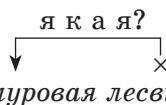
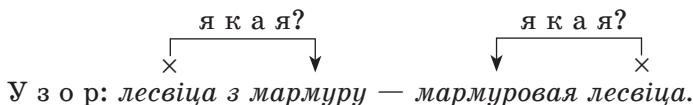
60. Падбярыце да словазлучэнняў антонімы, пабудуйце схемы прапанаваных і атрыманых словазлучэнняў і парайнайце іх.

Павысіць актыўнасць — ... ; купляць чужое — ... ; зблізіць сваякоў — ... .

Вы в а д. Словы, з якіх складзены антанімчныя словазлучэнні, маюць су-працьлеглае лексічнае значэнне. Аднак граматычнае значэнне словазлучэнняў аднолькавае: яны называюць дзеянне (галоўнае слова — дзеяслой) і прадмет, на які яно скіравана (залежнае слова — назоўнік у вінавальнym склоне).

61. Парайнайце граматычнае значэнне наступных словазлучэнняў. Вызначце, якой часцінай мовы з'яўляецца і што абазначае галоўнае слова (прадмет, дзеянне, прымета). Як можна ахарактарызаваць гэтыя словазлучэнні?

Драўляны дом, дом з цэглы; аднапавярховы дом, дом на восем паверхаў; дом злева, дом справа; стары дом, старасвецкі дом.

Вы в а д. Калі галоўнае слова ў словазлучэнні — назоўнік, то залежнае слова, абазначаючы прымету, заўсёды выступае ў ролі азначэння, якой бы часцінай мовы яно ні было выражана.

62. Запішыце словазлучэнні і пабудуйце іх схемы. Дакажыце, што запісаныя вами словазлучэнні згрупаваны па будове. Для гэтага пароўнайце схемы ў кожным радзе: што паміж імі агульнае?

Каб атрымаць адказ, знайдзіце словазлучэнні, у схемах якіх утрымліваецца адно і тое ж пытанне.

1. Прыйсці пад раніцу, схавацца пад стол, спяваць пад гітару.

2. Выступаць з настроем, размаўляць з суседам, прачнуцца з пеўнямі.

3. Кіравацца сумленнем, знікнуць маланкай, ісці сцяжынкай.

● Як можна згрупаваць гэтыя словазлучэнні па значэнні?

Паслухайце мовазнаўцу!

Адноўкавая будова словазлучэння — істотная, але недастатковая падстава для вызначэння яго граматычнага значэння. Каб вызначыць граматычнае значэнне словазлучэння, трэба ўдумацца ў значэнне не толькі галоўнага, але і залежнага слова, асэнсаваць адносіны, якія паміж імі ўзнікаюць (A. Купалава).

63. Разгледзьце схемы наступных словазлучэнняў: якія пытанні ў іх з'яўляюцца марфалагічнымі (ставяцца для вызначэння часціны мовы ці склонавай формы назоўніка), а якія — сінтаксічнымі (высвятляюць граматычнае значэнне адзінкі сінтаксісу — словазлучэння)?

касцюм для карнавала — наз. + наз. у Р. скл. з прыназ.;

я к і?

×

↓

×

д л я ч а г о?

↑

карочка навыпуск — наз. + прысл.

я к а я?

×

↓

×

я к?

↑

64. Вызначце граматычнае значэнне словазлучэнняў. Чым адрозніваюцца словазлучэнні ў парах? Ці можна іх назваць сінанімічнымі? Спішыце, абазначце галоўныя слова, ад іх паставяце пытанні да залежных.

Тэатральная сцэна — сцэна тэатра, чытаць кнігу — чытанне кнігі, грыбны суп — суп з грыбамі, ільняная^М сукенка — сукенка

з ільну^a, дзядулеў сад — сад дзядулі, Алесін^м сшытак — сшытак Алесі.

- З трима парамі словазлучэнняў складзіце сказы.
- Вызначце, якім членам сказа будуць залежныя слова, выражаныя склонавай формай назоўніка.
- Ці аднолькавае значэнне словазлучэнняў тэатр лялек — лялечны тэатр?

65. Утварыце словазлучэнні з галоўнымі словамі: а) *размаўляць*; б) *гаварыць*. Якімі часцінамі мовы, на вашу думку, можна развіць словазлучэнні, у якіх галоўным словам з'яўляецца дзеяслоў?

У з о р: *размаўляць* (*па-беларуску*) — валодаць нейкай мовай;
размаўляць (*з трэнерам*) — гутарыць;
гаварыць (*праўду*) — выказваць думкі, пачуцці;
гаварыць (*рашуча*) — якасная характарыстыка.

- Вызначце граматычнае значэнне словазлучэнняў.

66. Складзіце і запішыце словазлучэнні са словам *дарога*. Развіце іх так, каб чытач па вашым апісанні мог уяўіць сабе: а) дарогу ў лесе; б) дарогу ў аграгарадку. Пабудуйце схемы атрыманых словазлучэнняў. Прыдумайце з імі сказы. Выкарыстайце пры гэтым «Слоўнік эпітэтаў беларускай мовы» Н. В. Гаўрош.

Дарога ў лесе

Дарога ў аграгарадку

67. Ахарактарызуйце адзін з прадметаў, які прадстаўлены на рэпрадукцыі «Альбуць, інтэр’ер» У. Сулкоўскага: а) па адносінах да матэрыялу, з якога ён зроблены; б) размяшчэнні яго ў просторы; в) памеры; г) прызначэнні; д) тым, што з ім можна зрабіць, і інш.

У з о р: *гліняны кубак*, *кубак на палічцы*, *вялікі кубак*, *кубак для малака*, *наліць у кубак*, *разбіць кубак*, *кубак на памяць*.

Y. Сулкоўскі. Альбуць, інтэр’ер

- Утвораныя словазлучэнні размяркуюцे ў групы паводле значэння: а) прадмет і прымета; б) дзеянне і прымета; в) дзеянне і прадмет.

§ 9. Віды падпарадковальнай сувязі ў словазлучэнні: дапасаванне, кіраванне, прымыканне

Адрозніваюць тры віды падпарадковальнай сувязі слоў у словазлучэннях: д а п а с а в а н н е, к і р а в а н н е, п р y m y k a n n e.

Дапасаванне — такі від сувязі, пры якім залежнае слова ставіцца ў тым жа родзе, ліку і склоне, што і галоўнае: *родны кут* (м. р., адз. л., Н. скл.), *родная вёска* (ж. р., адз. л., Н. скл.), *роднае паселішча* (н. р., адз. л., Н. скл.), *родныя мясціны* (мн. л., Н. скл.).

У гэтым выпадку пры змяненні формы галоўнага слова змяняецца і форма залежнага слова: *родн ага кут [a]*, *родн аму кут [y]...*; *родн ай вёск i*, *родн ай вёсци ы...*.

Пры дапасаванні ў ролі галоўнага слова звычайна выступаюць назоўнікі, а ў ролі залежнага слова — прыметнікі (*ціхі вечар*),

я к i?

назоўнікі, а ў ролі залежнага слова — прыметнікі (*ціхі вечар*),

я к а я?

x

дзеепрыметнікі (*прачытанаая кніга*), парадкавыя лічэбнікі (*пер-*

я к а я?

x

шая сустрэча), займеннікі (*наш клас*), назоўнікі (*рака Няміга*).
 У сказе часцей дапасуюцца азначэнні:
Па небе плывуць лёгкія белыя аблачынкі.

Кіраванне — такі від сувязі, пры якім галоўнае слова патрабуе, каб залежнае слова стаяла ў пэўным ускосным склоне (з прыназоўнікам або без прыназоўніка):

да к а г о?

x

звярнуцца да сябра, віншаваць юбіляра, багаты на ідэі,

ка г о?

x

устойлівы да захворвання.

на ш т о ?

x

Пры змяненні формы галоўнага слова форма залежнага слова не змяняецца: *віншаваць* (*віншаваў, віншавалі...*) юбіляра, *устойлівы* (*устойлівая, устойлівых...*) да захворвання.

У сказе часцей кіруюцца дапаўненні:

ш т о ?

x

чы м?

x

Вечер замятае снегам палі.

Прымыканне — такі від сувязі, пры якім залежнае нязмененнае слова спалучаецца з галоўным толькі па сэнсе:

я к?

x

я к?

x

я к о е?

x

ісці хутка, чытаць седзячы, жаданне вучыцца.

Галоўнае слова ў словазлучэннях з прымыканнем можа быць выражана дзеясловам (*гаварыць хутка*), назоўнікам (*размо-
якай*?), прыметнікам (*надзвычай цікавы*), прыслоўем (*ва па-беларуску*), прыметнікам (*надзвычай цікавы*), прыслоўем (*даскаткова проста*).
Прымыкаюць прыслоўі, інфінітывы і дзеепрыслоўі.
*У сказе прыслоўі і дзеепрыслоўі выконваюць ролю акалічна-
сцей: Непадалёку рос малады клён. Хлопець ішоў не спяшаючыся.*

68. Прачытайце. Якая асноўная думка верша?

Назавіце словазлучэнні, у якіх залежныя слова: а) стаяць у тым жа ліку, родзе, склоне, што і галоўнае; б) спалучаюцца з галоўным ва ўскосным склоне; в) спалучаюцца з галоўным толькі па сэнсе.

Мы трацім^м слова,
Мы нямеем
І хвалімся,
Што ўжо не ўмеем
Так гаварыць,
Як наша маці,

І дарагую песню
Трацім,
А з ёю цяжка
Разлуцыцца^в —
Лягчэй забыць,
Як навучыцца.

C. Грахоўскі.

69. Вызначце від падпрадкавальнай сувязі, пабудуйце схемы словазлучэнняў.

к у д ы?
У з о р: *уваісці ў клас — кіраванне* (дзеясл. + наз.).

Прафесійны поспех, усім вядомы, аб'яднаныя^а намаганні, абгорнуты падручнік, сядзець скіліўшыся, сядзець на лавачцы^а, візіт ветлівасці, займацца ўсур'ёз^а, высока над гаем, абмен думкамі, барацьба^а за мір, жадаць удачы, раман у вершах, працаваць бесперапынна.

Лінгвістичная загадка. Чаму па-рознаму (разам і праз злучок) пішуцца складаныя прыметнікі ў наступных словазлучэннях?

Бела-ружовы мармур. Беламармуроны палац.

 Складаны прыметнік пішацца разам, калі ўтвораны ад слова-злучэння з падпарадкавальнай сувяззю, а праз злучок, калі ўтвораны ад раўнапраўных слоў.

70. Ад словазлучэння і спалучэння слоў утварыце і запішыце складаныя прыметнікі. Чым вызначаецца іх злітнае ці дэфіснае напісанне?

У з о р: *любі́ць жыццё — жыццелюбівы* (падпарадкаванне).

Заходняя Еўропа — ... ; непранікальны для вады — ... ; паўднёвы і заходні (напрамак) — ... ; белая грыва — ... ; добро зычыць — ... ; сем гадоў — ....

71. Спішыце словазлучэнні, дапісваючы патрэбныя канчаткі. Назавіце, якімі часцінамі мовы з'яўляюцца залежныя і галоўныя слова. Які від сувязі ў словазлучэннях? Якое граматычнае значэнне? Ад чаго залежыць выбар канчаткай?

Сін.. Нарач, зубн.. боль, даўн.. летапіс, доўг.. ценъ, тонк.. вуль, салдац.. шынель, дубов.. дзвёры, разборлів.. подпіс, малад.. гусь, залат.. медаль, дзесятков.. дроб, балюч.. мазоль, шырок... стэп, бел.. лебедзь.

72. Прачытайце словазлучэнні. Вызначце іх граматычнае значэнне і спосаб сувязі залежнага слова з галоўным. Спішыце словазлучэнні, замяняючы залежныя слова роднаснымі (аднакаранёвымі). Абазначце галоўныя слова, ад іх пастаўце пытанні да залежных. Ці змяніўся пры гэтым спосаб сувязі?

Творы Коласа, шафа для кніг, зграя^т ваўкоў, хлеб з жыта, човен дзядзькі^Ф, дзед з сівою барадою, ліст з вішні, звесткі з гісторыі, лыжкі са срэбра, адчай маці, горы Каўказа, дарога праз лес.

- Як вымаўляеца прыназоўнік **з** у выдзеленых словазлучэннях? Чаму?

@ 73. Уважліва прачытайце тэкст. Падрыхтуйцеся да яго вуснага пераказу, складзіце план. Па магчымасці праілюструйце тэарэтычныя палажэнні свайго тэксту прыкладамі, падабранымі з дапамогай даведнікаў, інтэрнэту.

Асаблівасці дапасавання і кіравання ў беларускай мове (у параўнанні з рускай)

У беларускай і рускай мовах аднолькавыя па значэнні слова ў некаторых выпадках маюць разыходжанні ў дапасаванні або кіруюцца рознымі склонавымі формамі.

Так, у беларускай мове лічэбнікі *два (абодва), трох, чатыры* звязаюцца з назоўнікамі дапасаваннем, а назоўнікі маюць форму назоўнага склону множнага ліку: *два вучні, абодва браты, трох дубы, чатыры сталы*. У рускай мове слова ў такіх словазлучэннях звязаюцца кіраваннем, а назоўнікі пры лічэбніках маюць форму роднага склону адзіночнага ліку: *два ученика, оба брата, три дуба, четыре стола*.

Дзеясловы са значэннем ветлівасці тыпу *дзякаваць, выбачаць, дараваць* у беларускай мове кіруюць давальным склонам: *дараваць сябру, дзякаваць настаўніку*. У рускай мове адпаведныя дзеясловы патрабуюць вінавальнага склону: *благодарить учителя, простить сына*.

Дзеясловы *смияцца, жартавацца, насліхацца, кпіцца* і іншыя ў беларускай мове кіруюць назоўнікамі (займеннікамі) роднага склону з прыназоўнікам *з (са)*: *жартаваць з сябра, кпіцца са знаёмага*. У рускай мове такія дзеясловы кіруюць творным склонам з прыназоўнікам *над*: *шутить над другом, подтрунивать над знакомым*.

Дзеясловы *хварэцца, захварэцца* і прыметнік *хворы* ў беларускай мове кіруюць вінавальным склонам з прыназоўнікам *на*: *хварэцца на грып, захварэцца на адзёр, хворы на ангіну*. У рускай мове назоўнікі ў такіх словазлучэннях маюць форму творнага склону без прыназоўніка: *больной гриппом, заболеть ангиной*.

Дзеясловы *ажаніцца, жаніцца* ў беларускай мове ўжываюцца з назоўнікамі (займеннікамі) творнага склону з прыназоўнікам *з (са)*: *ажаніцца з суседкай, жаніцца са Святланай*. У рускай мове такога тыпу словазлучэнні ўжываюцца з назоўнікамі меснага склону з прыназоўнікам *на*: *женили на соседке, женился на Светлане*.

У беларускай мове пры дапамозе прыназоўніка *па* дзеясловы і назоўнікі са значэннем дзеяння кіруюць месным склонам назоўнікаў множнага ліку: *хадзіцца па знаёмых сцежках, гуляцца па вечарах*. У рускай мове ў такім выпадку залежнае слова стаіць у давальным склоне: *ходить по знакомым тропинкам, гулять по вечерам*.

Дзеясловы са значэннем руху *ісці, бегчы, плыць* і волевыяўлення — *паслаць, адправіць, выправіць* пры абазначэнні мэты дзеяння ў беларускай мове ўтвараюць словазлучэнні з вінавальным склонам назоўніка ці займенніка з прыназоўнікамі *на*: *паслаць на доктара, схадзіць на хлеб, пайсці па яго*.

Калі з гэтымі дзеясловамі ўжываюцца слова *грыбы, ягады* (ці іх канкрэтныя назвы), то назоўнікі маюць форму вінавальнага склону з прыназоўнікам *у*: *пайсці ў грыбы, паехаць у суніцы*.

У рускай мове пры такіх дзеясловах назоўнік і займеннік ужываюцца ў форме творнага склону з прыназоўнікам *за*: *паслаць за доктором, сходить за хлебом, пойти за ним, поехать за земляникой, пойти за грибами*.

Дзеясловы са значэннем думкі, маўлення, пачуцця тыпу *гаварыць, казаць, распытваць, разважаць, думаць, клапаціца* сполучаюцца з назоўнікамі (займеннікамі) у форме вінавальнага склону з прыназоўнікам *pra*: *думаць pra будучае, разважаць pra твор, клапаціца pra дзяцей*. У рускай мове адпаведныя дзеясловы сполучаюцца з назоўнікамі ў форме меснага склону з прыназоўнікам *о (об)*: *думать о будущем, рассуждать о произведении, заботиться о детях*.

У словазлучэннях з галоўным словам, выражаным прыметнікам ці прыслоўем у форме вышэйшай ступені парыўнання, залежнае слова мае форму вінавальнага склону з прыназоўнікам *за*: *старэйши за бацьку, ярчэй за свято*. У рускай мове ў такіх словазлучэннях залежнае слова мае форму роднага склону без прыназоўніка: *старше отца, ярче света*.

У беларускай мове шмат іншых спецыфічных словазлучэнняў: *пісаць на адрес, паехаць да брата, стаяць ля (каля) акна, некалькі разоў на тыдзень, падобны да каго, загадчык аддзела, ехаць у млын, сказаць пад сакрэтам, пазбавіца клопату, бачыць на свае вочы, шаптаць праз зубы і інш.*

74. Складзіце і запішыце словазлучэнні. Абазначце склон залежных слоў.

Смяяцца (з каго?) ..., пайсці (па што?) ..., захварэць (на што?) ..., мост (ц е р а з ш т о?) ..., сумка (ц е р а з ш т о?) ..., прайсці

(п р а з ш т о?) ..., прабівацца (п р а з ш т о?) ..., сумаваць (п а к і м?) ..., смялейшы (з а к а г о?) ..., здзекавацца (з к а г о?) ..., ісці (п а ч ы м?) ..., падобны (д а к а г о?) ..., паехаць (д а к а г о?) ....

- Складзіце 2-3 сказы з утворанымі словазлучэннямі.

75. Прачытайце тэкст і запішыце адметныя беларускія словазлучэнні.

Беларусы хлеб рэжуць, ці крояць, атрымліваюцца скібкі^Ф. Сала — толькі рэжуць і на талерку кладуць скрылікі.

Масла — толькі каровіна, сметанко-вае масла, топленае (таплёнае) масла. З расліны — алей, аліўкавы, ільняны, канапляны, праванскі, сланечнікавы.

Прыпомнім яшчэ, што бульбу ў нас абіраюць, а маладую, з якой лёгка^с здымаетца^с лупінка, скрабуць.

Не лішне, відаць, тут будзе зазначыць, што «кипяток» мае тры адпаведнікі — **кіпень, кіпецень, вар**. Якое слова з дзяцінства вам бліжэйшае, тое і ўжывайце.

Хоць «вскипятить» па-беларуску **закіпяціць**, аднак пра ваду часцей кажуць згатаваць **вады**, пра малако — **спарыць малака**. І адпаведна — **гатаваная вада, пáранае малако**. А «парнóе моло-ко» — па-беларуску **сырадой^с**.

Пры гатаванні ежы вам, пэўна ж, спатрэбяцца слова **прыгар-шчы, жменя, шчопці, тры пальцы**, каб што ўзяць і ўкінуць у чыгун ці гаршчок — ад круп да солі.

Тым часам, заслаўшы настольнік, абрус, можна **сабраць стол** (рус. накрыть на стол). «Кушайте!» — «Ешице!» Або: «*Піце!*»

«Пожалуйте кушать!» — «*Просім (прашу) да стала!*» Або: «*Калі ласка, да стала!*»

Чым хата багата, тым і рады! (*Паводле А. Клышикі*).

@ Падрыхтуйце паведамленне пра беларускага празаіка, журналіста, крытыка, перакладчыка, педагога, заслужанага дзеяча культуры Рэспублікі Беларусь, аўтара беларускага «Буквара» Анатоля Канстанцінавіча Клышку.

А. К. Клышка

76. Перакладіце словазлучэнні на беларускую мову. Запішыце іх.

Ничуть не удивил, шагов десять, гулять по вечерам, заведующий библиотекой, два стола, четыре новых дома, ходить за водой, заботиться о родителях, старше всех нас, в тридцати шагах, шутить над братом, болеть ангиной, жениться на однокласснице, отствовать по субботам, несколько раз в месяц, читать про себя, читать о себе, ухаживать за больным, сказать сквозь зубы.

77. Прачытайце тэкст. Вызначце яго асноўную думку. Ці згодны вы з аўтарам? Выпішыце адметныя беларускія словазлучэнні і вызначце спосабы сінтаксічнай сувязі.

Шáрай гадзíна — гэта змрок увечары пасля заходу сонца, калі яшчэ не ўцёмна, але ўжо і не дзень. Для мяне, напрыклад, з дзяцінства гэта час, калі людзі вяртаюцца з поля, уходжаюцца каля дому, маці доіць карову. Прыбег знадворку і кот, сеў каля каровы, чакаючы свае порцыі сырадою...

У кожнай мовы, дакладней, у кожнага народа, апроч гадзіннікаўага абазначэння часу, ёсць і іншы адметны падзел. Пры перакладзе на іншую мову часам нават нельга знайсці дакладны адпаведнік такому пэўнаму прамежку і часта даводзіцца рабіць апісальны пераклад.

Не знаходжу і я такога адпаведніка нашай **шáрай гадзіне** ў рускай мове. Можа, «сумерки»? Але ж па-нашаму гэта змярканне, прыцемак.

У некаторых мовах побач з такімі слоўнікамі, як тлумачальныя, фразеалагічныя, сінанімічныя і іншыя, ёсць і такія, дзе апісваецца, скажам, уся градацыя пераходу часу праз цэлы дзень — ад ўцёмнага да ўцёмнага. У такім беларускім слоўніку (давайце памарым!), пэўна, знайшліся б гэтакія слова для вызначэння часу пасля полуночі: *схіліла (сышло) з поўдня, пад вечар, надвечар (бралася надвечар), на заходзе сонца, пасля заходу, на змярканні, на прыцемку, на шáрай гадзіне, увечары і г. д.*

Такога слоўніка ў нас яшчэ няма, але ў вас павінны быць асобныя старонкі такога вашага слоўніка, каб ваша мова была яскравая і паслухмяная, каб яна «сказала» ўсё, што вам хацелася выказаць.

Нярэдка ў нашым друку можна сустрэць і такое напісанне: **шэрая гадзіна**. Мне здаецца, карэктары тут перастаравіся. Бо **шараі гадзіна** сваёй назвай напамінае не так пра шэры колер, як пра вячэрнюю пару, калі **шарэ**. Ад гэтага слова і **шараі гадзіна** (*Паводле А. Клышикі*).

78. Папрацуіце карэктарам. Запішыце выпраўлены тэкст.

Міхалка — ён быў меншы сваёй сястры — хварэў ангінай. Але хвароба прайшла, і хлопчык пачаў выходзіць на двор, гуляць у саду. А яшчэ праз некалькі дзён ён зайшоў за таварышам, і яны разам пайшлі за грыбамі. Хлопчыкі ішлі і спявалі. Далёка чуваць было песню. Сустрэў хлопчыкаў стары дзядуля і сказаў ласкова: «Дзякую вас за песню».

- Чым абумоўлены характар памылак у тэксце? Сваю думку аргументуйце.

79. Запішыце сказы, выбраўшы з дужак патрэбнае слова. Абазначце склон залежнага слова.

1. Мы да гэтага не (*гадумаліся, дагадаліся*).
2. Да заўвагі патрэбна (*услухацца, прыслушацца*).
3. Вось да чаго няўажлівасць (*даводзіць, прыводзіць*).
4. Пытанні на сходзе (*абгаварылі, прагаварылі*).
5. Пірагі цукрам (*абсыпалі, засыпалі*).

80. Наступныя сказы зрабіце развітымі, выкарыстаўшы залежныя слова спачатку да дзейніка, затым да выказніка. Свае сказы запішыце.

У з о р. *Адгукнулася рэха*.

Рэха — дзейнік. *Рэха* (я к о е?) *гучнае, лясное, звонкае, ... Адгукнулася* — выказнік.

Лясное рэха адгукнулася.

Адгукнулася (д з е?) *недзе, збоку, удалечыні, за возерам, ... ; (я к?) гучна, імгненна, палахліва, ... ; (н а ш т о ?) на голос, на песню, на гром, ...*

Лясное рэха палахліва адгукнулася на голос.

Адгукнулася (н а ш т о ?) *на голос (я к і?) звонкі, (ч ы ў?) птушыны, (к а г о?) чалавека, ...*

Лясное рэха палахліва адгукнулася на звонкі голос чалавека.

Выбліснула сонца. Заспіваў салавей. Паліў дождж.

§ 10. Свабодныя і несвабодныя словазлучэнні (азнаемленне)

Звычайна кожнае слова, якое ўваходзіць у словазлучэнне, з'яўляецца асобным членам сказа. Такія словазлучэнні з'яўляюцца **свабоднымі**. Аднак ёсць і такія словазлучэнні, у якіх слова не могуць ужывацца паасобку. У такіх словазлучэннях недастаткова аднаго слова для перадачы сэнсу: *вучні старых класаў* (не гаворым: *вучні класаў*). Такія словазлучэнні называюцца **несвабоднымі**.

Найбольш ужывальнымі з'яўляюцца наступныя сінтаксічна несвабодныя словазлучэнні:

- з колькасным значэннем: *налавіць многа рыбы, выпіць шклянку малака;*
- са значэннем выбарнасці: *запрасіць аднаго з вучняў, робіць кожны з нас;*
- са значэннем сумеснасці: *сустракаць бацьку з сынам, прыехалі маці з дачкой;*
- са значэннем удакладнення: *дзяўчынка з блакітнымі вачыма, чалавек высокага росту, прыйсці а сёマイ гадзіне;*
- састаўныя ўласныя назвы: *віднеецца Мірскі замак, утворана Вялікае Княства Літоўскае;*
- з пераносным (метафарычным) значэннем: *зіхаціць люстра вады, ахапіла бура гневу.*

Сінтаксічна несвабодныя словазлучэнні з'яўляюцца адным членам сказа: *Рэдка сонца з месяцам страчаюца* (П. Панчанка). *Браніслаў Адамавіч Тарашкевіч з'яўляецца аўтарам* першай граматыкі беларускай мовы для школы.

За ўвага. Фразеалагізмы з'яўляюцца састаўной часткай словазлучэння і выконваюць ролю аднаго члена сказа:

Хтосьці крычаў на усё горла (= вельмі моцна).

81. Спішыце, падкрэсліваючы несвабодныя словазлучэнні як члены сказа.

1. Бацька з сынам даўно ўжо працуюць на заводзе разам (У. Мароз). 2. Насустрach нам выйшла дзяўчынка з чорнымі

вачыма (*К. Чорны*). 3. У адным класе сядзелі дзеци вельмі рознага ўзросту (*Н. Гілевіч*). 4. Некалі на Замкавай гары ўзвышаўся велічны шматвежавы замак (*Газета «Звязда»*). 5. Гняздо бусла знаходзіцца на высокай алешыне са зрэзанай вяршалінай (*B. Вольскі*).

82. Складзіце і запішыце словазлучэнні, выбраўшы з дужак патрэбнае слова.

1. Шаўкавісты^м, шаўковы^м (*валасы, сукенка*); пясчаны, пясочны (*бераг, гадзіннік, дно*); лясны, лясісты (*мясцовасць, ягада, звер*); дробны, дробавы (*гандалль, пясок, лічэбнік*); класны, класічны, класавы (*мова, сход, барацьба, журнал, прыклад, спадчына*).

2. Абагульніць, абагуліць (*факты, гаспадаркі, жывёла*); даказаць, аргументаваць (*тэарэма, тэорыя*); выявіць, адкрыць (*закон, заканамернасць*); раздрабіць, раздрабніць (*корм, вугаль*).

- Назавіце від сувязі слоў у словазлучэннях і іх граматычнае значэнне.

83. Пазнаёмцеся з артыкулам «Лексічная спалучальнасць» з «Энцыклапедычнага слоўніка юнага філолага». Падрыхтуйцеся да пераказу тэксту, вызначыўшы апорныя словазлучэнні. Тэарэтычныя палажэнні можна ілюстраваць уласнымі прыкладамі.

Словы ў сказе звязаны адно з адным **граматычна** і па **сэнсе**. **Граматычныя сувязі** забяспечваюць граматычную правільнасць маўлення. Прыйклады граматычных сувязей: дапасаванне прыметніка-азначэння да паяснёнага назоўніка ў родзе, ліку, склоне (*спелы колас — спелая вішня — спелы яблык — спелыя плады*), дзеяслоўнае кіраванне назоўнікамі (*забіваю цвік, выйшаў на вуліцу, займаліся спартам*).

Сэнсавыя сувязі забяспечваюць правільнасць выказвання па сэнсе.

Ужываючы слова ў маўленні, мы павінны дапасоўваць яго па сэнсе да іншых слоў. Гэта сэнсавае дапасаванне выражаецца ў двух тыпах славеснай спалучальнасці — **семантычнай** і **лексічнай**.

Семантычна спалучальнасць слова — гэта здольнасць слова спалучацца з цэлымі класамі слоў, якія аб'ядноўваюцца агульнасцю сэнсу. Напрыклад, дзеясловы *думаць, меркаваць, радавацца, смяяцца, сумаваць* і іншыя адлюстроўваюць розны стан чалавека (гэта і ёсць адзін з семантычных класаў): *хлопчык, дзядуля, прахожы, доктар, настаўніца* і інш. Толькі ў казцы ці ў фантастычным апавяданні можна выкарыстаць выразы тыпу *Каза задумалася. Шафа засмаялася.*

Лексічна спалучальнасць слова — гэта яго здольнасць уступаць у спалучэнні не з любым словам якога-небудзь семантычнага класа, а толькі з некаторымі. Напрыклад, існуе клас слоў, аб'яднаных агульным сэнсам — ‘*мноства, сукупнасць*’: *статак, табун, чарада, рой, касяк* і інш.

Пры неабходнасці абазначыць мноства пэўнай жывёлы мы выберам толькі адно з гэтых слоў, іншыя будуць неспалучальными. Кажуць: *статак кароў, табун коней, чарада птушак, рой пчол, касяк рыбы* (але не «*статак рыбы*», «*чарада пчол*», «*рой коней*» і інш.).

Пішуць: *здзейсніць напад, правесці агляд, даць параду.* Відавочна, дзеясловы *здзейсніць, правесці, даць* у гэтых спалучэннях маюць адну і туую ж ролю — «адзяяслоўліваюць» назоўнік, які пры неабходнасці лёгка ператварыць у дзеяслово, роўны па сэнсе ўсяму словазлучэнню: *напасці, агледзець, парайць.* Аднак мова дакладна размяжоўвае спалучальнасць гэтых дзеясловаў (і назоўнікаў з дзеясловамі), і ні адзін чалавек, які ёю добра валодае, не скажа і не напіша «*здзейсніць параду*» ці «*выконвалі супраціўленне*».

Уражвае тая выбіральная сіла, якой надзелена моўная свядомасць чалавека, які гаворыць на роднай для яго мове: ён не памыліцца, не зблытае звароты — *страціць цярпенне і патраціць гроши.* Але якім складаным павінен быць той маўленчы аппарат, які кіруе лексічнай спалучальнасцю!

Выбіральнасць мовы ў слоўных спалучэннях спараджае яе нацыянальную самабытнасць і выразнасць. Гэтыя якасці фарміруюцца вякамі, у працэсе працяглага ўжывання слова. Яны адрозніваюць адну мову ад другой і складаюць галоўную цяжкасць пры аvalоданні кожнай мовай.

Парадак сінтаксічнага разбору словазлучэння

1. Выдзеліце словазлучэнне са сказа.
2. Вызначце будову словазлучэння: знайдзіце галоўнае і залежнае слова.
3. Укажыце, якімі часцінамі мовы выражаны галоўнае і залежнае слова.
4. Установіце від падпарадкавальнай сувязі паміж галоўным і залежным словамі.
5. Укажыце граматычнае значэнне словазлучэння. Падбярыце, калі магчыма, сінанімічныя словазлучэнні.

У з о р р а з б о р у

Пушыста ўсцілае дол густая дзераза (А. Жук).

Вусны разбор

У гэтым сказе тры словазлучэнні: *густая дзераза, пушыста ўсцілае, үсцілае дол*.

Густая дзераза. Галоўнае слова — *дзераза*, выражана назоўнікам. *Дзераза* (я к а я?) *густая*. Залежнае слова — *густая*, выражана прыметнікам, які дапасуецца да слова *дзераза* ў форме назоўнага склону, жаночага роду, адзіночнага ліку. Від падпарадкавальнай сувязі — дапасаванне. Граматычнае значэнне: прадмет і яго прымета.

Пушыста үсцілае. Галоўнае слова — *усцілае*, выражана дзеясловам. *Усцілае* (я к?) *пушыста*. Залежнае слова — *пушыста*, выражана прыслоўем. Від падпарадкавальнай сувязі — прымыканне. Граматычнае значэнне: дзеянне і яго прымета.

Усцілае дол. Галоўнае слова — *усцілае*, выражана дзеясловам. *Усцілае* (ш т о?) *дол*. Залежнае слова — *дол*, выражана назоўнікам у форме вінавальнага склону. Від падпарадкавальнай сувязі — кіраванне. Граматычнае значэнне: дзеянне і прадмет, на які яно пераходзіць.

Пісьмовы разбор

я к а я?

густая дзераза (дапасаванне; прадмет і яго прымета);

прым. наз.

я к?

пушиста ўсцілае (прымыканне; дзеянне і яго прымета);

прысл. дзеясл.

ш т о?

усцілае дол (кіраванне; дзеянне і прадмет).

дзеясл. наз.

ПРАВЕРЦЕ СЯБЕ

1. Што называецца словазлучэннем?
2. Пры дапамозе якіх сродкаў выражаецца граматычная сувязь слоў у словазлучэнні?
3. Чым адрозніваецца словазлучэнне ад слова і ад сказа?
4. Якія словазлучэнні з'яўляюцца: а) іменнымі; б) дзеяслоўнымі; в) прыслоўнымі?
5. Якія граматычныя значэнні могуць мець словазлучэнні?
6. Якія віды падпарадковальнай сувязі вы ведаеце?
7. Словы якіх часцін мовы дапасуюцца да галоўнага слова? Словы якіх часцін мовы патрабуюць кіравання? Прымыкання?
8. Чым дапасаванне адрозніваецца ад кіравання?
9. У чым асаблівасць несвабодных словазлучэнняў? Чым яны адrozніваюцца ад свабодных словазлучэнняў?
10. Раскажыце пра асаблівасці дапасавання і кіравання ў беларускай мове ў параўнанні з рускай.

84. Выканайце тэставыя заданні па тэмэ «Словазлучэнне: будова, значэнне, ужыванне».

Просты сказ

Двухсастаўныя сказы: будова, значэнне, ужыванне

85. Якія члены сказа складаюць яго граматычную аснову? Якія бываюць сказы па колькасці граматычных асноў? Запішыце прыклады простых і складаных сказаў і падкрэсліце ў кожным граматычную аснову.

86. Дакажыце, што наступныя выказванні з'яўляюцца сказамі. Якія прыметы сказаў яны маюць?

1. Маладзік да бярэзінкі туліцца, маладзенъкія зоркі пасе.
2. І калі ж мы самімі сабою будзем крохыць узнёсла і жыць?
3. Свято ў сабе не патушы: дбай аб душы! (М. Пазнякоў).

§ 11. Сказ як сінтаксічная адзінка

Сказ — гэта асноўная адзінка сінтаксісу, сродак фарміравання, выражэння і паведамлення думкі, перадачы эмоций і волевыяўлення.

Асноўнае прызначэнне сказа — паведамленне пра факты рэчаіснасці.

Сказ харектарызуецца інтанацыйнай і сэнсавай завершанасцю. Словы ў сказе звязаны не толькі па сэнсе і інтанацыйна, але і граматычна з дапамогай канчаткаў, службовых часцін мовы, парадку слоў, паўз, якія на пісьме перадаюцца знакамі прыпынку.

Сказ мае **граматычную аснову**, якая звычайна складаецца з двух галоўных членаў — дзейніка і выказніка: *Над лозамі рассцілаўся бялявы туман*. Граматычная аснова — туман рассцілаўся.

Граматычная аснова можа складацца з аднаго члена сказа — дзейніка або выказніка: Раніца. Світае.

Па колькасці граматычных асноў сказы бываюць **простыя і складаныя**.

Простыя сказы ў сваім складзе маюць адну граматычную аснову, у іх выражаецца адна закончаная думка: *У густым алеишніку заспіваў салавей* (Я. Колас). У складаным — дзве і болей: Шумелі лясы, і крыніцы бруйліся чыстай вадой (М. Калачынскі).

Па мэце выказвання сказы дзеляцца на а п а в я д а л ь н ы я, п ы т а л ь н ы я і п а б у д ж а л ь н ы я.

Апавядальныя сказы змяшчаюць у сабе паведамленне пра факты з'явы, падзеі ці апісваюць іх: *Лес супакойвае, разганяе трывогу* (І. Шамякін).

Пытальныя сказы заключаюць у сабе пытанне: *Хто там жніўную песню пляе?* (П. Броўка).

Пабуджальныя сказы выражают пабуджэнне да выканання дзеяння (просьбу, загад, параду, запрашэнне, пажаданне): *Слава рунным рукам чалавека!* (К. Кірэнка). *Садзіце лясы! Садзіце лясы ва ўсе гадавіны, прыгоды, часы!* (М. Танк).

Сказы, у якіх паведамленне, пабуджэнне ці пытанне набываюць ўрачыстае ці эмацыянальнае гучанне, называюцца **клічнымі**: *I хіба можна ўстрымацца, у час касьбы не пакупацца?*! (Я. Колас). *Эх, лес! Колькі чаго давялося бачыць яму на сваім вяку!* (Я. Колас).

Каб правільна вызначыць межы сказаў, неабходна ўмець знаходзіць граматычную аснову і адрозніваць інтанацыю сказа.

87. Прачытайце наступны матэрыял. Ці зразумела тое, што напісана? Чаму? Што трэба зрабіць, каб атрымаўся тэкст? Вызначце межы сказаў. Спішице, расстаўляючы знакі прыпынку. Не забывайтесь пра абзацы: новая мікратэма запісваецца з чырвонага радка.

На Беларусі жывуць не толькі беларусы дзеці розных народаў знаходзілі тут свой прытулак і спакон веку павялося што ўсе жылі

мірна паважалі адзін аднаго разам баранілі гэту зямлю ад нападнікаў многія вёскі на нашай зямлі маюць назвы Татары або Татарскія беларускія татары змагаліся разам з беларусамі пад Грунвальдам супраць крыжакоў старажытныя кнігі нашых татараў, кітабы*, напісаны арабскімі літарамі але на беларускай мове славіліся людзі з гэтага народа як добрыя майстры працавітыя і сумленныя было такое паселішча і ў нашых мясцінах побач аддзеленія невялікай паласой лесу стаялі дзве вёскі — беларуская і татарская жыхары іх сябравалі размаўлялі на адной мове бралі ваду з адной ракі моладзь разам ладзіла пагулянкі адзінае раней не было такога каб браліся шлюбам хто звяртаецца да Бога па-рознаму (Л. Рублеўская).

88. Прачытайце сказы. Ахарактарызуіце іх па мэце выказвання.

1. Ці чыталі вы філасофскія казкі Алены Масла?
2. Казка «Меч у магіле, альбо Кадзіла сармацкае» раскрывае тэму патрыятызму, годнасці роду, цвёрдасці духу, адказнасці за свае ўчынкі.
3. Абавязкова прачытайце кнігу Людмілы Рублеўскай «Карона на дне віра, альбо Казкі з хутара Юстыны».

Яркая эмацыянальная афарбоўка клічных сказаў спрыяе актыўнаму выкарыстанню іх у мове мастацкай і публіцыстычнай літаратуры. Гэтыя сказы харктэрныя таксама і для гутарковай мовы.

89. Прачытайце тэкст. Назавіце пабуджальныя сказы, растлумачце пастановуку знакаў прыпынку.

У аэрапорце^a, ідучы на багажны дагляд^{сл} і рэгістрацыю, Анжэла на пытанне Лізы: «Што табе пажадаць на развітанне?» — весела адказала:

— Даўк ні пуху ні пер’я!

— К чорту!

— Чакай мяне... Праз год на летнія канікулы прылячу ў гості... — выгукнула^c наўздагон Анжэле Ліза (Я. Хвалей).

Назавіце фразеалагізмы, растлумачце іх значэнне і ролю ў тэксле.

90. Прачытайце тэкст. Ахарактарызуйце сказы па мэце выказвання і інтанациі. Падрыхтуюцеся да чытання тэксту па ролях.

Здалёк ужо быў чутны тупат каня, што бег праз лес.

— Пароль?

— З надзеяй альбо насупераць надзеі!

На паляне з'явіўся малады яздок на загнаным кані, а ў самога пот каціўся па твары. Поўдзенъ смажыў яго спякотай. Некалькі галасоў прыязна выгукнулі:

— Калісь! Пан Калікст! Як маешся?

Але ён не меў часу на павітанні. Саскочыў з каня.

— Дзе кіраўнік? Вядзіце да яго! Хутчэй!

Па паляне паспешна ішоў, не зважаючы на ганца, стройны юнак у сіній шапцы на залацістых валасах (*Э. Ажэшка. Пераклад А. Бутэвіча*).

- Спішыце, абазначаючы дзвюма рыскамі (//) межы вядомага і новага (сэнсавага цэнтра сказа).

- Падкрэсліце граматычныя асновы сказаў. У якіх членах сказа заключаецца вядомае і новае?

91. Прачытайце тэкст. Выпішыце апавядальны, пытальны, пабуджальны сказы; клічны сказ. Раствумачце пастаноўку знакаў прыпынку ў канцы сказаў.

Зрада

Метро.

Падземны пераход...

Каля падсобкі нейчы кот...

Не, памыліўся, мабыць, трошкі:

Тры колеры — прыкмета кошкі...

Даўно, шмат дзён яна сядзіць

Каля прачыненых^л дзвярэй

I ўсё прыжмурана^л глядзіць

На ногі тысячаў людзей,

Нібы чакае ўсё кагосці,

Нібы ва ўсіх, ва ўсіх пытае:

Дзе дзелася жанчына тая,

Што да ката насіла «ў госці»?

Назад, дадому ж, не занесла,

Бо дома, бачыце, так цесна,
Пусціла кошку ў пераходзе,
Дзе тлуму больш, дзе людзі ходзяць.
Сама ж як хвосцікам накрылася,
Умомант знікла, растварылася...
А кошка тоўстая сядзіць,
І на людзей глядзіць, глядзіць,
За тварамі людскімі сочыць,
Сустрэць жанчыну тую хоча,
Каб зазірнуць пытальна ў вочы:
«Ну хіба ёсць мая віна,
Што скора буду не адна?»

З дзвярэй выглядае кабета:
— Ты плюнъ, гарушка, на заразу!
Во гэткія ў раддоме зразу
Зракающа і сваіх дзетак.
Скарае Бог яе за гэта.
Хадзі хоць душу пажыві^п,
Дам хлеба, дам і малачка,
А як захочаш — пажыві^п,
Мо будзеш лепшай, чым дачка,
Але нікому ні мур-мур,
Што я тут днёю і начую...
Акна няма... Бетон, мармур...
Труна каменная...
Не чую,
Што ў пераходзе, хоць з гармат
Страляй ці бі ў якія звоны... —
Сцягla з сябе камзол-халат,
Што быў мо некалі чырвоны,
І кошку гэткаю апраткай
Захутала, нібы дзіцятка.
Як несла — да грудзей туліла,
Шаптала штосьці ёй чулліва,
А потым і слязу пусціла:
— Выгнанніца ж і я таксама...

Не трэба дзеткам ужо мама...
А заўтра сяду я з табою
З працягнутай рукою...

П. Місько.

- Ахарактарызуйце стыль тэксту. Выпішыце апорныя слова і словазлучэнні.
- Вызначце сказ, які выражае галоўны сэнс у тэксле.
- Вызначце тэму і асноўную думку верша.

92. Падрыхтуйцеся да паведамлення на маральна-этычную тэму, выкарыстоўваючы матэрыялы вучэбнага дапаможніка з практ. 11, 87, 91, 128, 201.

§ 12. Парадак слоў у сказе

93. Лінгвістычная задача.

У працах вучняў сустрэліся такія сказы:

Сонца засланіла воблака. Лес асвятліў аген’чык.

- Ці адразу вы зразумелі сэнс гэтых сказаў? У чым прычына часовага не-паразумення?

Парадак слоў — гэта размяшчэнне членаў сказа ў моўным выказванні.

У беларускай мове кожны член сказа мае сваё пэўнае месца. Дзейнік звычайна ставіцца перад выказнікам, дапасаванае азначэнне — перад паяснёным словам, недапасаванае азначэнне — пасля паяснёнага слова, акалічнасць спосабу дзеяння — перад выказнікам, а іншыя акалічнасці і дапаўненне — пасля выказніка. Такі парадак слоў называецца **прамым**.

У маўленні прамы парадак слоў можа парушацца. Змяненне прамога парадку слоў называецца **адваротным парадкам** слоў, або **інверсіяй**.

Член сказа, які стаіць на нязвыклым месцы, атрымлівае дадатковую сэнсавую і выяўленчую нагрузкку. Параўн.: *Дачка не магла так сказаць.* — *Не магла дачка так сказаць* (узмацняецца сэнсавая роля выказніка ў другім сказе).

94. Перабудуйце сказы так, каб сэнсавым цэнтрам былі розныя члены сказа. Ці мяняеца пры гэтым сэнс сказаў? Калі мяняеца, то як?

У з о р. Гэта правіла ведаюць нават першакласнікі.

Нават гэта правіла ведаюць першакласнікі.

1. Нават ён яшчэ не пачынаў сеяць. 2. Я прачытаў толькі гэты верш. 3. Гэта задача складаная нават для адзінаццацікласніка.

Прамы парадак слоў часцей уласцівы для навуковага і афіцыйнага стыляў, а адваротны парадак — для мастацкага стылю: *Прыляцела мушка дахаты, — аж у яе камарык насаты* (М. Багдановіч).

Інверсія дазваляе: 1) выдзеліць найбольыш важныя па сэнсе члены сказа; 2) перадаць пытанне і ўзмацніць эмацыянальную афарбоўку маўлення. Так, у сказе *Плыве, гудзе шум гулкі, будаўнічы...* (Я. Купала) з дапамогай інверсіі ўзмацняеца сэнс галоўных членаў сказа і азначэння (параўн.: прамы парадак слоў: *Гулкі будаўнічы шум плыве, гудзе...*).

Асабліва часта інверсія сустракаецца ў паэтычным маўленні для стварэння меладычнасці, напеўнасці, рытмікі:

Нікла жыццё ў шумным лесе,
Агалляўся твар зямлі,
І ляцелі ў паднябессі
З зонкім крыкам жураўлі.

Я. Колас.

Ад парадку слоў можа залежаць сэнс выказвання (параўн.: *Лес акружает болота і Болота окружает лес*) і сінтаксічнае значэнне членаў сказа (параўн.: *Ціхі, ясны дзень* — сказ аднастастаўны (з галоўным членам сказа — дзейнікам), назыўны, развіты дапасаванымі азначэннямі. — *Дзень ціхі, ясны* — сказ двухстастаўны, неразвіты).

95. Прачытайце. Назавіце часткі складанага сказа з прамым парадкам слоў і часткі з адваротным парадкам.

Ішла над ціхім лесам поўня,
Расы чакалі верасы,

Пад вербамі ў нагрэтым чоўне
Дзяўчына мыла валасы.

P. Барадулін.

96. Прачытайце. Прасачыце, як змяняецца сэнсавая і сінтаксічная роля слоў у залежнасці ад іх месца ў сказе? Спішыце. Падкрэсліце члены сказа.

1. «Ждановічы» — вялікі гандлёвы цэнтр. — Вялікі гандлёвы цэнтр «Ждановічы». 2. Вясло закранула плячо. — Плячо закранула вясло. 3. Аксамітны летні вечар. — Вечар летні, аксамітны. 4. Вёска знаходзілася за два кіламетры ад горада. — Вёска знаходзілася кіламетры за два ад горада. 5. Ранены баец вярнуўся. — Баец вярнуўся ранены.

97. Знайдзіце і выправіце памылкі, выкліканыя парушэннем парадку слоў у сказе.

1. У вялікім асартыменце на рынку ёсць біжутэрыя для жанчын замежнай вытворчасці. 2. Брат пасадзіў каліну разам з дзядулем. 3. Што гэтыя мастацкія прыёмы дапамагаюць перадаць аўтару? 4. У гэты перыяд у рэках і вадаёмах краіны лоўля рыбы забаронена ўсімі спосабамі. 5. Хлопчык азірнуўся назад і ўбачыў на галаву вышэйшага за яго крыўдзіцеля.

§ 13. Лагічны націск (азнаймленне)

98. Раскажыце, што вы ведаецце пра інтанацыю. Для ілюстрацыі прывядзіце прыклады простых апавядальных, пытальных і пабуджальных сказаў.

Лагічны націск — асобае ўзмацненне голасу на самым значным слове ці спалученні слоў у межах сказа (абазначым знакам II).

Напрыклад:

II

1) Дзядзька едзе ў Вільню.

II

2) Дзядзька едзе ў Вільню.

II

3) Дзядзька едзе ў Вільню.

У першым сказе паведамляеца, што едзе *дзядзька*, а не хто іншы; у другім — што дзядзька *едзе*, а не ідзе пехатой, у трэцім — што едзе *у Вільню*, а не куды-небудзь у іншае месца.

Калі лагічны націск падае на слова, якое стаіць у пачатку або сярэдзіне сказа, то інтанацыя становіцца больш напружанай, а сам лагічны націск — больш моцным.

Уменне выдзяляць голасам найбольш значнае ў сказе — неабходная ўмова выразнага вуснага маўлення.

Сродкам вуснага маўлення, які служыць для перадачы сэнсу выказвання, а таксама пачуццяў і настрою моўцы, з'яўляеца інтанацыя.

Асноўнымі элементамі інтанацыі з'яўляюцца: п а ў з а, л а г і ч н ы н а ц і с к, м е л о д ы к а (павышэнне ↗ і паніжэнне голасу ↘): ↗ *Чалавек без дабрыні* // — ↘ *без вады калодзеж* (М. Пазнякоў).

Апавядальныя сказы харектарызуюцца спакойнай апавядальнай інтанацыяй: састаў дзейніка вымаўляеца з павышэннем тону, паміж дзейнікам і выказнікам робіцца невялікая паўза, састаў выказніка вымаўляеца з паніжэннем голасу.

Напрыклад: ↗ *Лёгкі вецер / нясе пах* ↘ *спелай збажыны* (Я. Сіпакоў). ↗ *Жыццё // —* ↘ *этая мудрасць* (Прыказка).

Пытальныя сказы харектарызуюцца павышэннем тону на слове, у якім заключаецца пытанне: *Вы едзеце ↗ ў вёску? Вы ↗ едзеце ў вёску? ↗ Вы едзеце ў вёску?*

Пабуджальныя сказы, у якіх змяшчаеца загад, вымаўляюцца высокім тонам, з вялікім напружаннем: *Слухаць маю каманду! Без каманды не страляць!* (І. Шамякін). Сказы, у якіх змяшчаеца парада, просьба або пажаданне, вымаўляюцца больш нізкім тонам, з меншым напружаннем: *Ну, а цяпер, дзеткі, ідзіце абедаць. Па абедзе збярыцеся і прынясіце свае кнігі* (Я. Колас).

99. Падрыхтуйцеся да чытання прыказкі ў адпаведнасці з паметамі, якія абазначаюць: а) паўзы; б) лагічны націск; в) інтанацыю.

II

II

II

Як ↗ «дай» // — то ↘ недачувае, // як ↗ «на» // — то абедзве
рукі / ↘ працягвае (Прыказка).

100. Па ўзоры папярэдняга практыкавання абазначце: а) паўзы; б) лагічны націск; в) інтанаци ю. Прачытайце прыказкі ў адпаведнасці з паметамі.

1. Драбок^л золата можна знайсці, драбок страchanага часу — ніколі. 2. Чалавек без радзімы — што птушка без крылаў. 3. Бацькоў любі^с, старых паважай. 4. Кінь за сабою — знайдзеш^м перад сабою.

101. Вусна задайце пытанне так, каб сказ служыў адказам на яго. Словы, на якія падае лагічны націск, выдзелены.

- ...? Яна гэта практыкаванне выканала хутка.
- ...? Яна гэта практыкаванне выканала хутка.
- ...? Яна гэта **практыкаванне** выканала хутка.
- ...? Яна гэта практыкаванне **выканала** хутка.
- ...? Яна гэта практыкаванне **хутка**.

102. Вусна апішыце сітуацыі, у якіх адзін і той жа сказ будзе вымаўляцца з розным лагічным націскам.

1. Кацяня прапала! 2. Кацяня прапала.

103. Дайце 7 варыянтаў адказу на пытанне *Мінулай восенню ваш клас праводзіў віктарыну «Люблю мой край»?*

Вымавіце іх з правільным лагічным націскам.

ПРАВЕРЦЕ СЯБЕ

1. Што называецца сказам?
2. Чым адрозніваецца сказ ад словазлучэння?
3. Якія тыпы сказаў па мэце выказвання вы ведаеце? Як яны афармляюцца на пісьме?
4. Якія тыпы сказаў бываюць па эмацыйнальнай афарбоўцы? У чым іх адметнасць?
5. Чым харектарызуецца лагічны націск?
6. Якую ролю ва ўзмацненні выразнасці маўлення можа мець пррамы і адваротны парадак слоў?

104. Выканайце тэставыя заданні па тэмэ «Сказ. Просты сказ».

§ 14. Двухсастаўныя сказы

У кожным сказе ёсьць граматычны цэнтр — граматычная аснова, ролю якой выконваюць галоўныя члены сказа — дзейнік і выказнік: *Над зямлёю распасцёрся ясны купал бяздоннага неба* (Я. Колас).

Сказы, граматычная аснова якіх складаецца з дзейніка і выказніка, называюцца двухсастаўнымі: *Пахне спелай антонаўкай восенъскі сад* (М. Лужанін).

 Двухсастаўны сказ, які складаецца толькі з дзейніка і выказніка, называецца **неразвітым**: *Птушкі штабечуць. Сонца прыгравае.*

Двухсастаўны сказ, у склад якога, апрача дзейніка і выказніка, уваходзяць даданыя члены сказа, называецца **развітым**: *Зазірае ў вонкі месячык двурогі* (Я. Колас).

Двухсастаўныя развітыя сказы маюць два саставы — састаў дзейніка і састаў выказніка.

Залежнасць паміж галоўнымі і даданымі членамі сказа можна бачыць з наступнай схемы:

105. Прачытайце тэкст. Выпішыце граматычныя асновы сказаў. Параўнайце атрыманы тэкст з зыходным. Чым яны адрозніваюцца?

Сонца яшчэ не ўзышло. Начны туман, чапляючыся за пушыстыя елкі, ціха спаўзаў на зямлю. Лес прытаіўся, заціх.

Прадчуванне^Ф незразумелай трывогі глыбока закралася ў душу лесніка. Ён выйшаў на ганак, прыслухаўся. Здалёк пачуўся ціхі, нарастаючы грукат капытоў (С. Тарасаў).

106. Прачытайце. Вызначце, якімі па будове з'яўляюцца сказы ў тэксле. Ці ёсьць у ім неразвітыя сказы? Які парадак слоў у першых трох сказах?

Вечара Валера ледзь дачакаўся. Вельмі ж марудна апускалася сонца. Нарэшце яно схавалася за далёкія лясы на прыпяцкіх паплавах. Пяшчотлівы помарак* атуліў рэчышча Прыпяці. У чорнай,

як моцная кава, вадзе гуляла, гучна плёхкала рыба. Кучкамі лёта-лі вакол цеплахода белыя чаплі... У густой рачной цеплыні душна пахла сырым пяском, аерам, гнілымі, выкінутымі на бераг водара-сцямі (*A. Наварыч*).

- Выразна прачытайце словазлучэнні, што змешчаны ў рамцы. Запомніце пастаноўку націску ў іх. Перабудуйце гэтыя словазлучэнні ў неразвітая сказы. На якое месца адносна назоўнікаў неабходна паставіць прыметнікі?

*развіты сказ
развітая культура
развіты чалавек*

107. Прачытайце аўтарскія рэмаркі з п'есы-казкі «Усміхніся, прынцэса!» У. Ягоўдзіка. Спішыце сказы. Вызначце іх структуру і падкрэсліце граматычныя асновы.

Вартавыя бяруць з рук Музыкі крапіву і падбягаюць да Злыдня, Злыдуха, Ягіні і Барабура і давай частаваць ахвотнікаў салодкага жыцця жыгучкаю. Што тут усчалося! Лямант! Гармідар! А тым часам Музыка выйшаў наперад, узяў у рукі скрыпачку, паднёс яе да пляча...

- Калі апраўдана выкарыстанне простых двухсастаўных сказаў у драматычным творы?

108. Прачытайце тэкст. Вызначце яго стыль, адказ аргументуйце. Пры неабходнасці карыстайцесь дадаткам у вучэбным дапаможніку.

Адметнасці сінтаксічнай арганізацыі прозы Фёдара Янкоўскага

Простыя сказы могуць актуалізаваць дынаміку дзеяння, экспрэсіўна хараектарызуючы яго. Так, у апавяданні «Пастушок» аўтар расказвае, як сусед прапанаваў падлетку пачастунак, але зрабіў гэта не зусім па-людску:

I кінуў адзін яблык. Ён апісáў над Кастуськом дугу (пералёт!) і мякка ўпаў на пясок. Кастусёк павярнуўся на кліч. Паляцеў другі яблык. Хлопец не крануўся. Сусед кінуў трэці яблык у тулю секунду, калі пастушок ступіў з месца.

У пяску сярод вуліцы ляжалі трыв спелыя, з чырвонымі і жоўтымі бакамі яблыкі. А Кастусёк ішоў за статкам туды, на выган. Ні разу не азірнуўся. Не глянуў набок.

Сусед пастаяй крышику, сам сабе нешта сказаў і, угнуўшыся, знік.

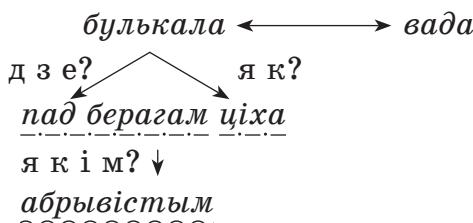
У прыведзеным урыўку з 11 сказаў — 9 простых. Яны выразна перадаюць дынамічны малюнак аповеду, падаючы змену дзеянняў у кантэксце. Узнікае амаль кінематаграфічная дакладнасць жэстаў, рухаў, што красамоўна высвечаюць харектар і эмацыянальны падтэкст учынкаў. Экспрэсія дзеяння, створаная за кошт ужывання простых сказаў, якія акцэнтуюць асобна кожны рух, замяняе неабходную ў такой сітуацыі ацэнку. Выразна пададзеная тут жэсты герояў самі па сабе акрэсліваюць зневажальную самаўпэўненасць дарослага і падкрэслена высакародную годнасць падлетка (*Л. Яўдошына*).

- Якую інфармацыю вы атрымалі з тэкstu? Вызначце сказ або сказы, якія выражают асноўную думку ў тэксле.
- Што вам яшчэ вядома пра функцыю (ролю) простых сказаў у маўленні?

Галоўныя члены сказа

109. Спішыце сказы. Падкрэсліце граматычныя асновы. У дужках укажыце, чым выражаны дзеянікі. Якое месца ў сказе звычайна займае дзеянік? Чаму? Што ён часцей за ўсё абазначае: вядомае ці новае? Пабудуйце вертыкальную схему 3-га сказа па ўзоры.

У з о р. *Пад абрывістым берагам ціха булькала вада* (наз.).

1. Рыжая восень ходзіць між сосен, дорыць каралі рабінам (*M. Аўрамчык*).
2. Шырокі шлях пралёг паміж палёў (*K. Буйло*).
3. І свеціць блізкім аганьком пад лёдам ягадка каліны (*A. Пысін*).
4. Сакавік наступае, з плеч кожух свой скідае (*M. Танк*).
5. Гасне дзень неўпрыкмет у блакіце бязмежным (*K. Камейша*).

- Чаму дзеянік і выказнік спалучаюцца рознанакіраванымі стрэлкамі, а даныя члены — аднанакіраванымі?
- Назавіце састаў дзеяніка і састаў выказніка ў кожным сказе.
- Растлумачце парадак слоў у сказах.

§ 15. Дзейнік і спосабы яго выражэння

 Дзейнік — галоўны член сказа, які абазначае прадмет маўлення і адказвае на пытанне назоўнага склону х т о? або ш т о?

Дзейнік адказвае на агульнае пытанне: а б к і м? (а б ч ы м?) гаворыцца ў сказе? Напрыклад: Чайка над хваляй сівой закрычала (А. Вялюгін). А б к і м гаворыцца ў сказе? — Аб чайцы. Чайка — дзейнік, называе прадмет маўлення.

Дзейнік можа выражацца рознымі часцінамі мовы, а таксама непадзельнымі словазлучэннямі.

Спосабы выражэння дзейніка

Способ выражэння	Прыклады
1. Назоўнікам, займеннікам, лічэбнікам у Н. скл.	<i>Над лугам сладзяе густы туман.</i> <i>Люблю я падарожнічаць па родным краі.</i> <i>Сем не дзеліца на два без астачы.</i>
2. Часцінамі мовы, якія ўжываюцца ў значэнні назоўніка ў Н. скл.: прыметнікам, дзеепрыменікам, прыслоўем, прыназоўнікам, злучнікам, выклічнікам	<i>Палляўнічи сядзеў каля вогнішча.</i> <i>Добра завучанае ніколі не забудзецца.</i> <i>Прыйшло і паслязаўтра.</i> <i>Над — прыназоўнік, а ці — злучнік.</i> <i>Аднекуль данеслася гучнае «ау».</i>
3. Неазначальны формай дзеяслова	<i>Займаца спартам вельмі карысна.</i>
4. Фразеалагізмам	<i>Стаяла цёплае бабіна лета.</i>
5. Сінтаксічна несвабоднымі словазлучэннямі	<i>Кожны з нас добра ведаў сваю справу.</i> <i>Міхась з Алесем пайшлі ў грыбы.</i> <i>Белавежская пушча знаходзіцца недалёка ад Брэста.</i>

110. Спішице сказы, дапісваючы канчаткі слоў. Падкрэсліце дзейнікі. У дужках укажыце, чым яны выражаны.

1. Снежн.. пыл, падхоплен.. ветрам, узнімаўся над зямлёй (*Л. Дайнека*). 2. Вопытн.. хірург^м Кавалёва паспяхова зрабіла аперацыю на сэрцы. 3. На акуратна падстрыжаны қуст бэзу падае густ.. ценъ (*I. Шамякін*). 4. Карпенка на хаду^а апранаў у рукавы салдацк.. шынель (*B. Быкаў*). 5. Але ў тую хвіліну ранены пачуў рэзк.. боль у назе (*K. Чорны*).

111. Спішице сказы, падкрэсліце ў іх дзейнікі. Укажыце, чым яны выражаны.

1. Мільёны франтавікоў уведалі на вайне вялікае пачуццё братэрства (*B. Быкаў*). 2. Вучыцца ніколі не позна (*Прыказка*). 3. I — дзясятая літара беларускага алфавіта. 4. Павучкі плялі бе-лае павуцінне. Яно лётала ў паветры і чаплялася за траву і галлё (*K. Чорны*). 5. На жыццёвым шляху кожнага чалавека трапляюцца свае гордзіевы вузлы (*A. Карпюк*). 6. Хутка над зялёнаю прысадай прагучыць зязульчына «ку-ку» (*E. Лось*).

112. Спішице тэкст, устаўляючы прапушчаныя літары. Падкрэсліце ў кожным сказе граматычную аснову і вызначце, чым выражаны дзейнікі.

Пашчоўкае мароз па сухіх^м жэр..ках плот... . Баяцца зварухнуща дрэвы, каб не атрасці са сваіх галін ні пушынажкі, ні сняжынажкі. Неўзабаве прыляцелі сн..гіры, апусціліся на яблыню, скалыхнулі галінкі, і тут жа пасыпаліся сняжынкі-пушынкі. З яблыні птушкі пырхнулі ў дзядоўнік* і ваўчкі*, што зімавалі пад плотам. Сваімі дзюбамі яны пачалі малаціць галоўкі сухога пустазелл... . Я іду ў хату, насыпаю ў начовачкі^л проса, хлебных крошак і выношу^м ім сн..данак. Назаўтра я хуцен'ка пабег у сад. Убачыўшы мяне, сн..гіры пырхнулі крыльцамі і паляцелі. Не паляцеў толькі той, які трапіў у клетку. Я выпусціў сн..гіра, бо ведаў: ад няволі яго гру..ка можа паблекнуць (*Паводле А. Бялевіча*).

- Словы якіх часцін мовы часцей выконваюць ролю дзейніка? Чаму?
- Назавіце слова з памяншальна-ласкальным значэннем. Якая іх роля ў тэксле? Якім спосабам яны ўтвораны?
- Вызначце спосаб і сродкі сувязі сказаў у тэксле.

113. Спішыце сказы, устаўляючы прапушчаны дзейнік, выражаны той часцінай мовы ці спалучэннем слоў, якія указаны ў дужках.

1. Славяцца ... гуманнасцю спраў (*назоўнік*). 2. ... сумленна – наш абавязак (*неизначальная форма дзея слова*). 3. ... паехалі на эккурсію ў Мірскі замак (*спалучэнне назоўніка ў Н. скл. і назоўніка ў Т. скл. з прыназоўнікам з*). 4. ... дзеліцца на шэсць без астачы (*лічэбнік*). 5. ... пытае, ... не блудзіць (*займеннік*). 6. ... у гады Вялікай Айчыннай вайны і сёння жыве з намі (*дзеепрыметнік у значэнні назоўніка*). 7. У футбол гулялі ... (*спалучэнне лічэбніка ў Н. скл. і назоўніка ў Р. скл.*).

114. Утварыце з наступнымі словамі словазлучэнні па схеме *лічэбнік + назоўнік*. Складзіце з імі сказы так, каб гэтыя словазлучэнні былі дзейнікамі. (Помніце, што не ўсе назоўнікі спалучаюцца са зборнымі лічэбнікамі.)

Двое, троє, два, дзве (дзяўчаты, кураняты, боты, вучні, шахматысты, сыны, нажніцы, жанчыны, дзееці, сяброўкі).

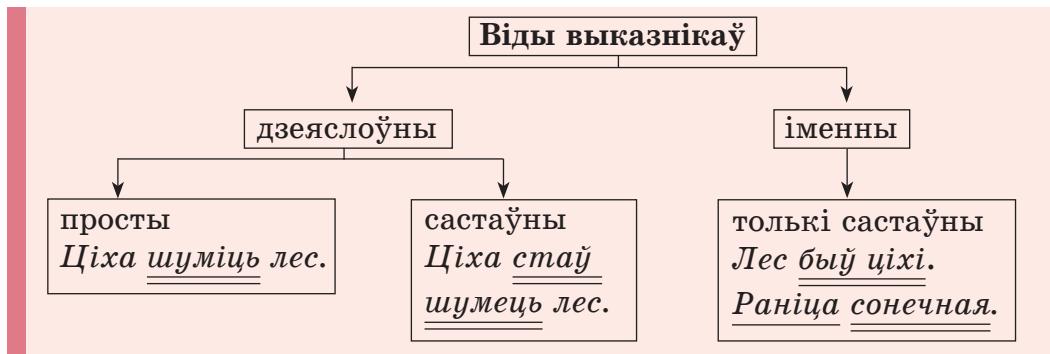
§ 16. Выказнік і спосабы яго выражэння. Просты дзеяслоўны выказнік

 Выказнік — гэта галоўны член двухсастаўнага сказа, які абазначае тое, што гаворыцца аб прадмеце маўлення (дзейніку): *Расце на высокім кургане сасна* (М. Танк).

Пры выражэнні дзеяння прадмета выказнік адказвае на пытанні **ш то робіць прадмет?** **ш то робіцца з прадметам?:** *У лесе кукуе зязюля. Песня выконваецца артыстамі.*

Пры выражэнні якасці, стану прадмета выказнік адказвае на пытанні **які ён? хто ён такі? што такое прадмет?:** *Народ наш таленавіты. Песня — душа народа. Уладзімір Караткевіч — пісьменнік.*

Віды выказнікаў паводле будовы і спосабу выражэння пакажам на схеме:

Выказнік, выражаны асабовай формай дзеяслова ў абвесным, умоўным або загадным ладзе ці інфінітывам, называецца **простым дзеяслоўным**: Усе балотныя палянкі цвітуць агнямі журавін (П. Глебка). Без компаса мы не знайшли б дарогі. Сёння мы будзем пісаць сачыненне. Няхай наша дружба мацнее. Жыць — радзіме служыць (Прыказка).

У простым дзеяслоўным выказніку лексічнае і граматычнае значэнні выражаютца адной дзеяслоўнай формай.

Просты дзеяслоўны выказнік спалучаецца з дзейнікам:

- у ліку і асобе, калі мае форму цяперашняга і будучага часу абвеснага ладу або форму загаднага ладу: Мы ідзём па вузкай лясной сцяжынцы (А. Пальчэўскі). Хай живе і красуе мая Радзіма-маці! (У. Караткевіч);

- у ліку (а ё адзіночным ліку — і ё родзе), калі мае форму прошлага часу абвеснага ладу або форму ўмоўнага ладу: Загуў у хвойніку гуллівы ветрык (Я. Брыль). Хутчэй бы прыйшла вясна з сонечнымі вадаспадамі (А. Пальчэўскі).

115. Спішице, устаўляючы прапушчаныя літары і раскрываючы дужкі. Падкрэсліце выказнікі, вызначце іх лексічнае і граматычнае значэнні.

1. Шчасце нідзе (*не*)спыняцца ў даро..е (*С. Грахоўскі*). 2. Пра славу былу шуміць Белаве..ская пушча, на брацкіх магілах чырвоныя кветкі гарашаць (*А. Звонак*). 3. Аддаў^с(*бы*) я край самы райскі і дзіўны за ценъ ад сасны на далёкай Радзіме (*П. Панчанка*).

4. Раскутая песня не будзе больш плакаць (*M. Танк*). 5. Кожная сасна свайму бору песню спявае (*Прыказка*). 6. Шырокая палявая раўніна горбіцца^с (*не*)вялікімі ўзгоркамі, перас..каецца^с доламі і рачулкамі (*I. Шамякін*). 7. (*Не*)будзем шкадаваць мы (*не/ня*)пройдзеных дзён і гадоў, засохлых кветак і нязбытых мар (*B. Быкаў*).

116. Спішыце. Падкрэсліце галоўныя члены сказа. Запішыце ў дужках, чым выражаны простыя дзеяслоўныя выказнікі і ў чым далучаюцца да дзеянікаў.

1. У полі бязмежным^{сл} гудуць трактары, на працу заводы за вуць на зары. І дзеці спяшаюцца^м ранкам у школу. Усё прыгажэе, квітнее наўкола (*A. Вольскі*). 2. Народы нарадзілі мову, адшліфавалі^с, як крышталь (*П. Панчанка*). 3. Паляцеў бы я птушкаю ў той далёкі край (*A. Пальчэўскі*). 4. Чалавецтва^м будзе жыць! Чалавецтва будзе дружыць! (*A. Вярцінскі*). 5. Хай звініць серабрыстым смехам залатога маленства пара! (*П. Глебка*).

- Выпішыце з 5-га сказа словазлучэнні, зрабіце іх сінтаксічны разбор.

1. У простым дзеяслоўным выказніку лексічнае значэнне можа выражаны некалькімі словамі, калі дзеяслоў мае аслабленое значэнне. Параўн.: Бацька даў параду сыну (= *параіў*). Бацька даў книгу сыну.

2. Выказнік з'яўляецца простым, калі ён выражаны фразеалагізмам, які сваім значэннем адпавядзе асобнаму слову-дзеяслову, паўторам слоў ці спалучэннямі тыпу *пайду і* (*ды*) *принясу, вазьму і* (*ды*) *скажу*. Напрыклад: Хлопец упэўнена трymаў язык за зубамі. Чакае не дачакаецца маці сына свайго. Дзяўчынка ўзяла ды расплакалася.

117. Прачытайце. Вызначце, чым выражаны простыя дзеяслоўныя выказнікі.

1. Птушачка^{сл} ўзяла ды зляцела з галінкі. 2. Дзяўчынка чакае не дачакаецца маці з работы. 3. Сяброўка^{сл} пайшла і купіла часопіс «Маладосць»^а. 4. Мы ўзялі і пасадзілі вакол школы маладыя дрэўцы.

- У якім стылі маўлення часцей за ўсё ўжываюцца выказнікі такога тыпу?

118. Спішице, падкрэсліце выказнікі. Дакажыце, што яны з'яўляюцца простымі дзеяслоўнымі.

1. Спісь сном вечным Бандароўна і болей не ўстане (*Я. Купала*). 2. Маці ламала рукі, лямантавала каля Васіля (*І. Мележ*). 3. Толькі не далі каню рады лекары, хворага пакінулі на чужым двары (*А. Кулішоў*). 4. Нарэштце дзед Талаш падае голас (*Я. Колас*).

● Выпішице з фразеалагічнага слоўніка 5-6 устойлівых спалучэнняў, якія могуць ужывацца ў ролі простага дзеяслоўнага выказніка. Складзіце з імі сказы, падкрэсліце граматычныя асновы.

119. Прачытайце. Знайдзіце простыя дзеяслоўныя выказнікі, вызначце іх формы і граматычныя значэнні. Спішице, ставячы выказнікі ў форме: а) прошлага часу; б) загаднага ладу; в) умоўнага ладу.

а) 1. З-пад пажоўклай леташняй травы і сухога лісця прабіваецца маладая зялёная траўка. 2. Скрозь гоман і напеў дрёў гучыць аднатонны стук дзятла. 3. Старая яліны высока ўзносяць свае лапы ў бяздоннае неба;

б) 1. Ад зары да зары звоняць жаўранкі над зялёным прасторам. 2. Вы ўспамінаецце дні дзіцячых прыгод, казак і надзей. 3. Ты любіш працу і робіш усё з ахвотай;

в) 1. Хутка прыйшла вясна з сонечнымі цёплымі днямі. 2. Расскажы ты пра якую-небудзь цікавую падзею са школьнага жыцця. 3. Вы падрыхтавалі ўрокі на заўтра.

§ 17. Састаўны дзеяслоўны выказнік

Састаўны выказнік уяўляе сабой сінтаксічна непадзельнае словазлучэнне.

Частка састаўнога выказніка, якая выражает яго граматычнае значэнне, называецца **дапаможнай**.

Частка састаўнога выказніка, якая выражает яго лексічнае значэнне, называецца **асноўнай**.

Па спосабе выражэння асноўнай часткі састаўнага выказніка падзяляюцца на дзеяслоўныя: *Чалавек павінен чалавеку радасці прыносіць кожны дзень* (С. Грахоўскі) і іменныя: *Раніца выдалася сонечная, марозная* (А. Асіпенка).

120. Прачытайце сказы. У якіх сказах граматычнае і лексічнае значэнні выказніка выражаюцца адным словам (словаформай), а ў якіх — двумя?

1. <i>Музыкант <u>igraў</u> на скрыпцы.</i>	1. <i>Музыкант <u>пачаў iграцъ</u> на скрыпцы.</i>
2. <i>Музыкант <u>iграе</u> на скрыпцы.</i>	2. <i>Музыкант <u>закончыў iграцъ</u> на скрыпцы.</i>
3. <i>Музыкант <u>будзе iграцъ</u> на скрыпцы.</i>	3. <i>Музыкант <u>хацеў iграцъ</u> на скрыпцы.</i>

- Якую дадатковую інфармацыю нясуць выказнікі ў сказах, запісаных справа, у параўнанні са сказамі, запісанымі злева?

 Састаўным дзеяслоўным называецца выказнік, у якім лексічнае значэнне выражана інфінітывам, а граматычнае значэнне — дапаможным дзеясловам: *Нашу працу і нашых сяброў мы ўмелі любіць* (У. Дубоўка). *Задушэўная песня Рэчыцы можа кожнага заваражыць* (П. Панчанка).

Дапаможныя дзеясловы ў састаўным дзеяслоўным выказніку абазначаюць:

1) **пачатак, працяг, канец дзеяння** (*пачаць, стаць, працягваць, скончыць, перастаць, кінуць і інш.):* *Пачаў ліць густы дождж* (І. Навуменка). *Брат працягваў займацца спортам;*

2) **магчымасць** ці **пажаданасць дзеяння** (*магчы, хацець, марыць, старацца, дазволіць, рашыць, жадаць, спрабаваць і інш.):* *У позні вечаровы час бацька заўсёды любіў глядзець на зорнае неба* (Я. Брыль). *Я жадаў бы чытаць свае вершы Дзвіне і Бярозе* (П. Панчанка).

Дапаможная частка можа ўключачь кароткія прыметнікі *рад, павінен, гатоў* і інш.: *Я рад паслухаць лесу шум* (З. Бядуля), а таксама слова катэгорыі стану (*трэба, нельга, можна, шкада, добра, прыемна, хораша і інш.):* *Трэба вучыцца мове, трэба пашыраць свой лексікон* (Н. Гілевіч). *Добра хадзіць па лесе ў летнюю спёку* (У. Карапкевіч).

121. Спішыце сказы. Падкрэсліце састаўныя дзеяслоўныя выказнікі. У якіх словамах выражаецца граматычнае значэнне выказніка, а ў якіх — лексічнае?

1. Нават ворагі не маглі не дзівіцца мужнасці і гераізму^a абаронцаў Брэсцкай^a крэпасці (*В. Вольскі*). 2. Мяне імкнуліся праўбіць сто тысяч стрэл дажджу (*П. Панчанка*). 3. Гатоў я нізка^c пакланіцца травінцы кожнай, каласку, і Нёману, і ўсім крыніцам, і нават ветраку^л (*А. Астрэйка*). 4. На ўсходзе неба пачало ружавець (*К. Чорны*).

122. Выкарыстоўваючы слова, складзіце сказы на адну з тэм («Мая будучая прафесія», «У школьнай майстэрні»), каб атрымаўся тэкст.

- 1) пачаць, спрабаваць, сабрацца;
- 2) рыхтавацца, стаць;
- 3) працягваць, застацца, закончыць;
- 4) спыніць, кінуць, узяць

123. Спішыце сказы, устаўляючы прапушчаныя літары. Падкрэсліце выказнікі і вызначце іх від.

1. Свой радок на паперы не чакаў я спаткаць, проста^{сл} сэрца без меры захацела сп..ваць (*П. Броўка*). 2. Будуць свежым лісцем шалясцець б..розы, будзе рунь кусціцца пышна^c па в..сне (*M. Васілёк*). 3. Будучыня! Ці не для цябе нам так хораша хочацца марыць? (*Я. Скрыган*). 4. Хай шчасце красуе на свеце і вечная дружба расце (*П. Броўка*). 5. Лета ў Кур'янаўшчыне^a пачынала зацвітаць ліпавым цветам (*І. Пташнікаў*). 6. Народ павінен ведаць сваю гісторыю (*У. Карапкевіч*).

§ 18. Састаўны іменны выказнік

124. Прачытайце. Назавіце простыя дзеяслоўныя выказнікі, састаўныя дзеяслоўныя выказнікі і выказнікі, у якіх граматычнае значэнне выражаецца дзеясловам-звязкай, а лексічнае значэнне — назоўнікамі ці прыметнікамі.

1. Гусцее малады лес. — Малады лес пачаў гусцець. — Малады лес быў густы. 2. Падае лёгкі сняжок. — Стаяў падаць лёгкі сняжок. — Сняжок быў лёгкі, чысты і пушысты. 3. Рабочыя будуць метро. — Рабочыя пачалі будаваць метро. — Рабочыя сталі будаўнікамі метро.

Састаўны іменны выказнік складаецца з дапаможнай часткі і іменнай, якая з'яўляецца асноўнай. Іменная частка выражает асноўнае лексічнае значэнне, а дапаможная — граматычнае значэнне часу, ладу і дадатковыя лексічныя значэнні.

Дапаможная частка выражаетца:

1) дзеясловам-звязкай быць, які ў цяперашнім часе звычайна адсутнічае. Тады гавораць пра нулевую звязку: Зіма была снежная, халодная. Зіма снежная, халодная;

2) дзеясловамі-звязкамі стаць, называца, становіца, з'яўляца, лічица, здаваца і інш.: З наступленнем восені ночы сталі даўжэйшыя. Туман здаваўся нерухомым і сонным (В. Вольскі).

У ролі дапаможнай часткі могуць выступаць дзеясловы руху і стану (прыйсці, прыбегчы, вярнуца, стаць, сядзець і інш.): Дадому маці прыйшла ўсхваляваная. Алеся сядзела маркотная.

Састаўны іменны выказнік абазначае прымету прадмета або яго характарыстыку і адказвае на пытанні я к і п р а д м е т ? ш т о т а к о е п р а д м е т ?

З а ў в а г а. Назоўнікі ў іменнай частцы састаўнога выказніка могуць стаяць як у форме назоўнага, так і творнага склону.

Назоўнік у форме назоўнага склону звычайна выражает ўстойлівую прымету прадмета ці якасную характарыстыку: Жыцё — радасць, вялікае шчасце, бясцэнны дар (Я. Колас). У форме творнага склону назоўнікі часцей ужываюцца тады, калі абазначаюць прафесію, дзеянасць, род заняткаў. Францішак Багушэвіч быў прадвеснікам беларускага Адраджэння (У. Караткевіч).

125. Закончыце сказы, паставіўшы назоўнікі і прыметнікі ў форме назоўнага, а затым творнага склону. Ці ёсць разніца ў значэннях?

1. Якуб Колас быў (таленавіты) ... .
2. Міхаіл Андрэевіч Савіцкі быў (вядомы беларускі) ... .
3. Уладзімір Георгіевіч Мулявін быў (таленавіты беларускі) ... .

4. Міхал Клеафас Агінскі быў (дыпламат, палітычны дзеяч, таленавіты) ... .

5. Ігар Міхайлавіч Лучанок быў (вядомы) ... .

- Прачытайте словазлучэнні, што змешчаны ў рамцы. Запомніце пастаноўку націску ў іх. Пісьмова растлумачце іх значэнні.

<i>іменны выказнік</i>	<i>імянны гадзіннік</i>
------------------------	-------------------------

1. *Састаўны іменны выказнік — гэта ... .*

2. *Імянны гадзіннік — гэта ... .*

126. Прачытайте табліцу. Чым можа быць выражана асноўная частка састаўнога іменнага выказніка?

Спосаб выражэння іменнай часткі выказніка	Прыклады
1. Назоўнікам	<i>Мая <u>краіна</u> — <u>партызанка</u>, мая <u>Радзіма</u> — <u>Беларусь</u></i> (М. Лужанін).
2. Прыметнікам	<i>Лес быў <u>густы</u>, <u>вільготны</u>.</i>
3. Лічэбнікам	<i>Чатыры і <u>пяць</u> — <u>дзесяць</u>.</i>
4. Займеннікам	<i>Бацькоўскі <u>дом</u> <u>цяпер мой</u>.</i>
5. Дзеепрыметнікам	<i>Тутэйшая <u>прырода</u> <u>не кранута</u> нікім.</i>
6. Прыслоўем	<i>Сосны былі <u>ўперамешкы</u> з елкамі.</i>
7. Сінтаксічна непадзельным словазлучэннем	<i>Жанчына была <u>гадоў пад сорак</u>.</i>

● Прайлюструйце сваімі прыкладамі кожную пазіцыю выражэння іменнай часткі састаўнога іменнага выказніка. Сказы запішыце, падкрэсліце граматычныя асновы.

127. Спішыце і абазначце граматычныя асновы сказаў. Укажыце ў дужках, чым выражана іменная частка састаўнога выказніка.

1. Белы пясок паблізу вады быў затканы^c зялёнымі верасамі (*П. Броўка*). 2. Інструкцыя ёсць інструкцыя, правіла ёсць правіла, і мы ім падпарадкуемся^c (*M. Лынъкоў*). 3. Брат быў старэйшы^M за мяне на адзін год і вышэйшы ростам (*A. Чарнышэвіч*). 4. Услед за імі палітрук ішоў трэці (*I. Навуменка*). 5. Зямля напаіла^F зерне.

Зерне стала хлебам. Хлеб стаў песьяй (*M. Танк*). 6. Мой дзед быў знатным кавалём, кавальскай справы каралём (*M. Рудкоўскі*). 7. Раніца выдалася марозная, празрыстая (*H. Касцючэнка*).

- Растворычце значэнне прыметнікаў *старэйшы* і *старшы*. У залежнасці ад значэння прыметнікаў спалучыце іх са словамі *лейтэнант*, *выкладчык*, *сястра*, *класы*, *людзі*.

128. Прочытайце тэкст. З 2-га абзаца выпішыце двухсастаўныя сказы, аба-значце ў іх граматычныя асновы і спосаб выражэння дзеяніка і выказніка.

Не праходзьце міма!

Мы, на жаль, прывыклі да абыякавасці, навучыліся з ёю жыць, не заўважаць яе, як прыліплівую жавальную гумку ці фанцік на дарозе. Часта, пакуль чалавек сам не сутыкнецца з абыякавасцю іншых — калі яму было балюча і страшна, а на падмогу ніхто не прыйшоў, — ён не заўважае і няшчасці іншых.

Ёсць такі фільм «Плачú наперад». Галоўны герой, маленькі хлопчык, прыдумвае простую схему абсалютнага шчасця. Кожны чалавек дапамагае траім іншым людзям. Кожны з іх — яшчэ траім. І гэтак далей. Так, паступова, зробленае добро вернецца да вас. І кожны дапаможа іншаму. У фільме, прынамсі*, гэта схема працавала.

У жыцці ж, пэўна, знайдуцца і такія, хто скажа: «А як доўга мне чакаць, што мне дапамогуць?», «Ці можна дапамагаць толькі знаёмым людзям?» Асабіста мне праста страшна ад думкі, што калі, крый божа, давядзецца трапіць у бяду, усе праста пройдуць міма, сарамліва скаваўшы вочы (*K. Бядуліна*).

- Дакажыце, што перад вамі тэкст, які мае: 1) пачатак; 2) канец; 3) яго будова адпавядае пэўным мэтам; 4) выражает асноўную думку; 5) нясе ў сабе пэўную інфармацыю; 6) адпавядае патрабаванням звязнасці, лагічнасці, паслядоўнасці і г. д.

● Ахарактарызуіце спецыяльныя сродкі выразнасці, выкарыстаныя аўтарам у асноўнай частцы (нечаканасць у сюжэце, прыклады і інш.).

- Адкажыце на пытанні:

- 1) Для якой мэты створаны тэкст?
- 2) Якую сферу дзеянісці чалавека ён абслугоўвае?
- 3) У якой сітуацыі ён будзе ўспрымацца?
- 4) У якім стылі напісаны?

Сваю думку аргументуйце, прывёўшы прыклады.

- Растворычце правапіс **не (ня)**, **ні** ў першых двух сказах.

Перакажыце змест тэксту, дапоўніўшы яго сваімі разважаннямі пра адносіны да абыякавасці.

129. Прачытайце тэкст. Падрыхтуйцеся да яго вуснага пераказу.

З часу, калі матэматык Чарлз Доджсан (Льюіс Кэрал) выдаў кніжку пра прыгоды маленъкай брытанкі Алісы, было зроблена безліч спроб перакласці яе на іншыя мовы, а таксама на мову мультфільмаў, кінастужак, мюзіклаў і камп'ютарных гульняў. Прыйгадаем дыснэйскую пастаноўку 1951 года або савецкі мюзікл Яфрэма Пружанскага з дасціпнымі песнямі Уладзіміра Высоцкага (1981).

У кнігацэнтрычнай* беларускай культуры «Алісу» перакладалі ажно тройчы. Паэт Макс Шчур абеларусіў нават імя галоўнай герайні^a: Аліса зрабілася Алесяй (а Краіна Цудаў — Дзівоснай краінай). Вера Бурлак дадала да гэтага раду імёны Гутата, Гуляля і Мармазяўра. А яшчэ ёсьць пераклад віцябляніна Дзяніса Мускага.

«Аліса ў Краіне Цудаў», ЗША, 108 хвілін, казка, прыгоды. Рэжысёр — Цім Бёртан. У ролях: Джоні Дэп, Хэлена Бонэм-Картэр. Фільм са спецэффектамі і хэлпі-эндам паводле дыснэйскага канона. Амаль. Як там усё будзе? Замест Уондэрлэнда (Дзівоснай краіны) у Бёртана — Андэрлэнд (Ніжні свет). Замест малой кэралаўскай Алісы — 19-гадовая бунтарка хутчэй з XX, чым з XIX ст., якая выступае супраць жудаснай пачвары з мячом у руках, а ў дадатак падумвае пра кар'еру дырэктара гандлёвой кампаніі. Пасярод заручын з агідным хлопцам Аліса ўцякае ў краіну сваіх, здавалася, мар. Каб вырашыць свае ўнутраныя праблемы ў гэтым свеце, у дзівоснай яго паралелі, дзяўчына змагаецца за вызваленне сяброў (*Паводле Л. Кавальчык*).

● Ці можна прачытаную вамі групу сказаў назваць тэкстам? Ці валодае яна асноўнымі прыметамі тэксту — цэласнасцю і закончанасцю, звязнасцю па сэнсе і граматычна (па будове)? Ці аб'яднаны сказы агульнай тэмай і асноўнай думкай? Высветліўшы гэта, надайце свайму пераказу рысы звязнага і цэласнага тэксту пра змест кінафільма «Аліса ў Краіне Цудаў».

- Які гэта будзе пераказ — падрабязны, сціслы ці выбарачны? Чаму?
- Растлумачце значэнне слоў і словазлучэнняў: савецкі мюзікл, дыснэйская пастаноўка, фільм са спецэффектамі і хэлпі-эндам, паводле дыснэйскага канона.
- Выпішыце ўласныя імёны з тэксту. Хто напісаў кніжку пра прыгоды маленъкай брытанкі Алісы і хто перакладаў тую кніжку на іншыя мовы свету? Ці ўвайшла гэта інфармацыя ў ваш пераказ? Чаму?

130. Які нядаўна прагледжаны фільм (прачытаны мастацкі твор, радыё- ці тэлеперадача) прымусіў вас задумашца аб нечым? Раскажыце пра гэта. У якасці пацвярдження ваших думак, меркаванняў выкарыстайце коратка (сцісла) перададзены змест прагледжанага кінафільма (урывкаў з мастацкага твора, радыё- і тэлеперадачы).

Скарыстайце «Парады па напісанні пераказу кінафільма».

§ 19. Сувязь выказніка і дзейніка, выражанага колькасна-іменным спалучэннем

Калі дзейнік у двухсастаўным сказе выражаны колькасна-іменным спалучэннем, то просты дзеяслоўны выказнік можа ўжывацца як у форме адзіночнага ліку, так і ў форме множнага.

Выказнік ставіцца ў адзіночны ліку, калі:

1) дзейнік, выражаны колькасным лічэбнікам у спалучэнні з адушаўлённым назоўнікам, стаіць пасля выказніка (адваротны парадак слоў): Дапамагчы ветэранам пагадзілася сямнаццаць вучняў;

2) у складзе дзейніка ёсьць неадушаўлённы назоўнік ці слова **многа, мала, нямнога, столькі, шмат і інш.**: Пяць книг ляжала на стале. Шмат людзей было выратавана з палону;

3) у складзе дзейніка ёсьць слова са значэннем няпэўнай колькасці **большасць, меншасць, рад, шэраг, безліч, група, мнства, большая (меншая) частка** ў спалучэнні з неадушаўлённымі назоўнікамі: Большасць дрэў ужо вырасла. Меншая частка трактароў патрабавала рамонту;

4) у складзе дзейніка ўваходзіць зборны лічэбнік, а таксама слова **дзясятак, тысяча, мільён, мільярд**: Две чалавек сядзела на лаўцы. Тысяча камароў мітусілася ў вячэрнім паветры;

5) у складзе дзейніка ёсьць слова **гадоў, месяцаў, тыдняў, дзён, гадзін, зім, вёснаў і г. д.**: Мінула пяць дзён. Хутка прайшло шэсць тыдняў.

Выказнік ставіцца ў множны м ліку, калі:

1) у склад дзейніка ўваходзяць колькасныя лічэбнікі ў спалучэнні з адушаўлёнымі назоўнікамі. Пры гэтым часцей захоўваецца пррамы парадак слоў: Сем вучняў з класа ўдзельнічалі ў алімпіядзе па біялогіі. Шэсць пераможцаў прывезлі граматы і прызы;

2) у склад дзейніка ўваходзяць слова некалькі, большасць у спалучэнні з адушаўлёнымі назоўнікамі: Некалькі вучняў з класа адпачывалі ў Італіі. Большасць пасажыраў ужо селі на свае месцы;

3) выказнік абазначае актыўнае дзеянне: Дзевяноста шэсць дэпутатаў прагаласавалі за прыняцце закона.

131. Спішице сказы, падкрэсліце галоўныя члены. Абазначце канчаткі дзеясловавы-выказнікаў. Абгрунтуйце правільнасць ужывання формы дзеясловавы-выказніка.

1. Многа качак плавала ў затоцы (*B. Вольскі*). 2. Дзед з Сымонам пад вярбою селі буру пераждаць (*Я. Колас*). 3. У нашым класе некалькі хлопцаў пісалі вершы (*У. Ліпскі*). 4. З-за^a павароткі да-рогі паказаліся^c два мужчыны (*M. Лынькоў*). 5. Са мной у атрад прыйшло^a сямёра^c хлопцаў і трэы дзяўчыны (*Л. Дайнека*). 6. Мно-га людзей сабралася на плошчы Перамогі^a (*B. Вітка*). 7. Сто пяць дэпутатаў прагаласавалі за прыняцце пастановы.

132. Спішице сказы, раскрываючы дужкі. Аргументуйце выбар той ці іншай граматычнай формы выказніка.

1. Шумна (*прайшл..*) каля ўзлесся жніўныя два караблі (*A. Астрэйка*). 2. На самым беразе, ля вады, двое рабочых (*абчэс-вал..*) свежае бярвенне (*A. Аспенка*). 3. Калі-нікалі на зямлю (*спадал..*) некалькі кропелек дажджу (*Я. Колас*). 4. Аднекуль (*наляице..*) мільярд матылёў (*M. Лынькоў*). 5. Група мужчын (*пры-сел..*) ля стога (*Я. Брыль*). 6. З маленства ў сэрца (*запал..*) нямала мудрых слоў (*П. Прыходзька*).

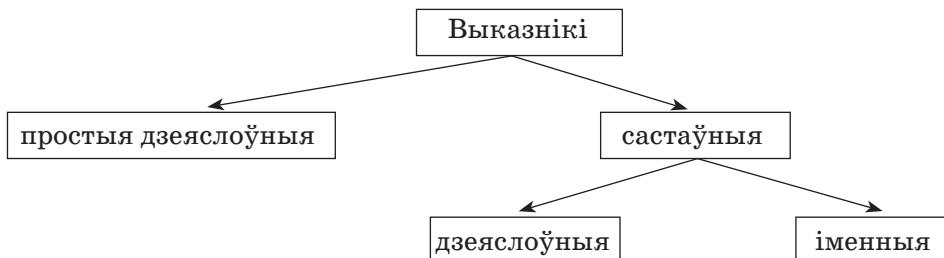
133. Складзіце і запішыце сказы са спалучэннямі слоў у ролі дзейніка. Падкрэсліце выказнікі, патлумачце правільнасць іх сувязі з дзейнікам.

Некалькі вучняў, пятнаццаць чалавек, двое рабочых, безліч зорак, шэраг задач, нехта з аднакласнікаў, большасць саджанцаў.

134. Прачытайце. Знайдзіце сказы, у якіх назіраецца парушэнне сувязі выказніка з дзейнікам. Выправіце памылкі і запішыце сказы правільна. Растварычце выбар патрэбнай граматычнай формы выказніка.

1. Прайшло яшчэ дзесяць хвілін, але аўтобуса не было. 2. Чацвёра вучняў з класа ўдзельнічалі ў алімпіядзе па беларускай мове і літаратуры. Два вучні сталі пераможцамі. 3. Большаясць дэпутатаў прагаласавала за прыняцце закона аб зменах у правілах дарожнага руху. 4. Большаясць студэнтаў паралельна вучацца і працуе. 5. У Мінску жывуць больш за два мільёны жыхароў. 6. З боку дарагі раслі некалькі кучараўных маладых бярозак.

135. Разгледзьце схему. Падбярыце са свайго любімага мастацкага твора прыклады для яе ілюстрацыі. Запішыце сказы, падкрэсліце граматычныя асновы.

- Чым адрозніваюцца простыя выказнікі ад састаўных? Колькі слоў можа ўваходзіць у састаўны выказнік? Па якой частцы вы адрозніваеце састаўны дзеяслоўны выказнік ад састаўнога іменнага?
- Складзіце сказ з найбольшай колькасцю слоў у складзе выказніка.

ПРАВЕРЦЕ СЯБЕ

- З чаго складаецца граматычная аснова двухсастаўнага сказа? Што называецца дзейнікам? Выказнікам? Чаму яны называюцца галоўнымі членамі сказа?
- Якімі часцінамі мовы і спалучэннямі слоў могуць выражацца дзейнікі?
- Якія віды выказніка вы ведаеце? Як у кожным з выказнікаў выражаютца граматычнае і лексічнае значэнні?

§ 20. Працяжнік паміж дзейнікам і выказнікам

Працяжнік паміж дзейнікам і выказнікам з нулявой звязкай ставіцца:

1) калі дзейнік і выказнік выражаны назоўнікамі ў назоўным склоне: Юравічы — паселішча вельмі старажытнае (В. Вольскі);

2) калі дзейнік і выказнік выражаны колькаснымі лічэбнікамі ў назоўным склоне ці адзін з іх выражаны назоўнікам, а другі — лічэбнікам у назоўным склоне: Тры і пяць — восем. Плошча поля — два гектары;

3) калі абодва галоўныя члены сказа выражаны інфінітывам або адзін з іх — інфінітывам, а другі — назоўнікам у назоўным склоне: Хадзіць босым па траве — загартоўваць сябе (Прыказка). Вучыцца ў нарада — задача кожнага пісьменніка (К. Чорны).

Працяжнік паміж дзейнікам і выказнікам ставіцца і тады, калі пры выказніку-інфінітыве стаіць адмоўная часціца *не*: Поле араць — не рукамі махаць (Прыказка);

4) калі выказнік выражаны фразеалагізмам або сінтаксічна непадзельным словазлучэннем: Возера — рукою падаць (Я. Скрыган). А дом у суседа — дай бог кожнаму (Я. Брыль);

5) калі перад выказнікам ёсць указальныя слова *гэта*, *вось*, *значыць*, *гэта значыць*: Мова — гэта гісторыя народа (У. Ліпскі). Ахоўваць прыроду — значыць любіць усё жывое (У. Ягоўдзік);

6) калі выказнік выражаны ўсечанымі формамі дзеясловаў: Уладзік зараз — шмыг у дзвёры (Я. Колас).

Працяжнік паміж дзейнікам і выказнікам з нулявой звязкай не ставіцца:

1) калі дзейнік выражаны асабовым займеннікам: Ён артыст. Мы вучні;

2) калі пры выказніку, выражаным назоўнікам, ёсць адмоўная часціца *не* або параўнальныя злучнікі *як*, *нібы*, *нібыта*, *быццам* і інш.: Сэрца не камень. Зімовы лес нібы казка. Госіць як госць, *а валакіты дасць* (Прыказка);

3) калі выказнік выражаны прыметнікам, займеннікам або спалучэннем прыназоўніка з іменнымі часцінамі мовы: Дарога чистая і гладкая. Такія вынікі экзамену. Ён тут за старшага;

4) калі паміж дзейнікам і выказнікам стаіць пабочнае слова або недапасаваны да выказніка даданы член сказа: Хлопцы, відаць, добрыя рыбакі (Я. Сіпакоў). Дзяўчата ў нас красуні (І. Мележ);

5) калі абодва галоўныя члены выражаны назоўнікамі ў назоўным склоне, але выказнік стаіць перад дзейнікам (адваротны парадак слоў): Адвечнае дрэва дуб (І. Шамякін). Весялуха наша Таня.

136. Выразна прачытайце сказы, захоўваючы правільную інтанацыю: павышэнне голасу ў першай частцы сказа, паўза, у другой — паніжэнне.

1. Душа маці — вось тое роднае сонца, якое свеціць нам усё жыццё (*B. Вітка*). 2. Сымон Будны — наступнік Скарыны ў справе друкавання^{сл} кніг і пашырэння асветы сярод народных мас (*B. Вольскі*). 3. Вёска Магільна — адно з самых старажытных беларускіх паселішчаў^с (*Газета «Звязда»*). 4. Умець — за плячыма не насіць (*Прыказка*). 5. Цудоўныя спевакі лясныя жаваранкі (*I. Грамовіч*). 6. Мэта наша — праўду адстаяць, мір для людзей (*У. Ліпскі*).

- Спішыце. Падкрэсліце галоўныя члены сказа, укажыце, чым яны выражаны.
- Раствумачце пастаноўку працяжніка або яго адсутнасць у сказах.

137. Прачытайце тэкст. Выпішыце сказы з працяжнікам паміж дзейнікам і выказнікам, абазначце ўмовы яго пастаноўкі. Чаму нельга паставіць працяжнік у 3-м сказе?

У з о р. Капірайтар (наз. у Н. скл.) — дастаткова новая і цікавая прафесія (наз. у Н. скл.).

Капірайтар — дастаткова новая і цікавая прафесія. Якаснае выкладанне небходнай інфармацыі на электронных рэсурсах, уменне вытрымаць стыль і перадаць неабходную аўтарскую думку — гэта толькі палова якасцей, якімі павінен валодаць капірай-

тар. Сёння капірайтар ужо не проста высакакласны журналіст. У яго дзейнасць таксама ўваходзіць ужыванне сучасных тэхналогій падрыхтоўкі тэкстаў да размяшчэння ў інтэрнэце, іх карэктроўка ў адпаведнасці з алгарытмамі пошукавых сістэм. Іншымі словамі, капірайтар — гэта вопытны журналіст і адукаваны тэхнар. Яго мэта — даставіць якасную інфармацыю пэўнай аўдыторыі (*Часопіс «Бярозка»*).

- Назавіце запазычаныя слова. Ці ведаеце вы іх значэнне? Ці можна падабраць да іх беларускія адпаведнікі?

Якія яшчэ сучасныя прафесіі вы ведаеце? Падрыхтуйце паведамленне пра іх.

138. Спішыце сказы. Пастаўце, дзе трэба, працяжнік паміж дзейнікам і выказнікам і растлумачце яго пастаноўку.

1. Мова гэта той асяродак, у якім душа чалавечая жыве не менш натуральна, чым птушка ў паветры ці ў вадзе рыба (*А. Бутэвіч*). 2. Лотас адна з самых старажытных раслін на свеце, ёй больш за сто мільёнаў^Ф гадоў (*Я. Шмярко*). 3. Іаан самы вядомы са старажытных дойлідаў. 4. Асаблівы чалавек яго бацька (*I. Навуменка*). 5. Надвор'е^а хоць з хаты не вылазь (*Я. Колас*). 6. А дзядзька раптам гоп налева (*Я. Колас*). 7. Мірна жыць шчаслівым быць (*Прыказка*).

- Знайдзіце простыя колькасныя лічэбнікі, запішыце іх разам з залежнымі словамі ў форме творнага склону.

139. Падзяліцеся на группы: лінгвісты, гісторыкі, батанікі, супрацоўнікі аддзела кадраў. На пастаўленыя пытанні дайце поўныя адказы і запішыце іх па ўзоры.

У з о р. *Xto takі аграном?* — Аграном — гэта організатор сельскагаспадарчай вытворчасці.

I. 1. Што такое дэфіс? 2. Што такое працяжнік? 3. Што такое граматычная аснова? 4. Што такое фразеалагізм? 5. Што такое прыказка?

II. 1. Што такое прафесія? 2. Хто такія супрацоўнікі ІТ-сферы? 3. Хто такі дызайнер? 4. Хто такі ветэрынар? 5. Хто такі менеджар?

III. 1. Што такое садавіна? 2. Што такое гародніна? 3. Што такое кавун? 4. Што такое гарбуз? 5. Хто такі **юннат**?

IV. 1. Хто такі Ігнат Дамейка? 2. Хто такі Лазар Богша? 3. Хто такі Сімляон Полацкі? 4. Хто такая Ефрасіння Полацкая? 5. Хто такі Францыск Скарына?

- Растлумачце напісанне выдзеленых слоў.
- Вызначце спосаб утварэння слова **юннат**.

140. Спішыце сказы, ставячы, дзе трэба, працяжнік паміж дзейнікам і выказнікам і запісваючы ўмову яго пастаноўкі ці адсутнасці.

У з о р. Два і два — чатыры (ліч. — ліч.).

1. Дзеці радасць і прыгажосць усіх народаў свету (*Я. Брыль*).
2. Вочы маці вечнасці акно (*Л. Галубовіч*). 3. Адлегласць не перашкода для сяброў (*Я. Брыль*). 4. Імкнущца наперад вось мэта жыцця (*Я. Колас*). 5. Сінія вочки што васілёчкі. 6. Мая мара сустрэцца з табою (*Я. Брыль*). 7. Найлепшы для чалавека лекар лес (*Я. Сінакоў*).

141. Прачытайце табліцу. На аснове табліцы, узнаўляючы пропускі, падрыхтуйце вучэбнае паведамленне. Кожную пазіцыю праілюструйце сваімі прыкладамі.

Працяжнік паміж дзейнікам і выказнікам

Працяжнік ставіцца	Працяжнік не ставіцца
1) <u>наз.</u> + <u>наз.</u>	1) <u>наз.</u> + <u>не наз.</u>
2) ... + <u>інф.</u>	2) <u>наз.</u> + <u>як (нібы)</u> ...
3) <u>наз.</u> + <u>інф.</u>	3) <u>займ.</u> + <u>наз.</u>
4) <u>інф.</u> + ...	4) ... + <u>пабочн. сл.</u> ...
5) <u>ліч.</u> + ...	5) ... + <u>дад. чл. ск.</u> ...
6) ... + <u>ліч.</u>	6) <u>наз.</u> + <u>наз.</u>
7) <u>наз.</u> + <u>гэта</u> ...	
8) <u>інф.</u> + <u>гэта значыць</u> ...	
9) ... + <u>фразеалагізм</u>	

142. Выканайце тэставыя заданні па тэме «Двухстаўныя сказы: будова, значэнне, ужыванне. Галоўныя члены сказа».

Даданыя члены сказа

143. Прачытайце сказ. Вызначце ў ім граматычную аснову. Пабудуйце вертыкальную схему сказа. (Гл. схему на с. 77.)

Я з дзяцінства марыла аб прафесіі ўрача.

- Якія члены сказа называюцца даданымі? Якія даданыя члены ёсць у гэтым сказе?
- Выдзеліце з гэтага сказа словазлучэнні. Запішыце іх, паставіўшы галоўныя слова ў пачатковай форме. Пабудуйце схемы словазлучэнняў.
- Што агульнае ў словазлучэнняў і даданых членаў сказа? Як змяніліся словазлучэнні ў складзе сказа?

Даданыя члены сказа паясняюць, удакладняюць галоўныя або даданыя члены. Па сваіх граматычных значэннях яны падзяляюцца на азначэнні, дапаўненні і акалічніца. Гэтыя значэнні распазнаюцца па пытаннях. Напрыклад, у сказе *Шарсцяныя рукавіцы добра* грэюць рукі выдзяляюцца наступныя даданыя члены: 1) (рукавіцы якія?) **шарсцяныя** — азначэнне; 2) (грэюць што?) **рукі** — дапаўненне; 3) (грэюць якія?) **добра** — акалічнасць.

Пашырэнне граматычнай асновы сказа даданымі членамі звычайна адбываецца па наступнай схеме: азначэнне адносіцца да дзейніка (гэта састаў дзейніка), а дапаўненне і акалічнасць — да выказніка (састаў выказніка). (Гл. схему на с. 75.)

§ 21. Азначэнне

Азначэнне — гэта даданы член сказа, які абазначае прымету прадмета, яго якасць, уласцівасць і адказвае на пытанні які? чы й?: Першае пажоўклое лісце ападала з ліпавых прысад (Т. Хадкевіч). Нотка даокору і строгасці пачулася ў бабчыным голасе (Я. Колас). На сінія травы, на сосны густыя павольна спускаўся жнівенскі вечар (П. Панчанка).

У залежнасці ад спосабу выражэння азначэнні падзяляюцца на дапасаваныя і недапасаваныя.

Дапасаваныя азначэнні выражаюцца прыметнікамі, займеннікамі, дзееприметнікамі, лічебнікамі і дапасуюцца да паяснёного слова (часцей назоўніка) у родзе, ліку і склоне: *Звоніць аб камень* (як і?) сталёвы нарог (П. Трус). (Чы й?) Чыйсьці голас пачуўся на вуліцы (Ц. Гартны). *Схіляецца долу* (як о е?) даспелае жыта (К. Буйло). (Як у ю?) Другую ночь байцы не спалі (В. Быкаў).

Дапасаваныя азначэнні звычайна стаяць перад паяснёным словам і звязваюцца з ім спосабам дапасавання.

144. Спішыце. Падкрэсліце граматычныя асновы і дапасаваныя азначэнні, укажыце, якой часцінай мовы яны выражаны.

1. Ніякае багацце людзей не бывае даражэйшым^м за іх родную мову (*Я. Колас*). 2. На зязюлін выклік тэлеграму дзяцел адбівае на кары (*M. Аўрамчык*). 3. Мітусліва праляцелі спалоханыя^е качкі (*B. Вольскі*). 4. На вялізным^{с,л} дубе стаяў на адной назе задуменны^е бусел (*M. Лынъкоў*). 5. Цераз вуліцу іхняя хата стаяла (*B. Быкаў*). 6. Ад пушчы хмары гналі нас у другую вёску (*Я. Брыль*).

145. Спішыце, дапасуючы ўзятыя ў дужкі азначэнні да паяснёных слоў. Укажыце лік, род і склон дапасаваных азначэнняў.

1. Дзядоў і прадзедаў (*знаёмы*) сляды вядуць сыноў і праўнукаў^{с,л} заўжды да (*родны любімы*) парога (*M. Хведаровіч*). 2. У (*бледны празрысты*) пазалоце зялі вершаліны (*стромкі*) хвой і (*вячысты*) дубоў (*M. Лынъкоў*). 3. (*Вільготны*) зямля і (*начны*) цішыня даносілі (*разнастайны*) гукі (*неўгамонны*) жыцця (*Я. Колас*). 4. (*Высокі і цёмны*) лес сцяной абступае возера. (*Свежы і вільготны*) паветра насычана (*гаркаваты*^м) пахам лазы і (*балотны*^м) зёлак (*B. Вольскі*). 5. Сумленнасць — гэта (*вечны*) навука (*старанны*) прымножання добра (*A. Бачыла*). 6. Без (*чалавечы і бусліны*) вернасці няма ні дабрыні, ні хараства (*П. Панчанка*).

146. Спішыце, устаўце замест пытанняў дапасаваныя азначэнні, якія падыходзяць па сэнсе.

1. Я ўважліва слухаў (*якія?* чье?) апавяданні^м і казкі^м.
2. (*Якія?*) бярозы і (*якія?*) дубы растуць у (*чыіх?*) лясах.
3. (*Якія?*) песні любіць (*якая?*) моладзь.
4. Надышла^а (*якая?* *якая?*) раніца. (*Якое?*) сонца асвяціла (*які?*) прастор (*якога?*) возера і (*якіх?*) рэк. Верхавіны дрэў нібы загараліся (*якім?*) полыменем.
5. (*Які?*) будынак узвышаўся^е над самай вадой. Яго (*які?*) водблеск^{сл} адбіваўся ў (*якой?*) гладзі.

147. Прачытайце. У якіх сказах прыметнікі і парадкавыя лічэбнікі з'яўляюцца азначэннямі, а ў якіх — уваходзяць у іменную частку выказніка? Спішыце, падкрэсліце галоўныя члены сказа і азначэнні.

1. Вострых кос восем^а штук леснікова хавае застрэшша (*A. Кульяшоў*).
2. Наш рэйс быў другі (*У. Караткевіч*).
3. Першыя зоры ўжо замігцелі ў бяздонным^е небе (*Я. Сінакоў*).
4. На дне пясочак жоўты, чисты, вадой загладжаны^е, зяністы (*Я. Колас*).
5. Лес стаяў ціхі і задуменны (*M. Лынъкоў*).
6. Голас у маці быў мяккі, пяvучы, добры (*K. Чорны*).

148. Прачытайце тэкст, вызначце стыль і тып маўлення. Устанавіце спосаб сувязі сказаў у тэксце. Спішыце. Падкрэсліце азначэнні. Якія іх роля ў тэксце?

Дзень назаўтра^{сл} выдаўся ясны і пагодлівы. Невялічкі марозік за ночь накрыў інеем апаўшыя^м лісты. Але іней знік, як толькі ўзнялося сонца. Халоднае паветра было празрыстым, як крышталь. І кляновыя лісты, адрываючыся^е ад галін, круціліся ў паветры. На блакітным небе не відаць ніводнай хмурынкі, і ад гэтага неба здавалася неабсяжным, бяскрайнім^{сл}. Такім прыгожым неба бывае толькі ўвосень^м (*У. Краўчанка*).

Недапасаваныя азначэнні звязваюцца з паяснёным словам спосабам кіравання або прымыкання: *Сышткі* (*чье?*) *вучняў ляжалі на стале*. *Нечаканае запрашэнне* (*якое?*) *зайсці да яго мяне вельмі здзівіла*.

Недапасаваныя азначэнні выражаюць прымету не прама, непасрэдна, а праз адносіны да іншых прадметаў. Таму яны маюць дадатковыя дапаўняльныя і акалічнасныя значэнні: *Спевы* (чы е? каго?) птушак напоўнілі *гай* (М. Паслядовіч). *Ліпы* (дзе? якія?) на плошчы *усыпаны жоўтым цветам* (У. Ягоўдзік).

Недапасаваныя азначэнні багацейшыя за дапасаваныя сваім значэннем, паколькі яны могуць сумяшчаць значэнне азначэння са значэннем дапаўнення і акалічнасці: *Дрэвы* (якія? где?) у садзе *стаяць нерухомыя і велічныя*. *Сустрэча* (якай? з кім?) з сябрамі *адбудзеца ў нядзелю*.

Спосабы выражэння недапасаваных азначэнняў

Часціна мовы	Прыклады	Від сувязі
1. Назоўнік ва ўскосным склоне: а) без прыназоўніка;	<u><u>Я</u></u> <u><u>уважліва</u></u> <u><u>слухаў</u></u> <u><u>апавяданні</u></u> <u><u>дзеда.</u></u>	<i>апавяданні</i> (чы е?) <i>дзеда</i> (кіраванне);
б) з прыназоўнікам	<u><u>Летнія</u></u> <u><u>навальніцы</u></u> <u><u>з громам</u></u> <u><u>не бываюць</u></u> <u><u>зацияжнымі.</u></u>	<i>навальніцы</i> (якія?) <i>з громам</i> (кіраванне)
2. Інфінітыў (неазначальная форма дзеяслова)	<u><u>Здольнасць</u></u> <u><u>разважаць</u></u> <u><u>хутка</u></u> <u><u>вярнулася</u></u> <u><u>да</u></u> <u><u>хлопца.</u></u>	<i>здольнасць</i> (якай?) <i>разважаць</i> (прымыканне)
3. Прислоёве	<u><u>Дарога</u></u> <u><u>дадому</u></u> <u><u>была</u></u> <u><u>цяжэйшай.</u></u>	<i>дарога</i> (якай?) <i>дадому</i> (прымыканне)
4. Дзееприслоёве	<u><u>Чытанне</u></u> <u><u>лежачы</u></u> <u><u>шкодзіць</u></u> <u><u>здароўю.</u></u>	<i>чытанне</i> (якое?) <i>лежачы</i> (прымыканне)
5. Прыналежныя займеннікі <i>яго</i> , <i>яе</i> , <i>ix</i>	<u><u>Адказы</u></u> <u><u>яго</u></u> <u><u>заўсёды</u></u> <u><u>былі</u></u> <u><u>змястоўнымі.</u></u>	<i>адказы</i> (чы е?) <i>яго</i> (кіраванне)

Часціна мовы	Прыклады	Від сувязі
6. Нескланяльны прыметнік	<i>Мова хіндзі цяжкая для вывучэння.</i>	<i>мова (я к а я?) хіндзі (прымыканне)</i>
7. Сінтаксічна непадзельнае словазлучэнне ці спалучэнне слоў	<i>Палёт Мінск — Москва праходзіў на вышыні б кіламетраў.</i>	<i>палёт (я к і?) Мінск — Москва (прымыканне); на вышыні (я к о ў?) б кіламетраў (прымыканне)</i>

149. Спішице сказы. Ад паяснёнаага слова паставуце пытанне да азначэння. У дужках пазначце, дапасаваным ці недапасаваным яно з'яўляецца, чым выражана.

У з о р. *Мне кожны колас (я к і?) Прыйдняпроўя* (недап., наз.) жадае (я к о г а?) добрага (дап., прым.) здароўя (А. Пысін).

1. З гушчару выйшаў чалавек з кошычкам у руках (А. Якімовіч).
2. Яго ўвагу займаў то каранасты дуб пры дарозе, то палянка^е бяроз (П. Пестрак).
3. За дарогу дамоў, за дарогу да маці шчаслівейшай няма дарогі (У. Нядзведскі).
4. Вясна вядзе на луг і нараджае жаданне гарэзліва^е весяліцца, бегаць і скакаць (І. Шамякін).
5. Прыглушаны шэпт змяніўся размовай уголас (П. Галавач).
6. У жоўтых кажушках вавёркі спрытна скачуць (П. Панчанка).

150. Замяніце дапасаваныя азначэнні недапасаванымі. Складзіце і запішице сказы з атрыманымі словазлучэннямі. Якія з гэтых азначэнняў выражаютъ больш дакладную прымету? У тэкстах якіх стыляў маўлення яны будуть больш да месца?

Дзіцячы гоман, крынічная вада, пяцігадовы хлопчык, ластаўчына гняздо, **Купалавы** творы, **Коласаўская** прэмія, беларуская зямля, леснікова хата, скарынаўскія выданні, **Скаронаўскія** чытанні, **Шырмава** капэла.

- Растлумачце напісанне вялікай літары ў выдзеленых словазлучэннях.

151. Спішице, замяняючи недапасаваныя азначэнні дапасаванымі. Складзіце з імі сказы.

Вяршыні гор, кроплі дажджу, творы Мележа, твар маці, сачыненні вучняў, мэбля з дубу, спевы салаўя, змрок ночы,noch без сну, зямля Беларусі.

152. Прачытайце тэкст. Дайце яму загаловак. Вызначце стыль і тып тэксту. Знайдзіце маствацкія азначэнні. З якой мэтай яны ўведзены ў гэта апісанне?

Спішыце тэкст, расстаўляючы прапушчаныя знакі прыпынку. Падкрэсліце прыметнікі-азначэнні і прыметнікі-выказнікі.

Ах, гэтая мележаўская ўсмешка!

Прыязная, іранічная, загадкавая, сарамлівая, кплівая^т, цёплая, хітраватая, задумлівая і шматзначная, але заўсёды чалавечная, неабразлівая.

Такой усмешкі ні ў кога не было — адразу і так многа тонаў, паўтонаў, адценняў^Ф, як у той вясёлцы, што летнім днём перакідаеца^а цераз ціхую, задуменную Прывіць.

Усмешка водбліск душы. Пустая душа — пустая ўсмешка. У Мележа ўсмешка была таленавітая, шчырая. Яна сагравала прыязнасцю і тады, калі азмрочвалася самотай, а бывала і так, што абодва пачуцці адразу афарбоўвалі яе — твар іскрыўся шчаснасцю, у вачах тайлася туга.

Смех разрадка. Ён адключае чалавека хоць на імгненне ад напружанай працы мозга. Ды нават і тады, калі Мележ смяяўся ад усіх душы, з яго твару^а — во дзіва! — не знікала напружанаасць думкі (*A. Асіпенка*).

- Зрабіце сінтаксічны разбор выдзеленых словазлучэнняў.

Апішыце ўсмешку (на выбар) аднаго са сваіх родных ці сябра (сяброўкі). Выкарыстайце пры гэтым маствацкія азначэнні.

ПРАВЕРЦЕ СЯБЕ

1. Які член сказа называецца азначэннем?
2. Якімі бываюць азначэнні ў залежнасці ад спосабу выражэння?
3. Чым могуць выражацца дапасаваныя азначэнні? Прайлюструйце адказ прыкладамі.
4. Якім відам сувязі звязаны дапасаваныя азначэнні з паяснёным словам?
5. Чым могуць выражацца недапасаваныя азначэнні? Прайлюструйце адказ прыкладамі.
6. Якімі відамі сувязі звязаны недапасаваныя азначэнні з паяснёным словам?
7. Як выражаюць прымету недапасаваныя азначэнні?
8. Чаму значэнне недапасаваных азначэнняў багацейшае за значэнне дапасаваных? Прайлюструйце адказ прыкладамі.
9. Якая роля азначэнняў у тэксле?

§ 22. Прыдатак як разнавіднасць азначэння

Прыдатак — гэта азначэнне, выражанае назоўнікам і дапасаванае да паяснёнаага слова звычайна ў склоне.

Прыдатак харектарызуе прадмет і дае яму другую назуву: *I плыве, плыве імкліва светлы Нёман-чарадзей* (Я. Пушча). (Чарадзей — д а п а с а в а н ы прыдатак; сваімі граматычнымі формамі супадае з паяснёным словам у адзіночным ліку, мужчынскім родзе і назоўным склоне.)

Прыдатак, які з'яўляецца ўласнай назвой, іншы раз можа не супадаць з паяснёным словам у родзе (*возера Свіцязь*), ліку (*город Баранавічы*) і склоне (*выпісваем газету «Звязда»*). Такога тыпу прыдаткі з'яўляюцца н е д а п а с а в а н ы м і, паколькі паяснёныя слова і прыдаткі выражаны рознымі граматычнымі формамі.

Прыдатак можа абазначаць прымету прадмета (*зязюль-непаседа*), ступень роднасці (*сястра Жанна*), нацыянальнасць (*воін-беларус*), професію (*мужчына-ўрач*), называць уласнае імя неадушаўлённых прадметаў (*возера Нарач*), узрост (*хлопец-юнак*).

Прыдаткамі з'яўляюцца аднаслоўныя і неаднаслоўныя назывы кніг, газет, часопісаў, фільмаў, карцін, прадпрыемстваў, фірм і г. д. Усе гэтыя прыдаткі захоўваюць форму назоўнага склону, пішуцца з вялікай літары і бяруцца ў двукоссе: *у часопісе «Полымя», выступілі з танцам «Лявоніха», на фабрыцы «Сладыч», пры вытворчым аб'яднанні «Прамень»*.

Пры спалучэнні агульнага назоўніка з уласным іменем (прозвішчам) чалавека прыдаткам з'яўляецца назоўнік агульны: *професар Л. І. Бурак, дзед Талаш*. У іншых спалучэннях агульнага назоўніка з уласным прыдаткам з'яўляецца ўласны назоўнік: *горад Брэст, рака Сож*.

З а ў в а г а. У мове сустракаюцца назоўнікі-сінонімы, якія выступаюць як адзін член сказа і прыдаткамі не з'яўляюцца: *Бягучы у далъ шляхі-дарогі (К. Кірэнка). Самых дарагіх гасцей у нас сустракаюць хлебам-соллю (У. Караткевіч)*.

153. Спішыце сказы. Падкрэсліце прыдаткі хвалістай лініяй. Укажыце, што яны абазначаюць і ў чым дапасуюцца да паяснёных назоўнікаў. Раскажыце, як вы адрознівалі прыдаткі ад паяснёных слоў.

1. Над яблыняй-лясушкай уецца матылёк, а птушкі-весялушкі схаваліся ў цянёк (*M. Калаачынскі*). 2. Спевам-гоманам і звонам поўніцца ўвесь луг (*Я. Колас*). 3. Дзе арэшнік развесіў гронкі вочак-арэшкаў, заблудзілася ў лесе зялёнае рэха (*K. Кірээнка*). 4. Рупны Мінск-гаспадар працай славіцца плённай (*P. Барадулін*). 5. Выдатная праца настаўніка Васіля Сухамлінскага «Сэрца аддаю дзецям» — гэта сапраўды яго песня песень^п (*B. Вітка*). 6. Нясе свае воды ў Балтыйскае мора рака Заходняя Дзвіна (*Газета «Звязда»*).

154. Падбярыце да кожнага назоўніка прыдатак. Падкрэсліце яго як член сказа.

У з о р. *Горад-герой, рака Вілія*.

Вучань, юнак, дзяўчына, студэнт, жанчына, рабочы, завод, фабрыка, аграгарадок, вёска, часопіс, аповесць, кінафільм.

155. Словы, што ў дужках, запішыце перад уласнымі назвамі, змяняючы, дзе трэба, канчаткі. Падкрэсліце прыдаткі як члены сказа.

У з о р. Я люблю «*Камунарку*». — Я люблю цукеркі «*Камунарка*».

1. Мы прачыталі «Спадчыну» (верш). 2. Я хаджу ў «Ракету» (кінатэатр). 3. Мае бацькі выпісваюць «*Звязду*» (газету), а я — «*Полымя*» (часопіс). 4. Па просьбе слухачоў радыёстанцыя трансліравала «*Пінскую шляхту*» (спектакль).

156. Складзіце і запішыце сказы з дадзенымі словазлучэннямі. Падкрэсліце прыдаткі як члены сказа. Раствумачце напісанне вялікай і малой літары ў прыдатках.

Медаль «За працоўныя заслугі», медаль Францыска Скарыны, тэатр імя Янкі Купалы, газета «Літаратура і мастацтва», танец «Лявоніха», песня «Крынічанька», народны паэт Беларусі Рыгор Барадулін, рака Нёман, раман «Каласы пад сярпом тваім», спектакль «Паўлінка».

157. Падкрэсліце прыдаткі ў словазлучэннях рака *Буг*, горад *Полацк*, пустыня *Сахара*, планета *Юпітэр*, аграном *Ярмолаў*, інжынер *Міхайлава*, доктар *Красноўская*.

- З апошнімі двумя словазлучэннямі складзіце сказы, паставіўшы дзеясловы-выказнікі ў форме прошлага часу.

158. Прачытайце табліцу. Раскажыце аб значэннях прыдатка. Прывядзіце свае прыклады на кожнае палажэнне табліцы.

Прыдатак як разнавіднасць азначэння

Прыметы прыдатка	Прыклады
1. Уласцівасць і якасць предметаў, іх характеристыка	<i>Зіма-чарадзейка, салавей-плюн, завод-гігант</i>
2. Назвы геаграфічных аб'ектаў	<i>рака Няміга, горад Віцебск, востраў Святой Алены</i>
3. Астранамічныя назвы	<i>сузор'е Млечны Шлях, зорка Венера</i>
4. Назвы кандытарскіх і парфумерных вырабаў	<i>цукеркі «Свіцязянка», торт «Гамяльчанка», шампунь «Шыпшина», крэм «Знічка»</i>
5. Назвы транспартных сродкаў	<i>экспрэс «Страла», трактар «Беларус»</i>
6. Назвы твораў мастацтва, літаратурных твораў	<i>карціна «Полацкія званы», паэма «Новая зямля», кінафільм «Людзі на балоце»</i>
7. Род заняткаў, прафесія, узрост, сацыяльная і нацыянальная прыналежнасць	<i>студэнты-філолагі, жанчына-інжынер, васьмікласнік Белавусаў, дзеці-падлёткі, хлопець-беларус</i>

 Адзіночны прыдатак з паяснёным назоўнікам пішацца **праз дэфіс**:

1) калі абодва слова — агульныя назоўнікі, а прыдатак стаіць пасля паяснёнага слова: *дзяўчына-фельчар, горад-герой, Радзіма-маці, бацька-франтавік, лось-прыгажун*. Пры адваротным

парадку слоў дэфіс не пішацца: *герой горад, волат дуб, красуня дзяяўчына*. Але: *маці-Радзіма*;

2) калі ўласны назоўнік стаіць перад агульным: *Дзвіна-рака, Купала-паэт, Зямля-планета*.

Дэфіс не ставіцца:

1) калі ўласны назоўнік стаіць пасля агульнага: *кампазітар Лучанок, горад Мінск, планета Венера і г. д.*;

2) калі паміж прыдаткам і паяснёным словам існуюць родавідавыя адносіны: *грыб баравік, кветка званочак, дрэва дуб, рыба шчупак*;

3) пасля слоў *пан, панове, спадар* (*спадарыня*), *таварыш, грамадзянін, наш брат*: *Спадар пасол, мы рады вітаць Вас у нашай краіне*.

159. Спішыце сказы, пастаўце, дзе трэба, дэфіс або двукоссе. Падкрэсліце прыдаткі. Раскажыце пра асаблівасці іх выражэння і афармлення на пісьме. Якія з прыдаткаў ужываюцца ў пераносным значэнні?

1. Песні грае дудар, стары дзед паляшук (*З. Бядуля*). 2. Ляж, дачушка мая, адпачні, вочки зоры на хвілю самкні (*К. Буйло*). 3. Пляюцъ^c дзяяўчаты Рэчаньку, і аж да небакраю мільёны сонця сланечнікаў на полі расцвітаюць (*М. Танк*). 4. Назаўтра^a студэнт этнограф выехаў з вёскі (*З. Бядуля*). 5. Вальс Амурскія хвалі ўсіх расчуліў^Ф да слёз (*А. Бачыла*). 6. Маштабы велічных перамен добра відаць на абліччы сталіцы нашай дзяржавы — горада героя Мінска (*Газета «Звязда»*).

Паслухайце мовазнаўцаў!

Авэ Марыя (ад лац. *Ave Maria* — Радуйся, Марыя). Так называецца тэкст каталіцкага гімна, які змяшчае зварот да Дзевы Марыі. Знакамітая музычныя творы на гэты тэкст напісалі кампазітары Ф. Шуберт, Л. Керубіні, Ш. Гуно, І. Лучанок і інш. Назва твора павінна ў маўленні ўжывацца нязменна: *усхваляваны гукамі Авэ Марыя; слухаю Авэ Марыя і г. д.* Памылкова пабудавана фраза з музычнай радыёперадачы: *Зараз вы паслухаеце свой любімы твор — Авэ Марыю* (*Даведнік «Слоўка за слоўкам»*).

@ Знайдзіце ў інтэрнэце названыя творы і праслухайце іх. Запішыце свае ўражанні ад знаёмства з творамі.

160. Спішыце сказы, устаўце прапушчаныя літары, пастаўце, дзе трэба, дэфіс. Раствумачце, у якіх формах прыдаткі дапасуюцца да паяснёнаага слова, згодна з якім правілам пішацца або не пішацца дэфіс.

1. Далёка ты, мая зямля матуля. І цяжка жыць не бач..чы цябе (*Я. Колас*).
2. Застаналі, загулі магутныя дубы волаты (*В. Карамазаў*).
3. Слё..ка крыгуда заблішчала на яе вачах (*А. Вярцінскі*).
4. Возера Нарач ніколі не зарастает расліннасцю^м (*В. Вольскі*).
5. Над Бярозаю ракою ўзыходзіла зара (*П. Панчанка*).
6. Не цвіце трава чабор (*Я. Купала*).
7. Над Бугам узнімаецца^с крэпасць цвярдыня як помнік г..ройства нашых воінаў барацьбітоў (*В. Вольскі*).

ПРАВЕРЦЕ СЯБЕ

1. Што такое прыдатак? Якую ролю ён выконвае ў сказе?
2. Калі прыдатак пішацца праз дэфіс? У якіх выпадках дэфіс пры прыдатках не ставіцца?
3. Калі ўласнае імя не з'яўляецца прыдаткам?
4. Калі прыдаткі бяруцца ў двукоссе і пішуцца з вялікай літары?

§ 23. Дапаўненне

 Дапаўненне — даданы член сказа, які абазначае прадмет і адказвае на пытанні ўскосных склонаў.

Дапаўненні звычайна залежаць ад членаў сказа, якія выражаны дзеясловамі, дзеепрыметнікамі, дзеепрыслоўямі: *сябрую* (з кім?) з *аднакласніцай*, *прачытаная* (кім?) *аднакласніцай*, *спываючы* (з кім?) з *аднакласніцай*.

Ад аднаго і таго ж дзеяслова-выказніка могуць залежаць розныя па значэнні дапаўненні:

<i>Я пішу</i>	(ш т о?) <u>пісьмо</u> (прадмет, на які накіравана дзеянне);
	(к а м у?) <u>брату</u> (адрасат дзеяння);
	(ч ы м?) <u>ручкай</u> (сродак дзеяння);
	(а б ч ы м?) <u>аб вучобе</u> (прадмет паведамлення);
	(н а ч ы м?) <u>на паперы</u> (прадмет, на якім ажыццяўляецца дзеянне).

Дапаўненні могуць таксама залежаць ад членаў сказа, выражаных назоўнікамі і прыметнікамі: *Чытанне* (ч а г о?) кніг карыснае ўсім. *Мы былі готовы* (д а ч а г о?) да ад'езду.

У залежнасці ад формы выражэння дапаўнення і ад таго, пераходны ці непераходны дзеяслоў паясняеца ім, дапаўненні падзяляюцца на праамыя і ўскосныя.

Прамое дапаўненне адносіцца да пераходных дзеясловаў і абазначае прадмет, на які накіравана дзеянне.

Прамыя дапаўненні выражаютца:

1) назоўнікам або займеннікам у форме вінавальнага склону без прыназоўніка: Расчасалі вішні шоўкавыя косы (П. Трус).

Мы бачым вас упершыню;

2) назоўнікам у форме роднага склону без прыназоўніка, калі пры пераходным дзеяслове ёсць адмоўная часціца *не*: параўн.: Аленка напісала пісьмо Сцёпку (Я. Колас). — Аленка не напісала пісьма Сцёпку;

3) назоўнікам у форме роднага склону, калі дзеянне пераходзіць не на ўвесь прадмет, а толькі на яго частку: Мікіта напрасіў вады і хлеба.

Дапаўненні, выражаныя ўсімі іншымі ўскоснымі склонамі з прыназоўнікамі і без прыназоўнікаў, называюцца ўскоснымі: У лесе дзеци напрапілі (на ка г о?) на вожыка.

Зямля пакрываеца (чы м?) снегам.

161. Спішице, падкрэсліце граматычныя асновы сказаў і дапаўненні. Вызначце склон назоўнікаў, якія з'яўляюцца дапаўненнямі. Назавіце прамыя і ўскосныя дапаўненні.

1. Над імглой^a балотнаю зноў, як год назад, ваяваць з лістотаю будзе лістапад (*А. Кулішоў*). 2. Добрая справа не любіць адкладу^Ф (*У. Краічанка*). 3. Восень^a агаліла ўсе дрэвы і кусты (*Я. Колас*). 4. Да гусей з кустоў падкрадалася хітрай ліса (*В. Вітка*). 5. Залаты пажар сонца залівае верхавіны лесу (*Я. Колас*). 6. Добры сняжок ураджай зберажэ (*Прыказка*).

162. Перабудуйце сцвярджальныя выказванні ў адмоўныя, замяняючы вінавальны склон родным. Запішице сказы, падкрэсліце прамыя дапаўненні.

- Старшакласнікі прайвілі ініцыятыву ў падрыхтоўцы навагодняга вечара.
- У яго было жаданне паглядзець дакументальны фільм.
- Вучні адразу ўзнавілі прачытанае.
- Алесь выканай дамашнє заданне.
- Вечарам сям'я глядзела фільм.
- У цемры лесу мы знайшлі хату лесніка.

163. Прачытайце матэрыял, змешчаны ў табліцы. Падрыхтуйце паведамленне «Спосабы выражэння дапаўнення», прайлюструйце яго сваімі прыкладамі.

Спосабы выражэння дапаўнення	Прыклады	Способ сувязі з дзеясловам-выказнікам
1. Назоўнік	<u>З маленства я люблю</u> <u>лясы.</u>	люблю (ш т о?) лясы (кіраванне)
2. Займеннік	<u>Мы жывём з табой</u> <u>у новы час.</u>	жывёл (з к і м?) з табой (кіраванне)
3. Лічэбнік	<u>Падзяліць два на</u> <u>дзесяць.</u>	падзяліць (ш т о?) два (кіраванне); падзяліць (н а ш т о?) на дзесяць (кіраванне)
4. Інфінітыў	<u>Я напрасіў брата</u> <u>ехаць хутчэй.</u>	напрасіў (а б чы м?) ехаць (прымыканне)
5. Прыслоўе	<u>Мы самі пабудуем</u> <u>наша заўтра.</u>	пабудуем (ш т о?) заўтра (прымыканне)
6. Прыметнік, дзееприметнік у значэнні назоўніка	<u>Смелага куля не бярэ.</u> <u>Неабходна сістэма-</u> <u>тычна паўтараць</u> <u>пройдзенае.</u>	не бярэ (к а г о?) смелага (кіраванне); паўтараць (ш т о?) пройдзенае (кіраванне)
7. Выклічнік у значэнні назоўніка	<u>Усе кричалі «уря!».</u> <u>Прымі шчырае</u> <u>«быўай!».</u>	кричалі (ш т о?) «уря!» (прымыканне); прымі (ш т о?) «быўай!» (прымыканне)

Спосабы выражэння дапаўнення	Прыклады	Способ сувязі з дзеясловам-выказнікам
8. Сінтаксічна непадзельнае словазлучэнне, фразеалагізм	<u>Хлопчи^{кі}</u> <u>падрыхтавалі</u> <u>пяць</u> <u>плакатаў</u> . <u>Мы</u> <u>далі</u> <u>яго</u> <u>вершам</u> <u>зялёнью</u> <u>вуліцу</u> .	<u>падрыхтавалі</u> (ш т о?) <u>пяць</u> <u>плакатаў</u> (кіраванне); <u>далі</u> (ш т о?) <u>зялёную</u> <u>вуліцу</u> (кіраванне)

164. Выпішыце сказы, у якіх неазначальная форма дзеяслова з'яўляецца дапаўненнем.

1. Вучні пачалі **збіраць** лекавыя расліны. — Настаўнік прапанаваў вучням **збіраць** лекавыя расліны. 2. Госць хацеў **пасадзіць** на памяць дрэўца. — Мы папрасілі госця **пасадзіць** на памяць дрэўца. 3. Мы хацелі сур’ёзна **займацца** спортом. — Доктар параіў нам сур’ёзна **займацца** спортом.

165. Спішыце сказы. Падкрэсліце граматычныя асновы і дапаўненні. У дужках укажыце, чым выражаны дапаўненні, іх від (прамое ці ўскоснае) і способ сувязі з паяснёным словам.

У з о р. *Нізкае сонца асвятляла поле* (наз. В. скл. без прыназ., прам., кіраванне).

1. Жадаў я планеце ўсёй вёснаў зялёных, святла, сонца, росаў, дажджу^м (*П. Прыходзька*). 2. Юны бор убраўся ў верас і чабор (*А. Русак*). 3. Вада з прыдарожнага^{сл} ручая была саладзейшая за мёд нам (*П. Панчанка*). 4. Ночка нават не гайдала ні галінкі, ні кусточкі, ні былінкі, ні лісточкі, ні на ніве каласочки (*Я. Колас*). 5. Грому для хмар загады піша вогненным^а пяром (*К. Кірэнка*). 6. Сонца промні зыркія варушыць, ніткі залацістыя^с прадзе (*П. Панчанка*).

- Растлумачце ўжыванне **не**, **ні** ў выдзеленым сказе.

166. Прачытайце тэкст, вызначце яго стыль. Растлумачце, чаму вы так лічыце. Спішыце, раскрываючы дужкі, вызначце склон назоўнікаў-дапаўненняў. Укажыце прамыя і ўскосныя дапаўненні.

Гэту санату Бетховена Валя ведала (*на*) памяць і магла яе іграць у любы час і без нот. І слухаць магла бясконца. Павольныя, ціхія гукі адажы(*o/a*) адразу ж прыносілі нейкі супакой і ціхамірнасць^c. І яна злівалася з музыкаю^m, нібы растваралася ў ёй. І яны ўжо зараз існавалі разам, як нейкая адзіная шчаслівая суладнасць^m, дзе (*ні*)што (*не*)замінае адно аднаму жыць і дыхаць. Валі нават здавалася, што музыка (*як*)раз і ёсць яна сама, толькі выяўленая ў нейкім іншым, (*не*)вядомым ёй да гэтага стане. Гэта ціхамірнасць адразу ж выклікала даўні і светлы ўспамін пра жоўтую восень, цёплыя сонечныя дні пасля ўрокаў... І яшчэ Валю здзвіла, што музыка так можа хваляваць і (*не*)пакоіць, прымушаць адгукацца на яе ўсёй душою (*Паводле Я. Сіпакова*).

- Назавіце слова, у якіх адбываецца прыпадбенне свісцячых гукаў [з] і [с] да мяkkіх зычных.

@ Знайдзіце ў інтэрнэце названы музычны твор і праслушайце яго. Запішыце свае ўражанні ад знаёмства з творам.

ПРАВЕРЦЕ СЯБЕ

1. Які член сказа называецца дапаўненнем?
2. Якія дапаўненні называюцца прымымі? Якія — ускоснымі?
3. Чым выражаюцца дапаўненні?

§ 24. Акалічнасць

Акалічнасць — гэта даданы член сказа, які абазначае месца, час, прычыну, мэту, умову, спосаб дзеяння і адказвае на пытанні дзе? куды? адкуль? кали? чаму? для чаго? як? і інш.: Ноччу, цёмнай, весенскай, дождж халодны ліў (П. Броўка). (Ліў (кали?) ноччу.) Цячэ Прыпяць шырокая, вельчна (В. Вольскі). (Цячэ (як?) широкая, вельчна.)

Акалічнасць звычайна паясняе дзеяслоў-выказнік і спалучаецца з ім спосабам прымыкання або кіравання: Лес шумеў ціха. — Шумеў (як?) ціха (прымыканне). Буслы збираліся у вырай. — Збираліся (куды?) у вырай (кіраванне). Калі

акалічнасць звязана з выказнікам спосабам кіравання, то яна можа мець дадатковае значэнне дапаўнення: *Над возерам* *праляцелі дзікія качкі.*

Паводле значэння акалічнасці падзяляюцца на наступныя віды:

Від акалічнасці па значэнні	Пытанні	Прыклады
1. Месца	д з е? к у д ы? а д к у л ь?	<u><i>Унізе струменіў Нёман</i></u> (Я. Колас). <u><i>Птушкі збіраліся ў вурай.</i></u> <u><i>Даносіца спеў калыханкі здалёк</i></u> (М. Танк).
2. Часу	ка л і? з я к о г а ч а с у? да я к о г а ч а с у? за я к і ч а с ? я к д о ў г а ?	<u><i>Першы гром быў сёння ўночы</i></u> (Н. Гілевіч). <u><i>З рання да змяркання пчолка</i></u> залатая лётае па кветках ды мя- док збірае (Я. Журба). <u><i>За ноч выпала многа снегу</i></u> (Я. Брыль). <u><i>Падарожжа працягвалася два</i></u> <u><i>тыдні.</i></u>
3. Прычыны	ч а м у? п а я к о й п р y ч y н e?	<u><i>Штось на сэцы горка</i></u> (Я. Колас). <u><i>А мяцеліца ад злосці белай грываю</i></u> <u><i>трасе</i></u> (З. Бядуля).
4. Мэты	д л я ч а г о? н а в о ш т а? з я к о й м э т а й ?	<u><i>Часта збіраліся палешукі пагута-</i></u> <u><i>рыць</i></u> <u><i>аб сваіх справах</i></u> (Я. Колас). <u><i>Сыноў бацька сваіх кліча на нараду</i></u> <u><i>ў хату</i></u> (Я. Купала).
5. Умовы	п р y я к o й у м o в e?	<u><i>Праца спорыцца пры песні</i></u> (К. Буйло).

Від акалічнасці па значэнні	Пытанні	Прыклады
6. Способу дзеяння	я к? я к і м чы на м?	<u>Будуюць</u> <u>мурашкі</u> сваё жыллё <u>разумна, з толкам</u> (А. Якімовіч). <u>Свінцовае, мокрае неба, цялмеючы,</u> <u>апускалася</u> над ракою (М. Гамолка).
7. Меры і ступені	ко ль к і? я к многа? у якой меры і ступені?	<u>Тройчи прабій гадзіннік.</u> <u>Песня дужа ўстрывожыла</u> <u>сэрица маці</u> (Я. Брыль).
8. Уступкі	нягледзячы на што?	<u>Нягледзячы на позні час,</u> <u>спаць не хацелася</u> (М. Лынькоў).

З а ў в а г а. Акалічнасці могуць сумяшчаць у сабе некалькі пытанняў. *Вада* была чыстая і празрыстая (у чы м? дз е?) у рэчцы. Пры пастаноўцы да слова пытання дапаўнення (пытанне ўскоснага склону) і акалічнасці (сэнсавае пытанне) перавага аддаецца сэнсаваму пытанню.

167. Спішице сказы, падкрэсліце выказнікі і акалічнасці. Пастайце пытанні да акалічнасцей, укажыце від па значэнні.

1. Бярыце^с з роднага парога і хлеб, і песню ў шлях з сабой (*П. Прыходзька*). 2. За гарамі, за даламі, за сыпучымі пяскамі жыў раней адзін хлапчына з васільковымі вачыма (*У. Дубоўка*). 3. Лагодна^{сн} і роўна падае зверху сняжок (*З. Бядуля*). 4. Смачныя без меры тут раслі **калісьці** бэры* (*К. Крапіва*). 5. Ад плачу птушкі невядомай я прачнуўся раніцай (*З. Бядуля*). 6. У вёсцы, нягледзячы на **позні** час, чуваць былі песні дзяўчат (*У. Краўчанка*). 7. Для жыцця, для любvi сонца зноў абдымае зямлю (*А. Куляшоў*). 8. Дождж ліў як з вядра (*М. Лынькоў*).

Падбярыце антонімы да выдзеленых слоў.

168. Спішице, устаўляючы замест пытанняў прапушчаныя акалічнасці. Падкрэсліце слова, да якіх гэтыя акалічнасці адносяцца.

1. Паляўнічыя (к а л і?) ... накіраваліся (к у д ы?) ... (д л я ч а г о?) ... . 2. (К а л і?) ... асабліва хораша бывае (д з е?) ... . 3. Мой бацька працуе (д з е?) ... . 4. (П а я к о й п р y ч y н e?) ... мы не маглі перабрацца на другі бераг возера. 5. (К олькі р а з о ў?) ... я перачытваў цікавае апавяданне. 6. (Я к?) ... шумеў ве-цер (д з е?) ... .

169. Выберице адзін з варыянтаў працягу сказа. Раскрыйце яго сэнс.

1. Алесь паводзіць сябе (*прыстойна; выхавана; па-хамску; як яго вучылі; як выхаваны чалавек*)... .

2. Дамашняе заданне Алеся выканала (*акуратна; абы-як; як патрабаваў настайнік*)... .

Разгарніце адзін сказаў у тэкст.

170. Прачытайце пары супрацьлеглых па значэнні фразеалагізмаў. Рас-тлумачце іх сэнс і суаднясіце з малюнкамі. Складзіце і запішыце сказы з гэтымі фразеалагізмамі, падкрэсліце іх як члены сказа.

Цэлы мех — ні каліва; рукой падаць — за трыйдзеяць зямель; нага за нагу — з усіх ног.

171. Прачытайце табліцу. Раскажыце пра спосабы выражэння акалічнасці і спосабы сувязі яе з паяснёным словам.

Спосабы выражэння акалічнасці	Прыклады	Від сінтаксічнай сувязі
1. Прыслоўе	<u>Вакол</u> <u>ляжыць</u> <u>травяністы</u> <u>луг</u> (Я. Колас).	ляжыць (д з е?) <u>вакол</u> (прымыканне)
2. Спалучэнне назоўніка з прыназоўнікам	<u>Перад</u> <u>акном</u> <u>расцвіла</u> <u>яблыня</u> .	расцвіла (д з е? п е р а д ч y м?) <u>перед</u> <u>акном</u> (кіраванне)
3. Дзеепрыслоўе, дзеепрыслоўе ў спалучэнні з за- лежнымі словамі	<u>Жанкі</u> <u>падыходзілі</u> <u>гамоня- чы</u> (І. Мележ). <u>Рэдкія</u> <u>буйныя</u> <u>кроплі</u> <u>дажджу</u> <u>скочваюца</u> <u>раз- пораз</u> з <u>лісця</u> , <u>бязгучна</u> <u>знікаючы</u> ў <u>чорнай</u> <u>зямлі</u> (В. Адамчык).	падыходзілі (я к?) <u>гамонячы</u> (прымыканне); скочваюца (я к?) <u>бязгучна</u> <u>знікаючы</u> у <u>чорнай</u> <u>зямлі</u> (прымыканне)
4. Інфінітыв	<u>Хлебаробы</u> <u>выехалі</u> ў <u>поле</u> <u>сеяць</u> <u>пшаніцу</u> .	выехалі (д л я ч а г о? з я к о й м э т а й?) <u>сеяць</u> (прымыканне)
5. Фразеалагізм	<u>Васіль</u> і <u>Яўхім</u> <u>сустрэліся</u> <u>тварам</u> у <u>твар</u> (І. Мележ).	<u>сустрэліся</u> (я к?) <u>тва- ражам</u> у <u>твар</u> (прымы- канне)

172. Спішице. Падкрэсліце акалічнасці і вызначце, да якога віду па значэнні яны адносяцца, чым выражаны і як звязаны з паяснёнымі словамі.

1. Мяне сцяжынка ўжо вяла дадому^a, у бацькаў двор аселіцай вяла (*H. Гілевіч*). 2. Трывожна крычаць сойкі, пералятаючы з дрэва на дрэва (*B. Вольскі*). 3. Мы на той на дарозе назаўжды падружылі, адны думы і мары нас навек параднілі (*A. Русак*). 4. Вось птушкі ў лясным гушчары спрасонку ў званочкі задзвінькалі (*П. Броўка*). 5. Чалавек наўмысна падбадзёрваў^a сам сябе (*A. Чарнышэвіч*). 6. Пры разумнай^m справе і галава ў пашане (*Прыказка*).

173. Прачытайце тэкст. Вызначце яго асноўную думку. Назавіце акалічнасці і спосабы іх выражэння.

Словы зараз і цяпер. Калі нікому не трэба тлумачыць, што такое **цяпер**, бо ўсе яго ведаюць, то слова **зараz**, думаеца, якраз мае патрэбу ў вытлумачэнні. Яго **цяпер** трэба праста ратаваць. І **зараz** скажу чаму. Апошнімі дзесяцігоддзямі ў гэтага слова вельмі часта адбіраюць яго ўласнае значэнне і выдаюць яго за слова **цяпер**.

А між тым у слова **зараz** здаўна ёсьць свая адметная моўная служба — казаць пра тое, што мае адбыцца вось-вось, неўзабаве, праз хай сабе і няпэўны (секунда, хвіліна), але нейкі вельмі блізкі час.

Запомнім назаўсёды. Словы **зараz** абавязкова мае на ўвазе будучы час. Таму і ўжываецца яно звычайна з дзеясловамі будучага часу: *зараz скажу, прачытаю, напішу...*

А стаць пры дзеясловах **цяперашняга** часу яно можа толькі тады, калі гэтыя дзеясловы ўжытыя ў значэнні будучага: *зараz iду*, гэта значыць, калі падразумываецца: *зараz пайду*. Але ўжо ў часе самой хады нельга сказаць: *я зараz iду*, трэба: *я цяпер iду* (*А. Клышка*).

- Складзіце і запішыце сказы са словамі **зараz**, **цяпер**. Разбярыце іх па членах сказа.

174. Прачытайце тэкст. Вызначце яго стыль і тып. Сваю думку аргументуйце. Назавіце акалічнасці і адкажыце, якую ролю ў стварэнні тэксту яны выконваюць.

Сяброўкі

Увайшоў у змрочны бор. Доўга хадзіў і слухаў. Ага, нехта стукае, варакузіцца*.

Іду на стук. Убачыў — сядзіць у камлі яліны чорная птушка ў акуратным чырвоным берэціку і дзяўбе кару.

Жаўна! Лапатая*, кіпцюрастая, дзюба на краёчках светлая, у кутках жаўтлявая, а шапачка чырвоная-чырвоная. Вока ў белай аблімоўцы.

Прайшоў далей, пад двухпутку*, па якой падвозяць да ТЭЦ паліва. Выйшаў на святло, па снезе, зноў трапіў у глухі, запаветны бор. Убачыў сойку. Скакала па яловым шыгаллі, дзяўбла нешта. Вунь яшчэ птушка мільганула. Села на пень паміж мной і сойкай. Жаўна! Старая знаёмая?!

Жаўна

Жаўна як села на пень, дык адразу ў работу — толькі трэскі ляцяць. Падышоў бліжэй. Сойка не спудзілася, не заверашчала. Бо чорны дзяцел ёй як вартаўнік. Раз завіхецца каля пня — значыць* усё спакойна. Яны побач, за два-тры метры. І не сварацца, не замінаюць адна адной. Быццам добрыя сяброўкі — жаўна і сойка. «Розныя харчовыя базы», — патлумачаць арнітолагі*. Дзве сяброўкі... Ну а я — трэці лішні. Завярнуўся і пайшоў у іншы бок (*Паводле А. Наварыча*).

Сойка

Выпішыце з тэксту апісанне жаўны.

Вусна апішыце сойку па малюнку.

- Сфармулюйце і запішыце асноўную думку тэксту.

ПРАВЕРЦЕ СЯБЕ

1. Які член сказа называецца акалічнасцю?
2. Якія па значэнні бываюць акалічнасці?
3. Чым выражаюцца акалічнасці?
4. Якую ролю ў стварэнні тэксту выконваюць акалічнасці?

175. Выканайце тэставыя заданні па тэме «Даданыя члены сказа».

Аднасастаўныя сказы: будова, значэнне, ужыванне

§ 25. Віды аднасастаўных сказаў

176. Прачытайце сказы. Назавіце іх граматычныя асновы. Якія з іх маюць два галоўныя члены (дзеянік і выказнік), а якія — адзін (або дзеянік, або выказнік)?

1. Люблю хадзіць па асеннім лесе. — Я люблю хадзіць па асеннім лесе. 2. Сіняя смуга, далі. — У сіняй смуже песьцяцца далі. 3. Ніколі не трэба спыняцца на дасягнутым. — Мы ніколі не спыняемся на дасягнутым. 4. Прынеслі ў кошыку грыбы. — Дзеці прынеслі ў кошыку грыбы.

Сказы, граматычная аснова якіх складаецца з аднаго галоўнага члена, называюцца **аднасастаўнымі**.

У аднастайных сказах можа быць або толькі дзейнік і яго састаў (азначэнне): Светлая ночь, або толькі выказнік і яго састаў (акалічнасць і дапаўненне): Рыхтуй улетку сані, а калёсы — зімой (Прыказка).

У аднастайных сказах другі галоўны член або не патрэбны для разумення сэнсу сказа: Раніца. Нарач. Пішу табе пісьмо (значэнне 1-й асобы адзіночнага ліку перадаецца канчаткам дзеяслова-выказніка *пішу*), або яго наогул не можа быць: Мне не спіца (безасабовая форма выказніка не дапускае ўжывання назоўнага склону).

Аднастайныя сказы, як і двухстайныя, могуць быць развітымі і неразвітымі. Параўн.: 1. Вечарэе. — Позна вечарэе. 2. Вечар. — Цёплы летні вечар.

У залежнасці ад значэння і формы выражэння галоўнага члена сказа адрозніваюць пэўна-асабовыя, няпэўна-асабовыя, абагульнена-асабовыя, безасабовыя і назыўныя сказы.

177. Разгледзьце схему. Раскажыце, на якія групы падзяляюцца аднастайныя сказы ў залежнасці ад віду галоўнага члена.

178. Прачытайце сказы. Дакажыце, што яны аднастайныя. У развітых сказах назавіце даданыя члены.

- Чым жа боль душы развею, сэрца ўтайму? (*M. Багдановіч*).
- Па нітаццы клубок знаходзяць (Прыказка).
- У вокнах зусім развіднела.
- Чэрвень. Раніца. Росы і цішыня.
- Давайце прысядзем і адпачнём крыху.
- Са мною заўсёды вітаюцца ветліва.

§ 26. Пэўна-асабовыя сказы

179. Прачытайце. Знайдзіце граматычныя асновы сказаў. Хто ўтварае дзеянне, абазначанае дзеясловам-выказнікам? Як вы гэта вызначылі?

1. Люблю лугі квяцістыя, за полем шумны гай... (*A. Русак*).
2. Глядзі ж чакай мяне.
3. Зробім перапынак на трывцаць хвілін.
4. Даруйце мне за гэтую прыкрасу.

Пэўна-асабовыі называюцца аднасастаўныя сказы, у якіх выказнік абазначае дзеянне пэўнай асобы (моўцы ці яго суразмоўцы) або выражает дзеясловам у форме 1-й ці 2-й асобы ці перашняга ці будучага часу або ў форме загаднага ладу: *Ад роднай мовы, ад роднай нацыі не адцураюся, не адракуся!* (П. Панчанка). *Не спяшайся. Ідзі сабе памалу* (Я. Колас). *Беражыце кнігу!*

Пэўна-асабовыя сказы даволі часта ўжываюцца ў мастацкай літаратуре і ў гутарковым маўленні. Яны робяць выкаванне больш лаканічным, дынамічным, даюць магчымасць пазбегнуць паўтору асабовых займеннікаў: *Ну, што стаіш, Вераніка? Не бойся! Бліжэй падыдзі!* (Н. Гілевіч). *Вучыцеся ж добра, старанна заўсёды* (А. Астрэйка).

180. Якія з прыведзеных форм дзеяслова могуць ужывацца ў ролі галоўнага члена пэўна-асабовага сказа? Складзіце з імі сказы і запішыце. Падкрэсліце галоўны член пэўна-асабовых сказаў. Якой граматычнай формай выражаны дзеяслово-выказнік?

1. Іду, ідзеш, ідзём, ідзяце, ідуць, ідзіце, будуць ісці.
  2. Бягу, бяжыш, бяжым, бежыщэ, бягущь, бяжыще, будуць бегчы.
  3. Прачытаю, прачытаеш, прачытаем, прачытаеце, прачытай, прачытайце, прачытаюць.
- Назавіце рознаспрагальныя дзеясловы і іх канчаткі. Прывядзіце свае прыклады рознаспрагальных дзеясловаў.

181. Спішыце. Падкрэсліце галоўны член пэўна-асабовых сказаў. Укажыце, якой формай дзеяслова ён выражаны. Вызначце тып сказаў па мэце выказвання.

1. Хачу паведаць пра людзей адданых^c (*П. Броўка*). 2. Давай пасядзім^c перад дарогай (*У. Дубоўка*). 3. Сядайце, госці, за стол наш багаты адзначыць святочны^f час (*А. Астрэйка*). 4. Зямлю беражом, нібы родны свой дом, не пусцім агонь да парога! (*Ю. Свірка*). 5. З затоеным дыханнем слухаем музыку ляснога ручайка (*Е. Лось*). 6. Будзьце^m больш уважлівымі пры пераходзе вуліцы.

182. Як вы думаеце, чаму настаўнікі, звяртаючыся да вас, часцей за ўсё выкарыстоўваюць пэўна-асабовыя сказы? Дайце прыклады такіх сказаў. Чаму ў іх можна не ўжываць займеннікі *я, ты, мы, въ?*

Прааналізуйце заданні да практикавання вучэнага дапаможніка. Якія сказы часцей выкарыстоўваюцца ў фармулёўках? Чаму?

183. Спішыце, размяркоўваючы сказы па групах: а) двухсастаўныя; б) пэўна-асабовыя. Падкрэсліце граматычныя асновы сказаў.

1. Табе складаю шчыры свой санет^l, праਪрадзедаў^c маіх жывая мова... (*Е. Лось*). 2. Паўзе ў лагчыны летні змрок (*К. Кірзенка*). 3. Хачу быць добрым садоўнікам. 4. Выходзім на трап і заўважаем людзей з кветкамі (*С. Грахоўскі*). 5. Адцвіло, адшапацела лета, калабком скацілася з гары (*Х. Жычка*). 6. Ты адыходзіш? Спяшайся^c. Ідзі (*П. Броўка*).

184. Перабудуйце пэўна-асабовыя сказы ў двухсастаўныя. Якія з гэтых сказаў будуть вызначацца лаканічнасцю і жывасцю?

1. Люблю восень наперакор дажджу і снегу.
2. Цэлы дзень магу хадзіць па вузен'кіх лясных сцежках, усцеленых залатым лісцем.
3. Нахадзіўшыся за дзень, ледзь іду дадому.
4. Помню вышытыя васількі на дзядулевай кашулі.

185. Прачытайце. Запішыце сказы, замяняючы неазначальную форму дзеяслова спачатку формамі дзеяслова 1-й асобы множнага ліку абвеснага ладу, потым — загаднага ладу.

1. (*Несci*) радасць людзям. 2. (*Везci*) пясок на тачцы. 3. (*Класci*) дровы ў печ. 4. (*Браць*) мяшок на плечы. 5. (*Адарваць*) лісток календара. 6. (*Ліць*) ваду ў вядро.

- У якіх выпадках сказ называе рэальнае дзеянне, а ў якіх — пабуджэнне да сумеснага яго выканання?
- Выдзеліце канчаткі дзеясловаў, параўнайце іх ужыванне.

186. Складзіце некалькі пэўна-асабовых сказаў, выкарыстоўваючы часціцы *не і хіба*.

Прагледзьце назвы артыкулаў у газетах, часопісах, тэкстах і нататках у інтэрнэце. Ці выкарыстоўваюцца ў іх пэўна-асабовыя сказы? З якой мэтай? Выпішице прыклады, падкрэсліце выказнікі. Прааналізуіце вынікі сваіх назіранняў і абагульніце іх у паведамленні.

187. Прачытайце тэксты. Назавіце іх жанр. Раствумачце, з якой мэтай выкарыстаны пэўна-асабовыя сказы. Ахарактарызуіце формы дзеясловаў-выказнікаў.

188. Прачытайце. Вызначце стыль маўлення. Назавіце пэўна-асабовыя сказы. З якой мэтай яны выкарыстаны ў тэксле?

Вось пастукалі ў дзвёры. Да вас прыйшлі^м сябры. Гэта вашы госці. З першай жа хвіліны яны павінны адчуць^Ф павагу да сябе, гасціннасць^{сл} гаспадароў.

Дапамажыце госцю зняць і павесіць на вешалку паліто. Затым запрасіце яго ў пакой. У дзвёры першымі не заходзьце^а, прапусціце ўперад госця.

Прымаючы гасцей, старайтесь паводзіць сябе так, каб ім было ў вас утульна. Думайце пра іх, а не пра сябе. Не прымушайце гасцей сумаваць, прыдумайце які-небудзь^а цікавы занятак (*Паводле А. Дорахава*).

Падрыхтуйце паведамленне пра тое, як вы прымаеце гасцей.

§ 27. Няпэўна-асабовыя сказы. Абагульнена-асабовыя сказы

189. Параўнайце сказы. Ці адрозніваюцца яны сваім сэнсам? Што з'яўляецца галоўным у сказах з правага слупка?

1. Недалёка ад школы будаўнікі ўзводзяць новы дом.
2. Дачнікі пабялі сады.
3. У Беларусі людзі ведаюць цану хлебу.

1. Недалёка ад школы ўзводзяць новы дом.
2. На дачах пабялі сады.
3. У Беларусі ведаюць цану хлебу.

Няпэўна-асабовыя сказы — гэта аднастайныя сказы, у якіх дзеяслоў-выказнік выражаны формай 3-й асобы множнага ліку цяперашняга ці будучага часу або формай прошлага часу множнага ліку: *Па радыё аб'яўляюць пасадку. Ужо грузяць ба-
гаж. Падалі грузападымальнікі.*

У такіх сказах важна само дзеянне, а не яго ўтваральнікі.

Няпэўна-асабовыя сказы пашыраны ў гутарковым маўленні, ужываюцца ў аб'явах: 1. *Як цябе завуць?* 2. *Мяне завуць Ален-
кай.* 3. *Просіць захоўваць цішыню.* 4. *Тут прадаюць часопісы.*

190. Спішыце. Устаўце прапушчаныя літары. Падкрэсліце галоўны член у няпэўна-асабовых сказах. Якой формай дзеяслова ён выражаны?

1. Колькі разоў цябе нішчылі, Крычаў, не пакідалі на кам..ні кам..ня (*У. Дубоўка*). 2. З калодзежа бяруць ваду паліваць расліны ў цяпліцы. 3. Паўночную частку Беларусі нездарма называюць краем блакітных азёр (*В. Вольскі*). 4. У дзверы асцярожна пастукалі (*А. Якімовіч*). 5. На заводзе колавых цягачоў^a нядаўна асвоілі станкі новай канструкцыі (*Газета «Звязда»*).

191. Якія з прыведзеных форм дзеяслова могуць ужывацца ў ролі галоўнага члена няпэўна-асабовага сказа? Складзіце з імі сказы і запішыце. Падкрэсліце галоўны член у няпэўна-асабовых сказах. Якой граматычнай формай выражаны дзеяслоў-выказнік?

1. Паведаміць, паведаміў, паведамілі, паведамляю, паведамляюць.

2. Друкуеш, друкаваў, друкавалі, друкуем, друкуюць, друкуе.

192. Уважліва паглядзіце на прыборы, якія ёсць у вашым класе (ци дома).

Выберыце адзін з прыбораў і складзіце рэкамендацыю, памятку па яго прымяненні, выкарыстоўваючы па магчымасці няпэўна-асабовыя сказы. Запішыце тэкст, падкрэсліце ў сказах граматычную аснову, укажыце, якой формай дзеяслова выражаны выказнік.

193. Прачытайце. Вызначце стыль маўлення. З якой мэтай ужываюцца ў тэксціх няпэўна-асабовыя сказы?

1. Знатнага бульбавода А. У. Саўчанку добра ведаюць у вобласці^a і нават у краіне. Да яго едуць па вопыт, у яго вучацца^c майстэрству, з ім раяцца (*Газета «Звязда»*).

2. — Хутка тут пачнуць уборку каласавых, — выгукнуў Карапецкі.

— Няхай пачынаюць. Хутчэй^Ф пачнуць, раней закончаць (*У. Шахавец*).

- Назавіце, чым выражаны выказнік у няпэўна-асабовых сказах.

Абагульнена-асабовымі называюцца аднасастаўныя сказы, у якіх дзеянне, абазначанае выказнікам, адносіцца да кожнага: *Рэштам вады не наносіш* (Прыказка). *Вясновым паветрам дыхаеш і ніяк не можаш надыхацца* (Я. Брыль).

Выказнік абагульнена-асабовых сказаў часцей выражаетца дзеясловам у форме 2-й асобы абвеснага ці загаднага ладу, радзей — іншымі асабовымі формамі: *Аднымі рукамі нямнога зробіш* (Прыказка). *Не шукай ветру ў полі* (Прыказка). *Увосень за стол просім* (Прыказка). *У лес дроў не возяць* (Прыказка).

У абагульнена-асабовых сказах выражаетца агульныя выгады, павучанні, заключэнні. Таму яны часта ўжываюцца ў мове прыказак і прымавак: *Вучыся змоладу, то на старасці як знайдзеш. Сябра за гроши не купіш.*

194. Спішыце прыказкі, падкрэсліце граматычную аснову. Дақажыце, што гэтая сказы з'яўляюцца абагульнена-асабовыі. Чым выражаны ў іх выказнік?

1. Будзь спярша выслушачым, а пасля апавядачым. 2. Не за сваю справу не бярыся. 3. З незабітага^c ліса шубы не шыюць. 4. Кулай пацэліш^m у аднаго, у двух, а трапным словам — у тысячу^a.

- Растлумачце сэнс прыказак. У якіх маўленчых сітуацыях іх можна ўжыць?

195. Дапішыце сказы. Якія гэта сказы паводле значэння і граматычнага выражэння выказніка? Чаму?

1. Не рабі ліхога і не бойся . . . 2. Глыбей узарэш — болей . . . 3. Клін клінам . . . 4. Думай звечара, а рабі . . . 5. Век жыві — век . . . 6. Са сваёю цаною на кірмаш . . . 7. Работу словам . . . 8. Адным пальцам і гузіка . . . 9. За пастой грошы . . .

Для дведкі: *не бяруць, збярэш, нікога, зрання, выганяюць, не едуць, вучыся, не заменіш, не зашпіліш.*

- Успомніце і запішыце тры-чатыры прыказкі, якія ўяўляюць сабой абагульнена-асабовыя сказы. Зрабіце сінтаксічны разбор гэтых сказаў.

196. Спішыце, вызначце форму выражэння выказніка і віды аднасастаўных сказаў.

1. Паshanu і славу па кроплях збіраюць^c (*E. Лось*). 2. Адгукніся, вясна, мне зязюляй з-за рэчкі, дай яшчэ раз прыпасці да любай зямлі (*A. Куляшоў*). 3. Згодаю дом збудуеш, а нязгодава — разбурыш^m (*Прыказка*). 4. Не ганарыся званнем, а ганарыся ведамі (*Прыказка*). 5. Лета прагуляўшы^m, восенню нічога не збярэш (*Я. Колас*). 6. Любімых не забываюць у радасці, а ў горы любяць яшчэ мацней (*C. Грахоўскі*).

- Растлумачце сэнс прыказак. У чым іх павучальнасць? У якіх сітуацыях да месца будзе іх ужыць?

§ 28. Безасабовыя сказы

197. Параўнайце сказы. У якіх з іх няма дзеяніка? У якіх сказах яго не можа быць?

1. Дактары дазволілі хвораму падняцца. 2. Хвораму дазволена падняцца. 3. Хвораму дазволілі падняцца. 4. Хвораму можна падняцца. 5. Хворы можа падняцца.

Безасабовымі называюцца аднасастаўныя сказы, у якіх дзеянне і стан не ўтвараюцца дзейнай асобай: Вечарэла. На вулицы ціха (Я. Колас). Страшна тут было ўначы (Я. Колас). Дзеянне ў безасабовых сказах утвараецца само па сабе, а таму ў іх не можа быць дзейніка.

198. Прачытайце табліцу. Падрыхтуйце паведамленне на тэму «Выражэнне выказніка ў безасабовым сказе», выкарыстоўваючы свае прыклады.

Спосабы выражэння выказніка	Прыклады
1. Безасабовы дзеяслоў	<u>Змяркаеца</u> .
2. Асабовы дзеяслоў у безасабовым значэнні	<u>На луге пахне скошанай травой.</u>
3. Зваротны дзеяслоў у безасабовым значэнні	<u>Маці не спіцца.</u>
4. Інфінітыў	<u>Быць навальніцы!</u>
5. Прислоёве са значэннем стану (предыкатыўнае прислоёве)	<u>Сёння холадна. У лесе ціха.</u>
6. Дзеепрыметнік залежнага стану	<u>У пакоі вымыта, прыбрана.</u>
7. Адмоўнае слова <u>няма</u> (<u>не было, не будзе</u>)	<u>З агнём жартай <u>няма</u>.</u>
8. Безасабовы дзеяслоў + інфінітыў	<u>Спаць доўга не хацелася.</u>
9. Прислоёве са значэннем стану + інфінітыў	<u>Цяжка жыць без сяброў. Нельга браць чужое.</u>
10. Асабовы дзеяслоў у безасабовым значэнні + дзеепрыметнік залежнага стану	<u>Многа было сказана добрых слоў і пажаданняў.</u>

199. Спішице, устаўляючы прапушчаныя літары. Падкрэсліце выказнік у безасабовых сказах. Укажыце, чым яны выражаны.

1. Не быць Радзіме без..меннай, зямлі бацькоў не анямець (Н.Гілевіч).
2. Світала. Пад ботамі скрыпей марозны снег (Я.Брыль).

3. Вечарэе. Дзень даўно павесіў^с на сасне сваю касу зары (*M. Танк*).
4. Цямнее ў лесе. Ноч надыходзіць, марозік злё..ку націскае (*Я. Колас*). 5. Марозна. Хмурнавата^{сл}. Сняжок па..кідвае заўзята^м (*Я. Колас*).

200. Перабудуйце сказы па ўзоры. Разбярыце іх па членах сказа. Чым яны адрозніваюцца?

У з о р. *Моцны вецер паваліў дрэва*. — *Моцным ветрам павалена дрэва*. — *Моцным ветрам паваліла дрэва*.

I. 1. Град пабіў пасевы. 2. Навальніца запаліла дрэва. 3. Снежная лавіна пашкодзіла лініі электраперадачы. 4. У новым пакоі пахне фарба. 5. Снег занёс усе дарогі.

У з о р. *Я радуюся*. — *Мне радасна*.

II. 1. Пахнуць мята і чабор. 2. Бабуля не спіць. 3. У добрае на-двор'е дзеци не сядзяць дома. 4. Набліжаецца вечар. 5. Бок баліць. 6. Павеяў холад.

Безасабовыя сказы часта ўжываюцца ў мастацкай літаратуре пры апісанні пачуццяў, адчуванняў чалавека, малюнкаў прыроды, навакольнага асяроддзя: *У душы — прасторна, лёгка, весела: май ідзе праз нівы і бары* (Н. Гілевіч). *I люба мне глядзець на поле, дзе колас гнецца да зямлі* (А. Гурло).

Ужываюцца безасабовыя сказы таксама ў афіцыйных паведамленнях: *Забараняеца выносіць книгі з чытальнай залы. Прапануеца прагаласаваць*.

201. Прачытайце верш. Вызначце, чым дасягаецца катэгарычнасць і лаканізм выказвання. У чым павучальнасць верша? Выпішыце некалькі безасабовых сказаў. Чым выражаны ў іх галоўны член сказа?

Не трэба жыць, як набяжыць.
Так жыць на свеце трэба,
Каб да апошніх дзён любіць
Людзей, зямлю і неба.
Не падаць у сляпы адчай,
Як затрашчаць падпоркі^л,

Знаць, што жыццёвы каравай
Бывае часам горкі.
Якім ні будзеш малайцом, —
Старайся не забыцца,
Што лепей плакаць з малайцом,
Чым з дурнем весяліцца.
Хто многа вынес на вяку,
Загартаваўшы^c волю,
Табе на раны ў час пакут
Ён не падсыпле солі.
Пад знакам шчасця і бяды
Так жыць на свеце трэба,
Нічым каб не зняславіў ты
Людзей, зямлю і неба.

A. Граchanікаў.

202. Складзіце сказы так, каб у ролі выказніка выступалі безасабовыя дзея-
словы, якія абазначаюць:

- а) стан прыроды або навакольнага асяроддзя (*світае, вечарэе, змяр-
каецца*);
- б) псіхічны або фізічны стан чалавека ці жывой істоты (*нездаровіцца, не
спіцца, думаецца*);
- в) дзеянне невядомай ці стыхійнай сілы (*зацерушыла, прыпарвала, пацягнула*).

203. Штодзень мільёны людзей, асабліва моладзь, незалежна ад месца пра-
жывання маюць зносіны ў інтэрнэце праз ўсе магчымыя чаты. Прачытайце, што
могуць выкарыстоўваць удзельнікі сэрвісу ў чаце. Вызначце віды аднасастаўных
сказаў з галоўным членам — выказнікам, выкарыстаных у рэкамендацыях.
Назавіце выказнікі і спосабы іх выражэння.

Удзельнікі сэрвісу могуць выкарыстоўваць наступныя магчы-
масці:

мець зносіны паміж сабой: адпраўляць паведамленні, атрымлі-
ваць адказы, каменціраваць, ствараць тэмы для абмеркаванняў,
абменьвацца думкамі і віншаваннямі;

атрымліваць і адпраўляць інфармацыю як аднаму з удзельні-
каў, так і адрасаваную ўсім карыстальнікам;

выкладваць і праглядаць фатаграфіі;
выкладваць відэа- і медыяфайлы, праглядаць відэаролікі, выкладзеныя любым з удзельнікаў чата;
праслухоўваць і размяшчаць у чаце музычныя кампазіцыі;
атрымліваць і адпраўляць галасавыя паведамленні;
рэгуляваць колькасць удзельнікаў для зносін у межах акрэсленай тэмы;
самастойна выходзіць з чата.

② З дапамогай інтэрнэту азнаёмцеся з правіламі камунікацыі ў чаце. Запішыце правілы і вызначце віды аднасастаўных сказаў з галоўным членам — выказнікам, выкарыстаныя ў іх. Адкажыце, ці прытрымліваецца вы гэтых правіл.

§ 29. Назыўныя сказы

204. Прачытайце. Вызначце, якія з гэтых сказаў маюць дзейнік і выказнік, а якія — толькі дзейнік. Чым яны адрозніваюцца?

1. Ноч ціхая, бязросная і духмяная (*I. Шамякін*).
2. Белае, марознае поле. Дарога гладкая, слізкая, бліскучая (*M. Лужанін*).
3. Родная вёска. Сасновыя хаты (*P. Панчанка*).
4. Гарачы летні дзень. Жніво (*Я. Сіпакоў*).

Назыўныя сказы — гэта аднасастаўныя сказы, якія маюць адзін галоўны член — дзейнік: Полудзень. Вар. Цішыня. Дождзыку просіць зялёнае жыта (*Я. Колас*). Чэрвень. Раніца. Росы і цішыня (*P. Панчанка*).

У назыўных сказах сцвярджжаецца наяўнасць прадметаў або з'яў у цяперашнім часе: Позняя восень. Дробны дождж (*A. Чарнышэвіч*). З часціцамі вось (*i*), вунь назыўныя сказы набываюць указальнае значэнне: Вось i пісьмо сына. Вунь наша школа.

У саставе назыўных сказаў могуць быць толькі дапасаваныя і недапасаваныя азначэнні: Снежная пустыня. Цішыня (*I. Шамякін*). Восень. Шорах лісця (*Я. Брыль*).

Назыўныя сказы звычайна пачынаюць тэкст, уводзячы чытчика (слушача) у абстаноўку, падзеі (час і месца дзеяння): *Цаліна. Маладая пара. Сябры* (Р. Барадулін).

Назыўныя сказы вымаўляюцца запаволеным тэмпам, паміж імі робіцца працяглая паўза, лагічны націск прыпадае на дзеянік.

205. Прачытайце выразна, звяртаючы ўвагу на інтанацыю назыўных сказаў. Дакажыце, што ў якасці галоўнага члена назыўных сказаў выступаюць назоўнікі з просторавым, часавым ці падзейным значэннем. Якія даданыя члены сказа могуць развіваць галоўны член назыўнога сказа?

1. Рэчка Лазянка. Запруда. Бальніца. Хаты і хаты наўкруг^M (*П. Броўка*).
2. Разбітая, пакалечаная вайною дарога (*Б. Сачанка*).
3. Вясна! У яркай квецені палеткі і сады (*A. Астрэйка*).
4. Дзікае месца! Лясы і балоты, купін мільёны, кусты лазняку (*Я. Колас*).
5. Завіруха. Навагодняя ноч. Ніхто не хоча спаць (*I. Мележ*).
6. Вось і нач. Нада мною сінія нябёсы (*M. Багдановіч*).

206. Прачытайце. Вызначце тып тэксту. Якія прыметы вы ўзялі за доказ? Знайдзіце аднасастаўныя сказы з галоўным членам дзеянікам і прааналізуіце іх будову.

Кастрычнік.

Пагодлівая раніца. Пахне марозікам. Цішыня. Спакой. На ўсходзе — сінь. Хмары фіялетавыя або шэрыя. І агнявая, распаленая чырвань сонца, якое ўзыходзіць.

Туманнае ранне на ўзлесці. Лес мяшаны. Гледзячы на жоўты вяршняк бярэзінку, здаецца, што гэта з-за туману ўзыходзіць сонца.

Сыры, халодны ранак. Рунь* — хоць выціскай яе ад вільгаці (*Я. Брыль*).

- Якую ролю выконваюць назыўныя сказы ў тэксле?

207. Выразна прачытайце верш Алеся Пісъмянкова.

Восеньскі одум* бусла.

Каліва светлай самоты.

Ціха ў душы ажыла
згаслая
некалі
нота.
Срэбра зялёнай травы.
Думных лясоў пазалота.
Жораў у небе сівым —
чыстая
ціхая
нота.
Востры халодны скавыш*.
Рэшта апошняй пяшчоты.
Дзякую, што ты не маўчыш,
ціхая
чыстая
нота.

- Выпішыце назыўныя сказы. Прааналізуце іх будову, граматычнае выра-
жэнне і стылістычную функцыю ў вершы. Чаму ў тэксле так абмежавана ўжы-
ваюцца дзеясловы?

Да слова *самота* падбярыце сінонімы і запішыце іх.

208. Прачытайце тэкст. Вызначце, якім настроем ён прасякнуты. Выдзеліце
ў тэксле ключавыя слова, падзяліце яго на абзацы. Перакладзіце тэкст на
беларускую мову.

Осень... По утрам теперь темно. Бежишь к остановке и тебе
наплевать, что чулки забрызганы. Всё равно никто ничего не ви-
дит. А в трамвае столько народу! Все одинаковые, все мокрые:
идёт дождь. После работы тоже темно. И опять никто ни на кого
не смотрит. Всем некогда. Бегут, таштят тяжёлые сумки, толпятся
у автобусов. В скверах по вечерам теперь пусто... А звуки? Даже
звуки осенью другие. Летом открои окно и не заснёшь...
У кого-то музыка играет, кто-то мимо идёт, смеётся. Стук каблу-
ков по асфальту... А сейчас окна закрыты. На улице только дождь
и ветер, дождь и ветер... (*H. Катерли*).

- Дакажыце, што ў тэксле аўтар выкарыстоўвае не толькі двухсастаўныя
сказы, але і ўсе віды аднасастаўных. Якія якасці гэта надае тэксту? Знайдзіце ў
ім элементы гутарковага стылю.

- Якая дэталь апісання падалася вам цікавай? Як пабудавана гэта фраза?

209. Тэкст зробленага вамі перакладу з папярэдняга практыкавання перадае адчуванні дарослага чалавека, заклапочанага сваёй працай, домам... Паспрабуйце апісаць, уключыўшы ў тэкст элементы разважання, свой погляд на тую самую ці іншую пару года. Выкарыстайце па магчымасці аднасастаўныя сказы.

210. Разгледзьце рэпрадукцыю карціны У. Сулкоўскага «Елка ў пары з хваіною». Апішице агульнае ўражанне ад яе. Выкарыстоўваючы розныя віды аднасастаўных сказаў, назавіце месца, адлюстраванае на карціне, апішице стан прыроды, розныя дэталі карціны.

У. Сулкоўскі. Елка ў пары з хваіною

211. Прачытайце сказы, вызначце віды аднасастаўных сказаў. Зрабіце сінтаксічны разбор трох сказаў (на выбор).

1. Нельга жыць без веры ў людзей (*Н. Гілевіч*). 2. З песні слова не выкінеш (*Прыказка*). 3. Холадна. Сакавіцкае сонца яшчэ дрэнна грэе (*Я. Брыль*). 4. Бор канчаецца^c. Чыгунка. Паравоз азвайся недзе (*М. Калаачынскі*). 5. Бераг ракі. **Жоўтая** палоска пяску (*Я. Брыль*). 6. Перш за ўсё началі перапраўляць **раненых** (*I. Мележ*). 7. Не злічыш дароў тваіх, верасень, сёлета (*A. Вялюгін*).

- Да якіх часцін мовы адносяцца выдзеленыя слова?

ПРАВЕРЦЕ СЯБЕ

1. Чым адрозніваюцца двухсастаўныя сказы ад аднасастаўных?
2. Назавіце віды аднасастаўных сказаў.
3. Чым можа выражацца галоўны член сказа: а) у пэўна-асабовых; б) няпэўна-асабовых; в) безасабовых сказах?
4. Чым можа выражацца галоўны член сказа ў абагульнена-асабовых сказах? Чаму гэтыя сказы часцей сустракаюцца ў прыказках, прымаўках?
5. Якія сказы адносяцца да назыўных? Што яны абазначаюць?
6. Раскажыце пра ўжыванне аднасастаўных сказаў у маўленні.

212. Выканайце тэставыя заданні па тэме «Аднасастаўныя сказы: будова, значэнне, ужыванне».

Няпоўныя сказы: будова, значэнне, ужыванне

§ 30. Няпоўныя сказы

213. Параўнайце два дыялогі. У чым іх адрозненне? Які з дыялогаў больш жывы, дынамічны? Чаму?

— Ты ўрокі зрабіла?	— Ты ўрокі зрабіла?
— Зрабіла. А ты?	— Я ўрокі зрабіла. А ты ўрокі зрабіла?
— Яшчэ не ўсе.	— Яшчэ не ўсе ўрокі зрабіла.

● Разбярыце па членах сказа рэплікі, якімі адrozніваюцца дыялогі. Якія члены сказа прапушчаны ў рэпліках аднаго з дыялогаў: галоўныя ці даданыя? Чаму, нягледзячы на пропускі, сэнс дадзеных рэплік зразумелы? Поўнымі ці няпоўнымі па будове з'яўляюцца сказы гэтых рэплік?

У гутарковым маўленні часта выкарыстоўваюцца **няпоўныя сказы**.

Няпоўнымі называюцца сказы, у якіх прапушчаны адзін або некалькі членаў сказа (галоўны ці даданы), якія лёгка ўзнаўляюцца з кантэксту ці сітуацыі маўлення: *Спяшаецца ў далёкі рэйс пілот, прараб — на будаўнічую пляцоўку* (С. Грахоўскі). *На далаўгладзе сінім туманы і дажджы* (І. Капыловіч).

Адсутны член няпоўнага сказа можа:

1) узнаўляцца з кантэксту:

- *Хто сёння будзе прыбіраць клас?*
- *Mixась.*

У другім сказе прапушчаны выказнік *будзе прыбіраць*, дапаўненне *клас* і акалічнасць часу *сёння*. Гэтыя члены сказа ўзнаўляюцца з папярэдняга сказа (параўн.: *Сёння Mixась будзе прыбіраць клас*);

2) падказвацца маўленчай сітуацыяй:

Бач, круглыя, цвёрдыя. Як капыткі. А чистыя, як сырок (Ф. Янкоўскі). Дзейнік *грыбы* адсутнічае, бо прадмет гутаркі ўспрымаецца зрокава: суразмоўца глядзіць у кошык з грыбамі і выказвае думку няпоўнымі сказамі (параўн.: *Бач, грыбы, круглыя, цвёрдыя. Грыбы як капыткі. А грыбы чистыя, як сырок*). Калі ў няпоўны сказ уставіць прапушчаныя слова, выявіцца ненатуральнасць, штучнасць у яго будове, парушыцца стылістычнае афармленне.

214. Прачытайце табліцу і адкажыце, якія члены сказа могуць быць прапушчаны ў няпоўным сказе. Што садзейнічае гэтаму? Ці з'яўляецца адсутнасць членай сказа перашкодай для разумення сэнсу выказання?

Пропушчаныя члены сказа	Прыклады
1. Дзейнік	<i>Пад столлю вялізной залы гучыць мяккая, як ручаіна, плавучая, як голас птушкі, гнуткая і цвёрдая адначасова, лаканічная мова. Гучыць упершыню за шмат год</i> (У. Каараткевіч).
2. Выказнік	<i>З аднаго боку дарогі стаяў хвойнік, з другога — кусты ядлоўцу, а далей — алешнік</i> (Я. Колас).
3. Абодва галоўныя члены сказа	<i>Гадзіны трывалі, потым дождж закапаў. Спачатку рэдка, а потым усё часцей ды часцей</i> (А. Чарнышэвіч).
4. Даданыя і галоўныя члены сказа	<ul style="list-style-type: none"> — <i>Ты ела сёння, Таня?</i> — <i>Ела, — прашаптала дзяўчына</i> (І. Шамякін).

215. Прачытайце вершаваныя радкі. Вызначце, якія члены сказа прапушчаны. Абгрунтуйце сваю думку.

Над Звонню — звон, ля Звоні — сінь.
Званочкі ладзяць карагоды...
Пад Звонню шапку ў грэчку кінь —
І шапка ўраз прапахне мёдам!

E. Лось.

216. Прачытайце сказы. Вызначце іх будову Запішыце адказы на пытанні ў форме няпоўных сказаў. Якія члены сказа вы прапусцілі?

1. Хто напісаў нарыс «Зямля пад белымі крыламі»?
2. Каго сустракаеш?
3. Снег ідзе?
4. Аб чым паведамілі па радыё?

217. Прачытайце тэкст і дакажыце, што ён адносіцца да мастацкага стылю. Назавіце няпоўныя сказы і аднавіце прапушчаныя ў іх члены сказа.

I. ...Я ўбачыў, што ўжо не толькі светла, але вось-вось узыдзе сонца. За намі быў блакітны туманны Днепр. Перад намі —

роў, невялікае, ледзь узгорыстае поле, а далей — лясістыя ўзгоркі^{ся}, і сярод іх — ружавеючая^{ся} роўнядзь Святога возера.

Сонца ўжо выкінула з-за лесу тысячы чырвоных дзід^я, заліло расплаўленым золатам маленъкія воблачкі ля далягляду (*У. Караткевіч*).

Растлумачце значэнне слова *дзіда*. У якім значэнні (прамым ці пераносным) яно ўжыта?

Ці даводзілася вам назіраць узыход сонца? Вусна апішыце яго.

218. Прачытайце тэкст, вызначце яго стыль. Знайдзіце ў тэксле простую мову, на аснове яе складзіце дыялог суразмоўцаў, каб у ім ужываліся няпоўныя сказы. Запішыце дыялог. Якія члены сказа ў ім прапушчаны?

...Эразм не спяшаўся падыходзіць: аднекуль у яго свядомасці з'явілася вострае адчуванне^{ся} значнасці гэтай хвіліны.

«Хто гэта?» — спытаўся ён у суседа-шляхціца^a, і той адказаў: «Сын баярскі Мікола. З Гусава родам».

Калі Вітэліус^a нарэшце наблізіўся, лоўчага ўжо атачылі дáмы. Яны нешта ўзахапы шчабятаі свайму ратавальніку, і Эразм пачуў, як той смела адказаў камусъці^a на добрай лаціне: «Aut Caesar aut nihil»¹.

Такое было іхняе знаёмства...

 @ Ці ведаецце вы, пра якіх людзей ідзе гаворка ў прыведзеным урыўку з аповесці «Час чумы»? Карыстаючыся інтэрнэт-рэсурсамі, расскажыце пра іх.

 Растлумачце сэнс фразеалагізма *Aut Caesar aut nihil*. Якія яшчэ лацінскія фразеалагізмы вы ведаецце?

 Як вы разумееце значэнне слова *атачылі*? Падбярыце да яго сінонімы.

219. I. Прачытайце жарт.

Настаўнік спытаў у вучня:

- Скажы, якое дрэва самае нізкае?
- Пень, — адказаў вучань.

II. Адгадайце загадку.

Вясна яе хавае, лета — ажыўляе, восень — дастае, зіма — падаέ.

- Назавіце няпоўныя сказы ці іх часткі. Зрабіце сінтаксічны разбор сказаў.
- Растлумачце, чаму адсутныя члены сказа лёгка ўзнаўляюцца.

У вусным маўленні на месцы пропуску члена сказа робіцца невялікая паўза, а на пісьме ставіцца працяжнік: *Рана загоіца, а злое слова — ніколі* (Прыказка). *Хто пра што думаў у гэтыя дні, а стары — найбольш пра пчол* (Г. Далідовіч). Пры адсутнасці паўзы працяжнік не ставіцца: *За вёскамі пálі* (У. Караткевіч).

 @ 220. Карыстаючыся інтэрнэт-рэсурсамі, запішыце прыказкі, афарызымы (кароткія трапныя выслоўі) аб слове ці аб мове, у якіх прапушчаны члены сказа. Прачытайце іх услых, захоўваючы патрэбную інтанацыю, растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку.

¹ Беларускі адпаведнік *Ці пан ці прапаў*.

Агульнай асаблівасцю граматычнага саставу няпоўных скажаў з'яўляеца тое, што ў іх захоўваюцца, як правіла, тыя члены сказа, якія ўваходзяць у новае выказванне. Пры гэтым узмацняеца іх сэнсавая значнасць. Напрыклад:

— *А хто там ідзе, а хто там ідзе?*
У агромністай такой грамадзе?
— *Беларусы.*
<...>
— *А чаго ж, чаго захацелася ім,*
Пагарджаным век,
Ім, сляпым, глухім?
— *Людзьмі звацца.*

Я. Купала.

Прапушчаныя выказнікі ў няпоўных сказах дазваляюць засяродзіць увагу на змесце новага паведамлення: *Хто ідзе? — Беларусы. — Чаго ім захацелася? — Людзьмі звацца.*

Няпоўныя сказы асабліва характэрны для дыялогу. Іх ужыванне робіць маўленне дынамічным, лаканічным, выразным, а гутарку — жывой, непасрэднай, эмацыянальнай.

221. Запішыце прыведзеныя вышэй радкі з верша Я. Купалы «А хто там ідзе?» па памяці.

222. Прачытайце пытанні, паслядоўна выдзяляючы ў іх лагічным націкам кожны член сказа. На пастаўленае пытанне адказвайце няпоўным неразвітым сказам. Вызначце, якія члены сказа апускаюцца ва ўсіх выпадках і як змяніяеца сэнс выказвання ў залежнасці ад пастаўленага пытання?

1. Алеся пайшла ў бібліятэку?
2. Вінцук збірае новыя паштоўкі?

223. Прачытайце першы абзац тэксту. Ці вядома, пра каго ідзе размова? Чаму? Прачытайце тэкст цалкам. Вызначце яго тып і будову. Якую стылістычную ролю выконваюць няпоўныя сказы?

Спрадвеку цякла за сялом і аддавала сябе ўсяму свету. Нябёсам — каб заўсёды былі блакітны^м. Жаваранку — каб ягоная песня звінела званчэй. Сонцу — каб свяціла ярка і доўга.

Аднойчы запыталіся^c ў крыніцы:

— А што нябёсы, жаваранак ды сонца далі табе?

У адказ пачулі:

— Сонца — сваю цеплыню. Жаваранак — сваю галасістасць.

Нябёсы — блакіт свой.

Так бы кожнаму з нас (*Я. Пархута*).

- Дайце тэксту загаловак.
- Сфармулуйце асноўную думку тэксту. Прасачыце, як развівае яе аўтар.
- Падумайце, чым абумоўлены менавіта такі парадак сказаў у тэксце. Паслядоўная ці паралельная сувязь сказаў у тэксце?
- Каму прызначаецца тэкст? Назавіце адрасата.

224. Уявіце сабе сітуацыю: па тэлебачанні ідзе спектакль, паставлены па аповесці У. Караткевіча «Дзікае паляванне караля Стаха». Раптам экран гасне. Вы пачулі наступны дыялог:

— Рыгор, дарагі, чаму не прыйшоў развітацца?

— Гэта вам, Надзея Раманаўна... Можа, паставіць дзе... успамінаць будзеце...

— Будучай жонцы тваёй.

— Бывайце вы... Жадаю вам найлепшага, самага добра га на зямлі.

- Выканайце ролю аўтара-сцэнарыста, устаўце аўтарскія рэмаркі*: *Палез рукою ў кішэнь і, пачырванеўши, дастаў гліняную ляльку. Надзея ўзяла яго за скроні і пацалавала ў лоб. Пасля дастала з вушэй завушніцы і паклала іх у шырокую чорную далонь паляўнічага. Рыгор крэкнуў, пакруціў галавою.*
- Запішыце адноўлены тэкст. Якую ролю выконваюць аўтарскія рэмаркі?

225. Прачытайце тэкст, захоўваючы правільнную інтанацыю. Назавіце ў дыялогу няпоўныя сказы. Ахарактарызуіце іх, карыстаючыся падказкай.

— З кійком для арыгінальнасці ходзіш? Як дэндзі лонданскі?

— Кіну. Скора кіну... Але нага яшчэ баліць, як наступаеш...

Во тут, у лытцы, пералом быў. Абедзве^a костачкі — хрэп!

— Пад машыну падлез? І гэты «стоп-сігнал»^a на ранцы не памог?

— З каня зляцеў. І так няўдала!

— У школе на фізкультуры? У нас хлопцы лёгка каня пераскокаюць^c.

— У вёсцы летам быў, у бабулі. І з сапраўднага каня на поўным галопе — шмяк! Конь неаб’езджаны^м быў (*П. Місько*).

Падказка. Разважайце наступным чынам:

1) калі ў сказе граматычная аснова прадстаўлена двумя членамі сказа, то гэты сказ двухастаўны;

2) калі граматычная аснова прадстаўлена адным галоўным членам сказа, дзеянікам або выказнікам, неабходна вызначыць:

а) ці патрэбны другі галоўны член сказа, каб разумець сэнс сказа;

б) ці ёсць у сказе члены сказа, якія паказваюць на неабходнасць другога галоўнага члена сказа.

Калі другі галоўны член патрэбны і ёсць члены сказа, якія паказваюць на яго неабходнасць, то такі сказ двухастаўны няпоўны.

- Вызначце сэнсава-стылістичную ролю няпоўных сказаў.
- Чаму зручней ужываць няпоўныя сказы ў дыялогу?

226. Складзіце дыялог на адну з тэм: «Знаёмства», «Абмеркаванне выхаду новай кнігі любімага пісьменніка (тэлепрэм'еры, кінафільма і інш.)».

227. Выберице з пропанаваных варыянтаў адказаў правільны і аргументуйце свой адказ.

1. Сказ *Калі ты вернешся з паходу?* з’яўляецца:

- а) поўным;
- б) няпоўным.

2. Сказ у рэпліцы-адказе наступнага дыялогу:

— *Калі вернеца добрае надвор’е?*

— *Хутка.*

з’яўляецца:

- а) поўным;
- б) няпоўным.

3. Сказ у рэпліцы-адказе наступнага дыялогу:

— *Калі вернеца добрае надвор’е?*

— *Яшчэ не перадавалі метэаралагічны прогноз.*

з'яўляеца:

- а) поўным;
- б) няпоўным.

4. Непаўната і аднасастаўнасць сказаў з'яўляеца адным і тым жа?

- а) так;
- б) не.

5. Прыклады няпоўных сказаў у вершы Антона Янкоўскага ёсць?

Першы дзень вясны.

За акном адліга.

Нёманам плылі

I знікалі крыгі.

- а) так;
- б) не.

ПРАВЕРЦЕ СЯБЕ

1. Якія сказы называюцца няпоўнымі?
2. Якія члены сказа могуць быць прапушчаны ў няпоўных сказах? Ад чаго гэта залежыць?
3. Па чым можна ўзнавіць прапушчаныя члены сказа?
4. Як абазначаецца на пісьме адсутнасць членаў сказа?
5. У якіх стылях маўлення часцей ужываюцца няпоўныя сказы?

228. Выканайце тэставыя заданні па тэме «Няпоўныя сказы: будова, значэнне, ужыванне».

Ускладнены сказ

Ускладненымі называюцца простиля сказы, якія змяшчаюць дадатковае паведамленне аб предметах і фактах рэчаіснастцы. Просты сказ можа быць ускладнены аднароднымі членамі, адасобленымі даданымі членамі, параўнальнымі зваротамі, якія з'яўляюцца членамі сказа, а таксама словамі, якія не з'яўляюцца членамі сказа, — звароткамі, пабочнымі і ўстаўнымі словамі, словазлучэннямі і сказамі. Напрыклад: *Ціхі веџер вее і траву варушиць* (А. Астрэйка). *Апранае луг сарочку, шоўкам вышытую ў кветкі* (М. Хведаровіч). *Асення сады, як вогнішчы, палаюць* (П. Панчанка). *Дзень добры, скульптар, як жывеш, дружжа?* (А. Звонак). *Сапраўды, у лесе было вельмі хораша* (Я. Колас). *Шчасце здабудуць сабе назаўсёды — гордасць і слава зямлі нашай* — простиля людзі (А. Куляшоў).

Сказы з аднароднымі членамі: будова, значэнне, ужыванне

§ 31. Сказы з аднароднымі членамі

229. Выразна прачытайце верш усlyх, захоўваючы патрэбную інтанацыю.

Горкая гордасць

Каралеўскімі замкамі
Ганарацца,
Саборамі.

Мы — зямлёй партызанскаю,
Перамагай над ворагам.^п

Нехта хваліцца рознымі
Трыумфальнымі аркамі.
Мы — аршанскімі соснамі,
Магілёўскімі хмаркамі.

Хай наўкол электроніка
І машын табуны, —
Плача тоненъкі, тоненъкі
У сэрцы голас вайны.

Жыта шчодрае косім,
Славім шчасця гады,
А гасцей усё возім
У Хатынь, у Хатынь.

На зямлі нашай светлай
Добра жыць і любіць.
Аб чацвёртым, чацвёртым
Мы не можам забыць.

Наша горкая гордасць
Прасвятлее ў вяках.
Не скрышылі нас орды,
Не адолеў нас страх,

Ні трапічная парнасць,
Ні мароз невыносны...
Каралеўскія пальмы,
Партызанскія сосны.

П. Панchanка.

- Назавіце сказы, у якіх ёсць аднародныя члены. Якімі членамі сказа яны з'яўляюцца? Як яны звязаны паміж сабой? Чым выражаны? Раствумачце пастаноўку знакаў прыпынку пры аднародных членах.
- Ці ўтвараюць аднародныя члены сказа паміж сабой словазлучэнні? Якая сувязь паміж імі: падпарадковальная ці злучальная? Чаму?
- Што выражае загаловак верша: тэму ці асноўную думку?

Аднароднымі называюцца члены сказа, якія выконваюць аднолькавую сінтаксічную функцыю, адносяцца да аднаго і таго ж слова ў сказе і звязаны паміж сабой злучальны сувяззю (злучнікамі або інтанацыяй пералічэння): *Трэці дзень нехта (я к і?) невідоны і агромісты раз'ятрана (ш то рагі бі ў?) ляпаў аканіцамі і штурляў ва ўзорыстыя шыбы прыгарышы каляных круп.*

Аднародныя члены сказа заўсёды адказваюць на адно і тое ж пытанне; адносяцца да аднаго і таго ж слова; з'яўляюцца адным і тым жа членам сказа; не залежаць аднін ад аднаго, вымаўляюцца з інтанацыяй пералічэння. Яны ўтвараюць злучальныя па сваім саставе спалучэнні слоў, а гэта значыць, нельга паставіць пытанне ад аднаго слова да другога (*невідоны* і *агромісты*, *ляпаў* і *штурляў*). З іншымі членамі сказа аднародныя члены звязваюцца падпарадковальнай сувяззю, паясняюць аднін і той жа член сказа: *нехта* (я к і?) *невідоны* і *агромісты* — аднародныя азначэнні падпарадкованы дзеяніку *нехта*.

230. Прачытайце сказы. Вызначце, якія члены сказа могуць быць аднароднымі.

1. Высока над зямлёю прыгожымі шнурамі ляцелі жураўлі і гусі (*Я. Колас*). 2. Бярыце з роднага парога і хлеб, і песню ў шлях з сабой (*П. Прыходзька*). 3. Байцы высока цанілі, бераглі шчырае слова пісьменнікаў-франтавікоў (*А. Вялюгін*). 4. Над Прывітцю зіхаціць ясная, сонечная раніца (*В. Вольскі*). 5. Вясёлых елачак прысады то ўніз бягуць, то на гару (*А. Бачыла*).

Аднародныя члены сказа могуць быць раз вітыя (маюць пры сабе залежныя слова) і нераз вітыя (залежных слоў пры сабе не маюць): *Лістападу радуйся, і снегню, і вятрам асеннім, і снягам* (*П. Панчанка*).

Аднародныя члены сказа выражаютца не толькі словамі адной часціны мовы, але і словамі розных часцін мовы: *Пахне мёдам, кветкамі* (*А. Асіпенка*). *Цімошка пільна і з трывогаю пазіраў на кожную новую асобу* (*Я. Колас*).

У рад аднародных членаў могуць уваходзіць непадзельныя словазлучэнні і фразеалагізмы: *Пад раніцу Аляксей і двое танкістаў былі ў горадзе* (І. Новікаў). *Праз хвілін дзесяць бор аглушыўся грымотным выбухам. Гнеды навастрыў вуши, зафыркаў* (А. Якімовіч). (*Навастрыў вуши* — ‘насцярожыўся’.)

У сказе можа быць некалькі радоў аднародных членаў: *Дарослыя і дзеци бяруць садовыя і лясныя дрэўцы і клапатліва высаджваюць іх на ўласных сядзібах, паабапал дарог, на вуліцах і пляцоўках* (К. Кірэнка).

Тут чатыры рады аднародных членаў сказа: адзін рад утвараюць дзейнікі (*дарослыя і дзеци*), другі — выказнікі (*бяруць і высаджваюць*), трэці — азначэнні (*садовыя і лясныя*), чацвёрты — акалічнасці месца (*на сядзібах, паабапал дарог, на вуліцах і пляцоўках*).

Пры чытанні на кожны аднародны член сказа падае лагічны націск (II), а перад ім робіцца невялікая паўза (/):

II   II   II
Дзічэюць агароды, / дрэвы, / хаты

II   II
Без чалавечай ласкі / і рукі.

Аднародныя члены сказа дапамагаюць больш поўна і ярка перадаць змест падзеі і фактаў рэчаіннасці. Гэта кароткі і выразны прыём маўлення.

Не з'яўляюцца аднароднымі членамі сказа:

1) слова, якія паўтараюцца з мэтай узмацнення сэнсу: *Лятуць ды лятуць кволыя сняжынкі* (З. Бядуля);

2) фразеалагізмы з паўторнымі злучнікамі *i — i, nі — nі, то — то, ці — ці: i смех і грэх, nі свет nі зара, то бокам то скокам, ці так ці сяк*. Яны з'яўляюцца аднымі членамі сказа: *Коні стаялі nі жывыя nі мёртвыя, фыркалі толькі...* (І. Пташнікаў). (*Nі жывы ні мёртвы* — ‘страшэнна напалоханы’);

в) слова, якія ўдакладняюць, канкрэтызуюць сэнс папярэдніх слоў: *Дзесьці высока-высока, за самымі хмарамі, курлыкалі журавы* (М. Лынъкоў).

З а ў в а г а. Аднародныя члены сказа графічна будзем азначаць ○: *Возера плеща, бурліца* (М. Багдановіч).

⊕, ⊖ — у схеме адзначаны аднародныя выказнікі.

231. Удумліва прачытайце лінгвістычны матэрыял § 31. Падрыхтуйце паведамленне на тэму «Сказы з аднароднымі членамі», падмацоўваючы тэарэтычныя палажэнні адказу сказамі з практикавання.

1. Лес супакойвае, разганяе трывогу, нервознасць (*I. Шамякін*). 2. Усе сыны ўсіх народаў на памяць помніць родны верш і ганаравацца песняй роднай... (*П. Панчанка*). 3. Сняжынкі жававыя гуляюць, садок і дворык засцілаюць бялюткам, чыстым палаценцам (*Я. Колас*). 4. Стрыжы радасна, са свістам насіліся над горадам (*I. Грамовіч*). 5. Снег сыпаў, сыпаў усюnoch і ўвесь заўтрашні дзень (*Я. Колас*). 6. Дождж дробны сеецца праз сіта, лагодзіць твар мой і зямлю... (*K. Камейша*).

232. На аснове тэарэтычнага матэрыялу складзіце табліцу «Прыметы аднародных членau сказа». Запоўніце яе сваімі прыкладамі.

233. Прачытайце верш. Выпішыце сказы з аднароднымі членамі. Раствумачце, чаму вы лічыце іх аднароднымі. Якімі членамі сказа яны з'яўляюцца і якімі часцінамі мовы выражаны? Як яны звязаны? Пракаменціруйце пастановуку знакаў прыпынку паміж аднароднымі членамі сказа.

Да вас звяртаюся, нашчадкі,
Да суайчыннікаў сваіх,
Пакіньце злосць, і зайдрасць, згадкі, —
Мы нацярпеліся ад іх.
Любіце травы, дрэвы, рэкі,
Прастор палёў, блакіт нябёс,
Цаніце Працу, Чалавека, —
І Бог вам дасць спагадны лёс.
А каб цанілі вас у свеце
(Я лепшых слоў не падбяру),

Шануйце дзіва на планеце —
Святую нашу Беларусь.
І мову Каласа, Купалы
Вы беражыце з роду ў род,
Каб наша воля не прапала,
Каб не загінуў наш народ.

A. Ставер.

234. Прачытайце. Назавіце рады аднародных членаў у кожнай частцы складанага сказа. Чым выражаны аднародныя члены сказа і як яны звязаны паміж сабой? Раствумачце пастановку знакаў прыпынку.

Разам з роднаю моваю, нацыянальнымі, духоўнымі, культурнымі традыцыямі чалавек страчвае вельмі многае, мяняюцца ягоныя псіхіка, харектар, натура, паводзіны, прытупляецца, а потым і знікае пачуццё самапавагі^{сл}, годнасці^{сл}, адказнасці^{сл} за сваю зямлю, яе будучыню, за лёс нашчадкаў у гэтым свеце (*С. Законнікаў*).

● Ці згодны вы з думкай, выказанай у тэксле? Прывядзіце прыклады з маастацкай літаратуры, з вашага жыццёвага вопыту, якія пацвярджаюць (ци не пацвярджаюць) гэтую думку.

235. Прачытайце сказы. У кожным сказе лагічным націскам выдзеліце апошнія слова.

Вазьмі ў сваё сэрца на схову родную мову.
Вазьмі ў сваё сэрца на схову поле.
Вазьмі ў сваё сэрца на схову луг каляровы.
Вазьмі ў сваё сэрца на схову родны блакіт.

● Прачытайце частку, агульную для ўсіх сказаў, далучаючы да яе слова, якімі сказы адрозніваюцца. Які рад утварылі такія слова? Колькі паведамленняў выражана ў сказе пры адной граматычнай аснове?
● Запішыце атрыманы сказ, раздзяляючы коскамі і лініямі (/) аднародныя члены сказа. Падкрэсліце іх як члены сказа.

236. Прачытайце. Спішице тэкст, расстаўляючы прапушчаныя знакі прыпынку. Падкрэсліце аднародныя члены адпаведна іх сінтаксічнай ролі.

...Я збочыў з дарогі і амаль адразу трапіў у нейкую твань перапэцкаў боты пасля выбіўся на сухі верас пасля зноў трапіў у гразь

упёрся ў доўгае і вузкае балота. Потым я ўзяў налева, бліжэй да зараснікаў па беразе ракі, выбіўся хутка на ту ю самую сцежку, па якой ішоў да Дубатоўка, і, апынуўшыся ў палове вярсты ад яго хаты, пайшоў ля зараснікаў у напрамку Балотных Ялін (*Паводле У. Караткевіча*).

- Падумайце, выкарыстанне якіх моўных сродкаў узбагаціла тэкст інфармацый і надало яму лаканічнасць.

Растлумачце значэнне словазлучэння *узяў налева*. Падбярыце да яго сінонімы.

237. Прачытайце загадкі, захоўваючы патрэбную інтанацыю пры аднародных членах сказа. Вызначце, якімі членамі сказа з'яўляюцца аднародныя члены і чым яны выражаны.

1. Сядзіць дзіця і гаворыць: «У мяне ёсць бацька, маці, а я ім не сын».
2. Крыкнуў вол на сто азёр, на сто міль, на ўвесь мір.
3. Сівая кабыла па лесе хадзіла, да нас прыйшла, на руках пайшла.
4. Стары і малы падыме, а цераз плот не перакіне.
5. Круглынкі, маленькі, а за хвост не падымеш (*З народнага*).

Для даждек і: *гром, хмары і дождж, дачка, пух, клубок*.

- Вывучыце загадкі, якія вам больш спадабаліся. Загадайце іх сваім сябрам, бацькам, знаёмым.

@@ Якія зборнікі беларускіх загадак вы ведаеце? Выпішыце з іх некалькі загадак, у якіх ёсць аднародныя члены сказа.

§ 32. Злучнікі пры аднародных членах сказа

238. Адкажыце на пытанні:

1. Як звязваюцца аднародныя члены ў сказе?
2. Якія злучнікі выкарыстоўваюцца для сувязі аднародных членоў сказа?
3. Якія бываюць злучальныя злучнікі паводле значэння? Паводле спосабу ўжывання?

239. Уважліва разгледзьце інтэр’ер залы Палаца Радзівілаў у Нясвіжы. Па фотаздымку прыдумайце і запішыце 3-4 сказы з аднароднымі членамі. Пабудуйце іх схемы.

Для сувязі аднародных членаў сказа ўжываюцца з лу ч а ль ны я злучнікі, якія падзяляюцца на спалучальныя, размеркавальнія і супраціўныя.

Спалучальныя злучнікі: *i*, *ды* (у значэнні *i*), *ni* — *ni* (заўсёды паўторныя), *як* — *tak i* (заўсёды парны). Яны ўказваюць на адносіны адначасовасці, сумеснасці, паслядоўнасці, адмаўлення пры пералічэнні.

Супраціўныя злучнікі: *a*, *але*, *ды* (у значэнні *але*), *аднак*, *затое* (толькі адзіночныя), *не толькі* — *але*, *хоць i* — *але* (толькі парныя). Яны ўказваюць на адрозненне або супастаўленне прадметаў, з'яў, дзеянняў.

Размеркавальныя злучнікі: *ci*, *або* (могуць быць адзіночнымі і паўторнымі), *то* — *то*, *ci to* — *ci to*, *не то* — *не то* (заўсёды паўторныя). Яны ўказваюць на магчымасць выбару аднаго з двух (некалькіх) прадметаў, з'яў, дзеянняў або на іх чаргаванне.

240. Прачытайце беларускія прыказкі і прымаўкі. Назавіце аднародныя члены сказаў, вызначце, якімі сродкамі сувязі яны звязаны. Выпішыце паасобку сказы са спалучальнымі, супраціўнымі і размеркавальнымі злучнікамі. Рас-тлумачце пастаноўку знакаў прыпынку ў сказах.

1. Чужому навучайся, ды свайго не цурайся.^{сн}
2. Воўк сабакі не баіцца, але звягі не любіць.
3. Плётку ў адно вуха ўпусці, а ў другое выпусці.
4. І шыла, і мыла, і прала, і ткала — і ўсё языком.
5. Ні млеў, ні пацеў, а рот разявіў.
6. Языком у Вільні, а галавой

за печчу. 7. Іі плач, ці галасі, але рады не дасі. 8. У людзей пытай, а свой розум май.

Прыдумайце сітуацыі, у якіх можна было б выкарыстаць тыя ці іншыя прыказкі. Складзіце з дзвюма прыказкамі невялікія тэксты, запішыце іх.

- Паспрабуйце стварыць малюнак, abyгryваючи значэнне адной з прыказак.

241. Прачытайце. Перабудуйце сказы з аднароднымі членамі так, каб у іх выражаліся тыя значэнні, што ўказаны ў дужках. Запішыце сказы.

1. Мы не вожыка, зайца бачылі (*‘супастаўленне’*). 2. З-за хмар на небе зусім не было відаць месяца, зор (*‘адмаўленне пры пералічэнні’*). 3. У доме чулася гаворка, смех (*‘адначасовасць’*; *‘чаргаванне з’яў’*; *‘няпэўнасць’*). 4. На кірмашы можна купіць вырабы народных промыслаў, бытавую тэхніку, сучаснае адзенне, абытак (*‘аб’яднанне пар аднародных членauй сказa’*; *‘узмацненне кожнага з аднародных членauй сказa’*).

242. Прачытайце тэкст услых, захоўваючи патрэбную інтанацыю. Вызначце яго стыль і тып. Сваю думку аргументуйце.

...І тут пачалося. За акном як бач сцямнела. Шалёны віхор праляцеў дваром, задзёр шынель на галаву вартавому, нахіліў на страху стайні* чорную вольху, і тая затрашчала, сагнуўшыся ў дугу.

Шаленства пераднавальнічнага ветру не скончылася на гэтым. Ён надумаў, відаць, наведацца ў госці да людзей у хаце. Раптоўна грукнулі дзвёры, страшэнная пройма пацягнула да печы, дзымухнула ў чалеснікі^л, задзерла па дарозе абрус, ледзь не сарвала яго са стала разам з наедкамі і вылецела ў комін, сказаўшы выразным фальцэтам^л:

— Аоў.

Гораў бачыў у акно, як гэты парыў проймы выкінуў з напаў-разбуранага коміна галчына гняздо і пагнаў яго, як кола, па пыльнай дарозе.

— Сымон, чортаў сын, — крыкнуў Гораў, — каглú* забыў зачыніць!

І сам кінуўся да печы, зачыніў каглу, падторкнуў яе анучаю.

Сымон скочыў у дзверы, як апантаны, зачыніў іх, паправіў абрус, шуснуў у бакоўку і борздзенька выскачыў адтуль з запаленай свечкай (У. Караткевіч).

- Якую ролю выконваюць аднародныя выказнікі пры стварэнні малюнка буры? Як выражана значэнне адначасовасці ў першых двух абзацах?
- Пабудуйце схемы двух апошніх сказаў. Чым яны адрозніваюцца? Якую ролю выконвае злучнік *i*?

Вызначце з кантэксту значэнне слова *кагла* і падбярыце да яго літаратурны адпаведнік.

- Назавіце сінонімы ў апошнім сказе. Вызначце іх ролю.

Ці даводзілася вам назіраць буру, ліуні? Апішыце свае ўражанні або прывядзіце прыклады з мастацкай літаратуры.

243. Прачытайте табліцу. Якія спосабы аб'яднання аднародных членаў сказа паказаны ў прыкладах табліцы? Як яны звязаны з пастаноўкай знакаў прыпынку?

Спосабы аб'яднання аднародных членаў у сказе і знакі прыпынку пры іх

Спосабы аб'яднання	Прыклады
Паслядоўнае пералічэнне аднародных членаў сказа	<i>У векавечнай бацькаўшчыне клёны Нячутна пачынаюць аблітаць На рыжую траву, на мох зялёны, На весніцы, на ціхі стаў*, на гаць*.</i> У. Караткевіч.
Папарнае аб'яднанне аднародных членаў сказа	<i>Колькі кветак ля ракі! Сіня, як вочки, Незабудкі і браткі, Смолкі і званочки.</i> Н. Гілевіч.
Ряд аднародных членаў сказа з абагульняльным словам	<i>Павінны мы сваім нашчадкам Усё пакінуць, чым жылі: І белы луг, і рэчку з кладкай, І лес паўз жытнія палі.</i> В. Гардзей.

244. Прачытайце тэксты. Выпішыце рады аднародных членай, у якіх члены сказа звязаны: а) інтанацыяй і адным злучнікам *i* перад апошнім аднародным членам; б) парамі пры дапамозе злучніка *i*; в) паўторным злучнікам *i*; г) адзіночным злучнікам *i*.

I. І ты яе запомні імя,
Як неба, сонца і зару.
Твая зямля, твая Радзіма
Названа светла: Беларусь!
Ю. Свірка.

II. Усё размерана на свецце:
Радзіны і хаўтурны звон,
Святы́ пакой і ліхалецце,
Пяшчоты слодыч і праклён.
В. Зуёнак.

III. Пад гоманы бору, куванне зязюлі
Злажыў Багдановіч тут яркі вянок...
І поле, і пушчы, і рэкі тут чулі,
Як Цётка спявала, як марыў Бядуля,
Як слёзы рассыпаў Мацей Бурачок.
М. Хведаровіч.

IV. Раскінула ночка асенняя чары
Над рэчкаю казачнай, ціхаю Шчарай,
Заснулі навокал лясы і імшары,
І месяц укрыўся у шэрыя хмары.
С. Шушкевіч.

- У якіх радах пералічэнне можна прадоўжыць, а ў якіх — нельга?
- Раствумачце пастаноўку знакаў прыпынку пры аднародных членах сказа.
- Пабудуйце схемы радоў аднародных членай.

§ 33. Аднародныя і неаднародныя азначэнні

245. Правядзіце даследаванне: а) знайдзіце ў сказах азначэнні; б) вызначце, якія з іх вымаўляюцца з інтанацыяй пералічэння, а якія — не; в) вызначце, паміж якімі азначэннямі можна паставіць злучнік *i*.

1. Чырвоныя, сінія, жоўтыя агеньчыкі мільгалі паміж соснамі (*С. Грахоўскі*). 2. У лесе буяла мноства злой, калючай лясной

крапівы (*I. Мележ*). 3. Щёпламу, яснаму дню радуеца кожная жывая істота (*I. Навуменка*). 4. Щіха брыла па абшарах у снежнай спадніцы марозная сіняя ноч (*З. Бядуля*). 5. Адам Міцкевіч — адзін з найгеніяльнейшых славянскіх паэтаў (*Я. Колас*). 6. Так соладка пахне будучымі мядовымі грушкамі вясковая белая квецень (*B. Казько*).

Дапасаваныя азначэнні, звязаныя паміж сабой толькі інтанацыяй, могуць быць аднародныя і неаднародныя.

Аднародныя азначэнні адносьцца да паяснёнаага слова. У такім выпадку яны вымаўляюцца з інтанацыяй пералічэння і паміж імі можна паставіць злучнік *i*. На пісьме яны раздзяляюцца коскай.

Параўн.: *Перад сялом цягнуўся роўны, прасторны выган* (*Я. Колас*).

Перад сялом цягнуўся роўны і прасторны выган.

Аднародныя азначэнні часцей выражаютца якаснымі прыметнікамі: *Расцвіў прыгожы, буйны сад* (*П. Броўка*).

Заўсёды аднароднымі з'яўляюцца:

1) мастацкія азначэнні: *Па небе гуляла вясёлае, ласковае сонца* (*А. Пысін*);

2) азначэнні, адно з якіх выражана прыметнікам, а другое — дзееприметнікам: *У поцемку лесу ніzkія елачкі трymалі празрыстыя, заледзяnelыя пацеркі расы...* (*В. Адамчык*).

Неаднародныя азначэнні адносьцца да паяснёнаага слова парознаму: непасрэдна да назоўніка адносіцца толькі першае, тое, што стаіць бліжэй да яго. А другое азначэнне адносіцца да ўсяго словазлучэння «назоўнік + першае азначэнне». У гэтым выпадку азначэнні вымаўляюцца без інтанацыі пералічэння, паміж імі нельга ўставіць злучнік *i*, на пісьме яны не раздзяляюцца коскай. Часцей неаднародныя азначэнні выражаютца спалучэннем якасных і адносных прыметнікаў:

Сыпануў дробны асенні даждж (*І. Шамякін*).

З а ў в а г а. Пасля паяснёнаага слова неаднародныя азначэнні заўсёды вымаўляюцца з інтанаций пералічэння, паміж імі ставіцца коска: *Дымок танюткі, белаваты ўжо павіаецца над хатай* (Я. Колас).

246. Прачытайце. Выпішыце сказы з аднароднымі азначэннямі, падкрэсліце іх.

1. З нізкага цъмянага неба пасыпаў мокры, лянівы, даучлівы снег (Я. Брыль). 2. Лёгкі, лагодны вецер гнаў па дарозе сухое лісце маладых бяроз (А. Асіпенка). 3. Многа новых, шчаслівых дарог рассцілае жыщё прад табою! (Я. Колас). 4. Худзенькая, танюткая жанчына паглядала на мяне. Рысы твару былі выразныя, рэзка акрэсленыя (У. Караткевіч). 5. У канцы чэрвеня прайшлі шчодрыя летнія дажджы (Я. Колас). 6. Чыстае, свежае ранішняе паветра разносіла песні жаваранкаў, шчэбет сумятлівых вераб'ёў, гагатанне гусей... (Я. Колас). 7. Буйныя бурачковыя, лімонныя, бэзавыя вяргіні гарэлі ў садзе (А. Асіпенка).

247. Прачытайце сказы. Ці можна паміж неаднароднымі азначэннямі ўставіць спалучальны злучнік *i?*

1. У цёмным восеніскім бары над векавым пагоркам крумкач крумкоча ўгары пранізліва і горка (М. Башлакоў). 2. Старыя дрэвы танулі ў густым балотным разнатраў^я (І. Мележ). 3. Раўнюткі пясчаны^Ф бераг быў утульным пляжам (Я. Брыль). 4. Замоўкі белыя прасторы, змарыў^е іх ціхі зімні сон... (М. Хведаровіч). 5. Сонца яшчэ не зайшло, але яго вялізны чырвоны круг ужо апускаўся на паверхню зямлі (Я. Колас). 6. На вуліцы, супраць акна, стаяла таўшчэзная старая ліпа (А. Асіпенка).

- Запішыце сказы пад дыктоўку. Сачыце за тым, як вымаўляюцца неаднародныя азначэнні.
- Прыметнікамі якіх разрадаў выражаны неаднародныя азначэнні?

248. Спішыце сказы, расстаўляючы знакі прыпынку. Дапоўніце сказы аднароднымі (частка I) і неаднароднымі (частка II) азначэннямі.

I. 1. З поўначы дзьмуў моцны ... вецер. 2. На праглядзе былі паказаны французскія, іспанскія ... фільмы. 3. Прамысловасць

рэспублікі выпускае льняныя ... тканіны. 4. У небе свяціліся ... сінія аген'чыкі салюту. 5. Удосталь хочацца напіцца ... свежай вадзіцы.

II. 1. У мікрараёне Захад пабудавалі ... тэлефонную станцыю. 2. ... цагляны будынак выходзіць фасадам* на магістраль. 3. Вера апранула новае ... паліто. 4. Наступіла ... восеньская ранне. 5. ... пясчаныя фантанчыкі выкідвала з глыбіні лясная крынічка.

249. Прачытайце тэкст, вызначце яго стыль. Якія прыметы вы ўзялі за доказ? Выпішице словазлучэнні з азначэннямі. Вызначце, аднародныя яны ці не. Пакажыце гэта на схемах.

I зноў пацягнула госця [немца] на пароўнанне, на пошуку выслоўяў у іншых мовах.^{сн} Просіць падаць яму з паліцы багатую рускую кніжку «Фразеологический словарь русского языка» і шукае фразеалагізм са словам «журавіны» — «клюква». ^{сн} Там ёсьць: *вот так клюква*. Яркі, выразны самабытны фразеалагізм; сэнс — выкаванне расчаравання^Ф, здзіўлення (як і беларускія *вось табе і гацаца!* *вось табе і маеш!* *на табе!*). I зноў загадкі, і зноў пошуку ўразумення: рэаліі адны, фразеалагізмы розныя (*Ф. Янкоўскі*).

- Якія беларускія фразеалагічныя слоўнікі вы ведаеце? Хто іх аўтары?
- Запішице некалькі прыкладаў беларускіх фразеалагізмаў з адпаведнікамі ў іншых мовах.

250. Прачытайце тэкст. Пабудуйце схему сказа, у якім ёсьць аднародныя члены. Выпішице словазлучэнні з неаднароднымі азначэннямі, укажыце, чым яны выражаны.

Выснова напрошваецца сама: трэба наш родны дом зрабіць утульным. Каб душы чалавечай было ў ім хораша, цёпла, светла. Толькі і ўсяго. Але наш дом адно тады стане гэтакім, калі ў ім будзе ўсё тое, што ў родным доме павінна быць, менавіта:

калі ў ім будзе свабодна і натуральна, з ранку і да ночы, з вуснаў і старых, і малых гучаць роднае слова;

калі ў ім будуць чуцца пяшчотныя матчыны песні і мілагучныя бацькавы цымбалы, мудрыя дзедавы казкі і прыказкі, легенды і паданні;

калі ў ім будзе чуцён незаменны водар страў, які ты ўдыхаў ад калыскі, — водар найлепшых дароў нашай любай, самаахварнай і мнагацерпнай зямлі-карміцелькі;

калі ў ім будзе вабіць твой зрок, і зачароўваць, і глядзець у душу табе — з пакрываалаў і посцілак, з паясоў і сурвэтак — «цвяточкі радзімы васілька»;

калі ў ім на стале, на белым абрусе, побач з боханам хлеба надзённага будуць ляжаць кнігі Бібліі Францыска Скарыны, кнігі Цёткі і Францішка Багушэвіча, Янкі Купалы і Якуба Коласа, Максіма Багдановіча і Максіма Гарэцкага і многія іншыя кнігі свяшчэннага пісання нашага;

калі ў ім на самым пачэсным месцы, на покуці, пад ручнікамі, будуць абрэзы найвялікшых, найслынных сыноў і дачок Бацькаўшчыны — абрэзы* святых і прасвятых зямлі нашай Беларускай.

А будзе ёсё гэта ў нашым родным доме толькі тады, калі мы захочам, каб было (*Н. Гілевіч*).

Пра які дом ідзе гаворка? Ці згодны вы з аўтарам? Што, на вашу думку, неабходна рабіць, каб наш дом — Радзіма — стаў утульным? Запішыце свае разважанні, ужываючы аднародныя члены сказа.

- Чаму ў перадапошнім абзацы слова *Беларускай* пішацца з вялікай літары?

§ 34. Знакі прыпынку ў сказах з аднароднымі членамі

1. Аднародныя члены сказа на пісьме, як правіла, раздзяляюцца коскай.

2. Паміж аднароднымі членамі коска не ставіцца, калі яны звязаны адзіночнымі злучнікамі *i*, *ды* (= *i*), *ці*, *або*: *Ляцяць у вырай жураўлі і гусі* (С. Грахоўскі).

З аўтага. Н е раздзяляюцца коскамі слова ў складзе ўстойлівых спалучэнняў, звязаныя паўторнымі злучнікамі *i* — *i*, *ні* — *ні*, *ці* — *ці*: *i так і сяк*; *ні калá ні дварá*; *то там то сям*; *ці блізка ці далёка і інш.*: *Іван ёй ні сват ні брат* (М. Машара). *Тады ні адтуль ні адсюль выскачыў заяц* (Я. Брыль).

251. Прачытайце сказы. Раствумачце пастаноўку знакаў прыпынку ў іх.

1. Толькі птушкі могуць так любіць неба сінь, вясны прастор бязмежны (*Н. Гальпяровіч*). 2. Драбнюткі^e, але спорны дождж церушыў цэлыя суткі (*П. Пестрак*). 3. Мне заўсёды падабаліся

як вясёлыя, так і сумныя песні роднага краю (*У. Караткевіч*). 4. Вясёлае, ласкаве сонейка цешыла і расліну, і птушку, і ваду, і нашых хлопцаў (*Я. Маўр*). 5. Абоз імчыцца^a па завулку, грыміць, і трубіць, і звініць (*К. Крапіва*). 6. То ялінкі, то сасонкі падпіраюць небакрай (*А. Вольскі*).

252. Прачытайце тэкст. Спішыце, расстаўляючы прапушчаныя знакі прыпынку.

Уся сядзіба патанала ў буйна-пеністым рознакаляровым^a моры! Белыя чырвоныя пунсовыя жоўтыя і яшчэ самых розных неверагодных колераў кветкі раслі абапал дома ў двары на агародзе каля невялікай копанкі^{*} ўздоўж гаспадарчых пабудоў.ⁿ

— Які щуд! — не змаглі стрымаць свайго захаплення госці (*З. Прыгодзіч*).

253. Падрыхтуйце выказванне на тэму «Коска паміж аднароднымі членамі сказа», карыстаючыся наступнай табліцай. Складзіце або выпішыце з твораў мастацкай літаратуры прыклады, якія праілюструюць ваша паведамленне.

Коска паміж аднароднымі членамі сказа			
с т а в і ц ц а , калі яны спалучаны			
інтанацыяй пералічэння (без злучнікаў) ☐ ○, ☐ ○	злучальными злучнікамі		
	супраціўнымі адзіночнымі ☐ ○, <i>але</i> ☐ ○ ☐ ○, <i>ды</i> ☐ ○ ☐ ○, <i>а</i> ☐ ○	паўторнымі спалучальными і размеркавальнymi <i>i</i> ☐ ○, <i>i</i> ☐ ○ <i>ци</i> ☐ ○, <i>ци</i> ☐ ○	парнымі <i>як</i> ☐ ○, <i>так i</i> ☐ ○ <i>калі не</i> ☐ ○, <i>то</i> ☐ ○
н е с т а в і ц ц а , калі яны			
звязаны адзіночнымі спалучальными і размеркавальными злучнікамі ☐ ○ <i>i</i> ☐ ○ ☐ ○ <i>ды (= i)</i> ☐ ○ ☐ ○ <i>ци</i> ☐ ○ ☐ ○ <i>або</i> ☐ ○	з'яўляюцца ўстойлівымі спалучэннямі <i>i так i сяк;</i> <i>ні пуху ні пер'я</i>		

254. Прачытайце тэкст з «Правіл беларускай арфаграфіі і пунктуацыі» (2008 г.).

Коскай раздзяляюцца ўсе аднародныя члены сказа, калі папярэднія з іх звязаны паміж сабой без злучнікаў, а наступныя — пры дапамозе паўторнага злучніка *i*. Напрыклад: *Жыцьцё чулася ў траве, у гаёчку, і лясочку, на палях, і на лугах, і ў зялёнецкім лужочку, і ў крынічных берагах* (Я. Колас). *Дзень іграе на жалейцы, на трубе, і на ражку, і на сінім трывснягу* (М. Танк).

- Што новага вы даведаліся аб пастаноўцы знакаў прыпынку пры аднародных членах сказа?
- Сказы-прыклады запішыце, зрабіце іх сінтаксічны разбор. Пабудуйце схемы аднародных членаў сказа.
- Параўнайце схемы:
  - 1) ○, *i* ○, *i* ○;
  - 2) *i* ○, *i* ○, *i* ○, *i* ○.
- Адкажыце, чаму ў 2-й схеме перад першым злучнікам *i* коска не ставіцца.
- Складзіце і запішыце сказы ў адпаведнасці з дадзенымі схемамі.

255. Спішыце сказы, раскрываючы дужкі. Пастаўце, дзе трэба, знакі прыпынку пры аднародных членах сказа. Раствумачце іх пастаноўку.

1. Раніца, сапраўды, была выдатная сонечная але (*не/ня*)яркая а мягкая ціхая пяшчотная (А. Аспенка). 2. Голуб патаптаўся кашлатымі і чырвонымі **ножкамі** скокнуў на край кошыка залопаў крыламі і ўзняўся (Я. Брыль). 3. Жолуд падае з дуба^a правальваеца да самай зямлі праз гнілы пласт лісцянога насцілу ляжыць восень і зіму прарастает ўзыходзіць і расце (Я. Брыль). 4. А сок быў **свежы** такі хвацкі такі **салодкі** забіяцкі! (Я. Колас) 5. Пад гэтым гром пад **дождж** упарты то там то тут пачуеш жарты (Я. Колас). 6. Я малым хлапчуком палюбіў твае пушчы і нівы і блакітныя рэкі і мора зялёных лугоў (П. Панчанка).

- Як вы знаходзілі аднародныя члены сказа? Па якіх прыметах? Як яны спалучаны?
- Назавіце сказы, у якіх ёсьць некалькі радоў аднародных членаў, пабудуйце схемы аднародных членаў.
- Запішыце выдзеленяя словаў ў адпаведнасці з іх вымаўленнем.

256. Спішыце прыказкі, устаўляючы патрэбныя па сэнсе злучнікі і расстаўляючы коскі.

1. На ранній ралліцы родзіць жыта ... пшаніца ... на познай ралліцы родзіць куколь* ... мяrtlіца. 2. Адзін дасуж ... не дуж.
3. Шалы ... балы да дабра не давядуць. 4. Сўшыць не работа ... турбота. 5. Мужыка не кажух грэе ... сякера.

257. Устаўце замест кропак аднародныя члены сказа, спалучаныя супраціўнымі злучнікамі. Запішыце сказы, расстаўляючы знакі прыпынку.

1. Я доўга пісала сачыненне ... . 2. Гэта была не рэчка ... .
3. Вартавы прыгледзеўся ... . 4. Раніца была бязветраная ... .
5. Грыб вырас вялікі ... . 6. Чаравікі новыя ... . 7. Лес стары ... .

258. Спішыце сказы, замяняючы злучнік *ци* — *ци* злучнікам *ци то* — *ци то*. Якое значэнне надаюць сказам гэтыя злучнікі? Пастаўце знакі прыпынку.

1. Песні жанчын чуліся ці ў лесе ці за рэчкай. 2. Вузкая сцяжынка ці хавалася ў жыще ці рэзка выбягала на простор.
3. Няўмеламу ці цэп ці малатарня* — усё страты. 4. Стары лес шумеў ці на дождж ці на вецер.

259. Складзіце сказы з устойлівымі спалучэннямі слоў: *ні свет ні зара, ні кала ні двара, ні слыху ні дыху, ці пан ці пралаў*.

260. Спішыце сказы, пастаўце коскі. Раствумачце іх пастаноўку.

1. Туманы ў Лондане бываюць калі не кожны дзень то праз дзень абавязкова^{ен} (*Я. Сіпакоў*). 2. Хоць стомленая^м але вясёлая вярнулася Фрося дадому^{ен} (*З. Бядуля*). 3. Пра Мінск пра Беларусь ведаюць людзі за самымі далёкімі морамі. Беларусь для іх не толькі мірная і добрая краіна але і цягавіты^а трактар і вынослівы са- мазвал^{ен} і элегантны гадзіннік (*M. Танк*). 4. Пра яго гаварылі не столькі добрага колькі смешнага (*Я. Колас*).

- Пабудуйце схемы аднародных членай 3-га сказа.

261. Спішыце сказы, устаўляючы патрэбныя па сэнсе злучнікі і расстаўляючы знакі прыпынку. Раствумачце іх пастаноўку.

1. ... хлопцы ... дзяўчаты могуць атрымаць прафесію юрыста.
2. ... суніцы ... чарніцы паспелі ў бары. 3. ... хочацца паесці тых

ягад ... пабыць у лесе падыхаць водарам лясных палян. 4. ... праз тыдзень ... крыху пазней я здам экзамен. 5. Гульня была настолько кікавая, што захапіла ... дзяцей ... дарослых.

- Пабудуйце схемы аднародных членай сказа.

262. Складзіце сказы з развітым і неразвітым аднароднымі членамі па наступных схемах:

○, *але* ○; *i* ○, *i* ○, *i* ○; ○, ○ *ци* ○; ○, ○, *i* ○, *i* ○.

263. Графічны дыктант: запішыце схемы сказаў, абазначаючы аднародныя члены сказа.

1. З маленства люблю я лясы, іх сцішаны голас і шум патаемны (*Я. Колас*). 2. Я закаханы ў нёманскія плёсы, у старыцы і ў светлыя лясы, у шумныя асеннія бярозы і ў кропелькі сцюдзёнае расы (*С. Грахоўскі*). 3. Вось ён спатыкнуўся ці то аб камень, ці то аб корч (*M. Лынъкоў*).

264. Прачытайце тэкст. Пракаменціруйце пастаноўку знакай прыпынку пры аднародных членах. Выпішыце З сказы з аднароднымі членамі, пабудуйце іх схемы.

У часы барока* лічылася, што ежа павінна не толькі насыціць, але і ўразіць гасцей сваім смакам, колерам, формай, сумяшчэннем несумяшчальнага. Спалучалі салодкае і кіслae, салодкае і горкае, кіслae і салёнае. У торт саджалі жывых птушак, якія ўзляталі ў

час «вівату»¹. На стол падавалі цэлых дзікоў, напоўненых унутры каўбасамі, індыкамі, курапаткамі, або доўгіх шчупакоў, «засмажаных у галаве, звараных у сярэдзіне і печаных у хвасце».

Традыцыйнай сенсацыяй застолля быў «цэлы» каплун[¶], засаджаны ў «бутлік» (для гэтага з каплуна здымалі

¹ Час «вівату» — час віншавання, здравіца.

скуру, запіхвалі ў бутэльку, напаўнялі праз лейку малаком і яечнымі жаўткамі, а потым усё разам варылі ў кіпені). Рыбу фаршыравалі свінінай, свіней — індычынай, індыкоў — рыбай.

Птаству, піша Кітовіч, «выкрыўлялі дзівачна ногі, крылы, галовы, рабілі фігуры, да стварэння Божага непадобныя, і такія стравы лічыліся самымі моднымі і густоўнымі» (А. Мальдзіс. «Беларусь у люстэрку мемуарной літаратуры XVIII стагоддзя»).

@ Падзяліцеся сакрэтамі ўпрыгожвання святочнага стала ў вашай сям'і. Зрабіце паведамленне на тэму «Наш святочны навагодні стол», ужываючы сказы з аднароднымі членамі. Запішыце тэкст паведамлення.

● Раствумачце, чаму ў тэксце некаторыя слова, словазлучэнні і часткі сказа ўзяты ў двукоссе.

265. Прачытайце тэкст. Спішыце, расстаўляючы прапушчаныя знакі прыпынку. Раствумачце іх пастаноўку.

«Не ўрадлівасцю ніё не адрозненнем адзення не прыроднай прыгажосцю краіны не магутнасцю гарадоў і замкаў квітнеюць народы а больш за ёсё тым, што берагуць і ўжываюць сваю мову, якая згуртоўвае грамадства^{сп} ўмацоўвае дружбу і брацтва. Мова гэта вузы ўсеагульнай любові, маці адзінства, бацька грамадства абаронца дзяржавы. Ліквідаваць мову ёсё роўна што патушыць сонца парушыць сусветны парадак пазвавіць свет жыцця і славы». З такімі словамі звяртаўся да сваіх суродзічаў-літоўцаў гуманіст і дзеяч эпохі Адраджэння^а Мікалоюс Даўкша (1538—1613).

● Падумайце, што меў на ўвазе М. Даўкша, сцвярджаючы, што «ліквідаваць мову — усё роўна што... парушыць сусветны парадак».

266. Прачытайце ўслых, захоўваючы патрэбную інтанацыю, два вельмі блізкія па сэнсе сказы. Які з іх вы лічыце больш выразным? Пры дапамозе чаго гэта выразнасць дасягаецца?

Кожны чалавек па-свойму перажывае радасць, смутак, бадзёрасць, стомленасць, захапленне, адчай, любоў, нянавісць.

Кожны чалавек па-свойму перажывае радасць і смутак, бадзёрасць і стомленасць, захапленне і адчай, любоў і нянавісць.

Адзін з сінтаксічных сродкаў выразнасці маўлення — парнае спалучэнне аднародных членаў сказа.

У ролі аднародных членаў сказа, аб'яднаных папарна, нярэдка ўжываюцца антонімы: *Мова дае каларыт твору, робіць яго баявым або спакойным, паэтычным або нудным, лірычным або суроўым...* (Я. Скрыган).

267. Прачытайце тэксты, захоўваючы патрэбную інтанацыю.

I. Я жыву на граніцы —

На граніцы вёскі і горада,
Травы і бетону,
Цішы і грому.

П. Макаль.

II. ...Гэтыя кнігі карысна чытаць усякаму чалавеку: мудраму і неразумнаму, багатаму і беднаму, маладому і старому. А найпершым, хто мае намер засвоіць добрыя норавы спасцігнуць сапраўдную мудрасць і навуку (*Ф. Скарына. Прадмова да кнігі «Прычыны Саламона»*).

● Які сінтаксічны сродак выразнасці выкарыстаны ў тэкстах? Складзіце і запішыце сказы, ужываючы падобныя канструкцыі.

268. Спішыце тэкст, паставіце прапушчаныя знакі прыпынку. Раствумачце іх пастановоўку. Пабудуйце схемы сказаў з аднароднымі членамі.

Гэты мой знаёмы шчыры чалавек — немец. Яшчэ ў свае ўніверсітэцкія^{сл} гады ён пачаў займацца славянскімі мовамі іх сродкамі экспрэсіі выразнасці. Калі ён, ужо сталы і сур'ёзны^а чалавек, завітаў^м у Мінск то чытаў і ведаў «Чаго вам хочацца, панове?» і «Вобразы родныя» «Ты не згаснеш, ясная зараначка» і «Судзі мне, доля, мужнаму памерці» «Новую зямлю» і «Курган» «Жменю сонечных промняў» і «Галю» «Нёманаў дар» і «Аленяў»... Чытаў^е і ведаў багата^с што (*Ф. Янкоўскі*).

Падбярыце сінонімы да слоў знаёмы, шчыры, стáлы (чалавек).

269. Прачытайце тэкст. Ці згодны вы з думкай аўтара? Ці можаце прывесці прыклады страчаных слоў? Як вы разумееце сэнс апошняга абзака?

Наша жывая мова страціла безліч слоў. Слоў, створаных па ўнутраных законах развіцця мовы, слоў, якія неслі колер і водар самой беларускай зямлі, беларускай прыроды. Мову пачалі адрываць ад зямлі, на якой яна ўзнікла, складвалася, набірала-ся моцы і сілы, а зямлю — пазбаўляць мовы, рабіць бязмоўнай і безыменнай. І не бачна канца гэтаму разрыву адвечнага адзінства зямлі і мовы. Але ў мове не толькі ablічча, фарбы і гукі зямлі, а філасофія і мараль народа, працоўнага чалавека. І гэта ўсё таксама разам з мовай нявецыцца і забіваецца!

Так наступае ўсеагульнае абядненне і апусташэнне душы чалавечай (Н. Гілевіч).

● Пабудуйце схемы скажаў з аднароднымі членамі. Раствумачце пастаноўку знакаў прыпынку. Вызначце, якую ролю выконваюць аднародныя члены скажа, звязаныя папарна.

 Прывядзіце прыклады, якія ілюструюць, як філасофія і мараль народа, яго светапогляд адлюстроўваюцца ў мове. Паразважайце, напрыклад, чаму ў рускай мове кажуць *женітися на Мар’е*, а па-беларуску — *ажаніцца з Мар’яй*, смеяться над ним — *смяяцца з яго, пойти за водой* — *пайсці па ваду* і інш.

270. Прачытайце тэкст. Спішыце, расстаўляючы патрэбныя знакі прыпынку.

У шматлікія і разнастайныя^{сл} слоўнікі мы амаль не заглядываем, а калі і разгортваем^е пры неабходнасці перакласці нейкае слова — дык хапаем першае^м па чарзе яго значэнне (трэба ж хутчэй!), хаця ёсьць і другое і трэцяе а то і чацвёртае і пятае^{сл}. Вось адкуль гэтыя бясконцыя «паставіць у вядомасць» і іншыя падобныя фразы-пачвары (Н. Гілевіч).

● Вызначце тэму тэксту, яго асноўную думку.

Пры спалучэнні аднародных членаў у скаже неабходна кіравацца наступнымі правіламі:

1. Неабходна, каб усе аднародныя члены скажа спалучаліся па сэнсе з тым словам, ад якога яны залежаць: *У гасцінай стаялі канапы, фатэлі**, сталы, карціны.

(Карціны не стаяць, а вісяць.)

Многа крытычных заўваг і канструктыўных прапаноў было унесена падчас абмеркавання пытання пабудовы аўтобуснага

прыпынку. (Нельга «ўнесці заўвагі», можна толькі «ўнесці пра-
пановы»; «заўвагі робяцца».)

2. Нельга спалучаць у рад аднародных членаў сказа слова,
якія абазначаюць відавыя і родавыя паняцці: *У гасцінай стая-
лі канапы, фатэлі, сталы, сучасная мэбля.* (Паняцце «мэбля»
з'яўляецца родавым для слоў *канапы*, *фатэлі*, *сталы*.)

3. Нельга спалучаць у якасці аднародных членаў сказа да-
лёкія па сэнсе слова: *На факультатыўных занятках стар-
шакласнікі вывучалі літаратуру і хваробы.*

4. Адноўкавыя прыназоўнікі, якія ўжываюцца пры ад-
народных членах сказа, часам можна апусціць: *Афіцыянт нёс
паднос са шклянкамі малака, талеркамі, лыжкамі.*

Аднак нельга апусціць розныя прыназоўнікі: *У Дзень горада
вялікая колькасць людзей была на плошчах, бульварах, вуліцах,
завулках.* (Перад апошнім словам патрэбен прыназоўнік *у*.)

5. Нельга аб'ядноўваць у адным радзе аднародныя члены
сказа, выражаныя назоўнікам і неазначальняй формай дзеяслова:
Я хачу булачку і піць.

6. У рад аднародных членаў не ўключаеца даданая частка
складанага сказа: *Васьмікласнік расказаў аб кантрольнай ра-
боце і як дзевяцікласнікі гулялі у футбол.*

- Запішыце прыведзеныя ў тэксле правила прыклады, выпраўляючы памылкі ва ўжыванні аднародных членаў сказа.

271. Прачытайце сказы, вызначце, у якіх з іх: а) у рад аднародных членаў уключаны несумяшчальныя паняцці; б) аднародныя члены адказваюць на розныя пытанні; в) спалучаны аднародныя члены і даданая частка складанага сказа.

Запішыце сказы ў выпраўленым выглядзе.

1. Уся суша раздзелена на шэсць частак свету: Еўропу, Азію,
Афрыку, Амерыку, Японію і Францыю. 2. Ежа павінна быць смач-
най, каларыйнай і прыгожа аформлена. 3. Вучні любілі спевы,
фізкультуру і маліваць. 4. Сяброўка спытала пра ўрокі і як маё
здароўе. 5. Віншую вас ад усёй душы і асабіста ад сябе. 6. Пасля

эккурсіі на Альманскія балоты восьмікласнікі елі дранікі з журар-вінавай падліўкай і са смакам.

272. Прачытайце сказы, знайдзіце памылкі ва ўжыванні азначэнняў. У чым сутнасць дапушчаных памылак? Запішыце сказы ў выпраўленым выглядзе.

1. У магазіне на Чырвонай вуліцы вялікі выбар мужчынска-га, жаночага і гумавага абутку. 2. У праграме вечара планаваліся беларускія і эстрадныя песні. 3. Лісцевыя і вільготныя лясы рас-паўсюджаны на тэрыторыі Беларусі. 4. Лексіку сучаснай беларус-кай мовы складаюць спрадвечныя беларускія і кніжныя слова. 5. На сустрэчу былі запрошаны беларускія, польскія і народныя пісьменнікі.

Лінгвістычная загадка. Прачытайце сказ, разбярыце яго па членах сказа.

Кактус упаў на катá, зароў і завыў ад болю.

- Які вывад можна зрабіць? Выправіце памылку і запішыце правільны варыянт.

§ 35. Сказы з абагульняльнымі словамі пры аднародных членах, знакі прыпынкі

273. Прачытайце сказы. Падбярыце да аднародных членай сказа слова або словазлучэнне з больш шырокім, абагульняльным значэннем — абагульняльнае слова.

1. Восенню каля вашага дома будуць трывацца дразды, амя-лушки, снегіры. 2. Побач са старажытнымі дубамі ў парку можна ўбачыць вязы, клёны, грабы, ясені. 3. На падаконніках у класе стаялі кактус, альяс і герань. 4. У лесе дзееці шмат набралі сыра-ежак, лісічак, баравікоў і падасінавікаў. 5. Сонца зайшло. Птушкі змоўклі і ў лесе, і ў полі.

274. Прачытайце верш, захоўваючы патрэбную інтанацыю. Вызначце яго асноўную думку.

Усё было мне міла тут:
Над Нёманам зялёны кут,
Палі шырокія, узгоркі,
І смоль сасны, і ў небе зоркі,

І пах асіны гаркаваты,
Сады зялёныя ля хаты,
І гучны перазвон крыніц,
І сполах вечарам зарніц,
І Нёман мой, як шкло, празрысты,
І маладзік у небе чыстым,
І шумны за ракой начлег,
Дзяўчат-красунь вясёлы смех,
І кроплі жнівеньскай расы,
На лузе першы звон касы,
І кожнае жывое слова
Прыветнай беларускай мовы...

A. Астрэйка.

- Назавіце слова, якое паясняеца аднароднымі членамі сказа. Якое яго значэнне? Чым яно выражана і як размяшчаецца адносна рада аднародных членau сказа? Якія гэта аднародныя члены?

Абагульняльнае слова пры аднародных членах сказа — гэта слова, якое выражает больш шырокое значение, чем однородные члены, и соединяется с им как родителем и передает панци.

Абагульняльнае слова з'являются тем же членом сказа, что и однородные члены: *Паэтам сваёй працы павінен быць кожны: каваль і інжынер, матэматык і гісторык, географ і літаратур* (В. Вітка). Чутько вясны дыханне ўсюды: на сініх даліях, на лясах, на дрэвах, што вартуюць шлях (Я. Колас).

У ролі абагульняльных слов частей за ўсё ўжываются займенникі (*усё, усе, кожны, нікто, нішто*), присловіе (*ўсюды, зайсёды, ніколі, нідзе*), назоўнікі (*дрэвы: дубы, бярозы, клёны; кветкі: васількі, званочки, незабудкі*).

Абагульняльнае слова может стоять перед однородными членами сказа и после их; от этого зависит местоимение знака предпинки и интонации.

Калі абагульняльнае слова стаіць перад аднароднымі членамі сказа, то пасля яго ставіцца двукроп'е. Пры чытанні абагульняльнае слова вымаўляецца з лагічным націскам і папераджальны паўзай перад аднароднымі членамі, якія чытаюцца некалькі паніжаным тонам са звычайнай пералічальнай інтонацыяй.

→ II

→ → → →

*А на рабочым варштаце прылады: // клемчи, / жалеза, /
балты i ключы (М. Танк).*

⊕: ○, ○, ○ i ○

Калі абагульняльнае слова стаіць пасля аднародных членаў сказа, то перад ім ставіцца працяжнік. Пры чытанні аднародныя члены сказа вымаўляюцца павышаным тонам, перад абагульняльным словам робіцца паўза, а само слова вымаўляецца са значным узмацненнем голасу.

II

*↗ Акадэмікі i ↗ хирургі, ↗ паэты i ↗ маршалы — // ↗ усе
былі вучнямі, іх талент разбудзіў просты вясковы настаўнік
(С. Грахоўскі).*

○ i ○, ○ i ○ — ⊖

Калі абагульняльнае слова стаіць перад аднароднымі членамі, але сказ імі не заканчваецца, то перад аднароднымі членамі ставіцца двукроп'е, а пасля іх — працяжнік.

Усё: i хмурнае неба, i мёрзлая чорная зямля — было ахоплена нечым сумным, халодным i грозным (К. Чорны).

⊕: i ○, i ○ — ...

275. Прачытайце табліцу, раскажыце пра знакі прыпынку ў сказах з абагульняльным словам пры аднародных членах сказа. Падмацуйце адказ сваімі прыкладамі.

⊕: ○, ○, ○	1. Усюды панавала цішыня: <i>у полі, на лузе, у гаі.</i>
○, ○, ○ — ⊖	2. <i>У полі, на лузе, у гаі — усюды панавала цішыня.</i>
⊕: ○, ○, ○ — ...	3. Усюды : <i>у полі, на лузе, у гаі — панавала цішыня.</i>

276. Прачытайце тэксты, выпішыце (па варыянтах) сказы з абагульняльным словам пры аднародных членах сказа. Раствумачце ў іх пастаноўку знакаў прыпынку, спосабы выражэння абагульняльных слоў. Пабудуйце схемы аднародных членаў сказа з абагульняльным словам.

I. Няма дзяцей бяздарных,
Мы з талентамі ўсе:
І лекар, і пажарнік,
І слуцкі хлебасей,
Каваль, даяр, ліцейшчык,
І кожны чалавек —
У геніяльнай^a дзежцы^Ф
Замешаны навек.

П. Панчанка.

II. Шолах бароў напрадвесні,
Гоман крынічкі лясной,
І перапёлчыну песню,
І абеліск над сасной —
Усё я Радзімай лічу,
Лепшага не хачу!

Е. Лось.

Прадоўжыце сказ *Мая Радзіма* — гэта ....

277. Прачытайце сказы, запішыце іх. Раствумачце пастаноўку знакаў прыпынку. Якой часцінай мовы выражаны абагульняльныя слова? Пабудуйце схемы аднародных членаў сказа з абагульняльнымі словамі. Чым адрозніваюцца сказы ў парах?

1. Дабрыня, разум, справядлівасць — самыя лепшыя якасці чалавека. Дабрыня, разум, справядлівасць — усе самыя лепшыя якасці спалучаліся ў гэтым чалавеку.

2. Мы збіralі апалыя лісты клёна, ясеня, бярозы і асіны. Мы збіralі апалыя лісты розных дрэў: клёна, ясеня, бярозы і асіны.

278. Падбярыце абагульняльныя слова да аднародных членаў сказа і перабудуйце сказы так, каб аднародныя члены сказа знаходзіліся ва ўсіх трох пазіцыях (гл. практ. 275).

1. Наша літаратурная мова стваралася Скарынам, Коласам, Купалам, Багдановічам і іншымі майстрамі слова. 2. Бэз пах у садзе, на вуліцы, у хаце. 3. І дрэвы, і хмызнякі, і лясны подсціл на брыннялі вільгаццю.

279. Выкарыстоўваючы дадзены матэрыял, складзіце і запішыце тры сказы, каб у іх былі наступныя знакі прыпынку: 1) працяжнік паміж дзеянікам і выказнікам; 2) двукроп'е пасля абагульняльнага слова пры аднародных членах сказа; 3) працяжнік перад абагульняльным словам пры аднародных членах сказа.

Адзінкі вымярэння інфармацыі (*байт, кілабайт, мегабайт, гігабайт*). Асноўныя аперацыі з файламі (*капіраванне, перамяшчэнне, выдаленне, перайменаванне*). Сістэмны блок персанальнаага камп'ютара (*мікрапрацэсар, унутраная памяць, сістэмны блок, дыскаводы*).

280. Спішыце, расстаўце, дзе трэба, знакі прыпынку і растлумачце іх пастаноўку. Пабудуйце схемы радоў аднародных членаў 2-га і 3-га сказаў.

1. Разуменне дакладнасці слова ўменне карыстацца ім культура мовы і нават пісьменнасць усё залежыць ад того, як загучала для вас слова, пачутае ў маленстве (*В. Вітка*). 2. Колькі ў кроплю фарбаў назаткана, быццам свет увесь у ёй сабраны поле луг сады ўсяго пасёлка і рака і неба і вясёлка! (*П. Броўка*). 3. У багатае і дажджом і сонцам лета грыбы ідуць усюды па бары па бярэзніку па верасе (*I. Навуменка*). 4. Пайсці ў грыбы ці ў ту ю ж рыбу або паехаць на сялібу ці ў млын малоць на хлеб збажыну ўсё гэта вабіла хлапчыну (*Я. Колас*). 5. Ва ўсім душа і ў тоненъкай травінцы і ў карабельнай велічнай сасне (*Н. Гальпяровіч*).

281. Увядзіце ў сказы абагульняльныя слова. Запішыце. Пастаўце, дзе трэба, знакі прыпынку. Зрабіце сінтаксічны разбор гэтых сказаў.

Чаму выдзеленыя ў сказах слова не з'яўляюцца абагульняльнымі?

1. Ні ў паветры ні на вадзе ні пад зямлёй **ніколі** не павінна быць ядзерных выбухай. 2. Літаратура музыка мастацтва **заўсёды** цікавілі чалавека. 3. У холад і спёку раніцай і днём вечарам і ноччу пагранічнікі **бесперапынна** нясуць варту.

282. Выберице з мастацкага твора (твораў) невялікія ўрыўкі, у якіх ёсць апісанне стану чалавека, апісанне месца і інш. Дакажыце, што гэтыя тэксты з'яўляюцца апісаннямі.

Скарыстайце дадатковы тэарэтычны матэрыял пра тып тэксту — апісанне.

283. Прачытайце тэксты, вызначце іх тып і стыль. Як вы гэта вызначылі? Якую ролю выконваюць аднародныя члены сказа ў пабудове тэксту?

I. Васька пакуль што не зусім добра ведае лугавыя лекавыя расліны, аднак падбел сярод іх лёгка адрозніць па роўных і булаватых сцяблінках, па жоўтых кветках, сабраных у вузкія і дробныя вяночкі. Падбел, надзвычай карысны ад кашлю, спачатку цвіце, а потым ужо абрастает чырванавата-бурым лісцем. Цікавы ён і тым, што, як ганарлівы шляхціц, мае яшчэ дзве запасныя назвы: маташнік, маці-мачыха. Слова «маташнік», зрэшты, нічога не гаворыць, другую ж назву расліны займальна тлумачыць баба Марка. Аказваецца, сэрцападобны, з вострымі зубчыкамі па краях, зялёны ліст падбелу спадыспаду мяккі ад пуху і цёплы на дотык — адсюль «маці», зверху той жа ліст гладкі і халодны — адсюль «мачыха». Як вядома, маці ў Ваські няма, а бурклівая мачыха, напэўна, і забыла, што непадалёк у дзедавай хаце жыве і гадуеца разетка непаслухмяны, наравісты пасыннак. Іменна вось таму ён не любіць гэтую дзіўную лекавую траву (*В. Гардзей*).

II. Падбел звычайны — *Tussilago farfara* — сям'я складана-кветных — *Compositae*.

Шматгадовая травяністая расліна да 20 см вышынёй, з паўзучым карэнішчам. Сцябло прамастаячае, укрыта лускападобным лісцем, з'яўляецца ранняй вясной і мае па адным кветкавым кошыку. Як язычковыя крайнія кветкі, так і трубчастыя сярэдзінныя залаціста-жоўтага колеру. Пасля адцвітання ў расліны развіваецца разетка прыкаранёвых доўгачаранковых лістоў. Пласцінка ліста акруглая або шырокая, яйкападобная, нераўнаймная, зверху цёмна-зялённая, амаль голая, знізу белавата-лямцевая. Плод — сямянка з чубком (*Я. Шмярко, I. Мазан*).

Прааналізуйце тэксты. Ахарактарызуйце іх кампазіцыю, складзіце план кожнага тэкstu, выкарыстоўваючы аўтарскія слова. Вусна перакажыце змест аднаго з тэкстаў.

284. Прачытайце тэкст (I), вызначце яго тып і стыль. Параўнайце тэкст з записам, які змешчаны ніжэй (II). Пераканайцеся, што ён складаецца з апорных словазлучэнняў, якія ўяўляюць сабой падтэмы тэксту.

I. Восень. У лесе агледзіны: хто прыгажэйшы? Каляровыя чаромхі, лімонна-жоўтыя^a ці агніста-барвовыя^a. А вунь клён кра-

суецца ў аранжава-чырвоных^a уборах. На асіны не наглядзеца, такія яны святочныя ў сваёй рознакаляровасці^a. А вярба? А каліна? Аднак усё роўна рабіна ні адной з лясных прыгажунь не саступіць. Жар-птушка, ды і толькі.

ІІ. Агледзіны ў лесе; лімонна-жоўтыя ці агніста-барвовыя ча-ромхі; аранжава-чырвоныя ўборы клёнаў; лясныя прыгажуні; жар-птушка рабіна.

● Як у тэксце называецца рабіна? Якія асацыяцыі выклікае гэта слова? Вымавіце яго некалькі разоў, улавіце дэталі, вобразы, якія ўзнікаюць у вашым уяўленні. Выкажыце іх словамі, запішыце ў форме словазлучэнняў.

 У тэксце няма апісання вярбы і каліны. Паспрабуйце апісаць, як яны выглядаюць восенню.

285. Падумайце, чым карысныя наступныя парады. Пастарайтесь часцей выконваць іх.

1. а) Уважліва на працягу 30 секунд разглядвайце які-небудзь прадмет (вазу з кветкамі, статуэтку, чайны сервіз і інш.);

б) схавайце прадмет, апішыце яго па памяці;

в) зноў паглядзіце на прадмет, параўнайце з ім сваё апісанне: ці дастаткова яно поўнае?

2. Зрабіце тое ж самае, што і ў заданні 1, выкарыстоўваючы рэпрадукцыю карціны В. Свентахоўскай «Нацюрморт з васількамі».

286. Прачытайце тэкст, захоўваючы патрэбную інтанацыю. Вызначце яго тып, аргументуйце сваю думку. Якога кампазіцыйнага элемента не хапае ў тэксце? Паспрабуйце дапісаць яго.

Відаць, мы ў цемры ўзбіліся на бакавы ганак, бо проста направа ад мяне быў парадны ўваход: шырокія, таксама стральчатыя, дзвёры, падзеленыя драўлянымі калонкамі на трох частках. На калонках была трохі пашчапаная часам разьба: кветкі, пялёсткі і плады. За дзвярыма, у глыбіні вестыбюля, — уваходныя дзвёры, масіўныя, дубовыя, акутыя пацямнелымі цвікамі з квадратнымі галоўкамі.

А над дзвярыма — вялізнае цёмнае акно ў ноч і цемру.^{сн} На акне — мастацкай работы выгінастыя крэты^{сн} (У. Караткевіч).

- Выпішыце сказы з абагульняльнымі словамі і аднароднымі членамі.
- Якую ролю ў тэксле выконваюць аднародныя члены сказа і няпоўныя сказы?

 Гаспрабуйце апісаць дзвёры дома, у якім вы жывяце, або дзвёры таго дома, які б вы хацелі пабудаваць.

287. Прачытайце тэкст. З якіх частак ён складаецца? Ахарактарызуйце іх паводле тыпу майлена. Вызначце тэму і асноўную думку тэксту, падбярыце загаловак. Раствумачце пастаноўку знакаў прыпынку пры аднародных членах сказа ў структурнай частцы, дзе даецца апісанне. Якую ролю ў пабудове гэтай часткі выконваюць аднародныя члены сказа?

Над пераможанай імперыяй Гітлера грымелі апошнія залпы. Горад Дрэздэн, які называлі «сталіцай маствацтваў», ляжаў у руінах. Знакамітая маствацкая галерэя, якая захоўвала сотні лепшых твораў сусветных мастакоў, знікла. Па словах уцалелых жыхароў, карціны былі вывезены яшчэ да бамбёжкі, але ніхто не мог сказаць, дзе тая часовая схованка, якая паглынула скарбы сусветнага маствацтва.

Салдаты нашай арміі аглядалі пустыя склепы. Абясшкодзілі сотні мін. І яны атрымалі яшчэ адну перамогу. Калі адчынілі адну са скрынь, вынесеную з глыбіні залітай вадой каменяломні, уражаныя салдаты ўбачылі карціну незвычайнай прыгажосці і выразнасці.

Маладая жанчына з немаўлём на руках... Босья ногі лёгка ступаюць па воблаках. Шырокая расплюшчаная, удумлівая і крыху сумныя вочы глядзяць кудысьці ўдалячынъ. Уся яе пастава, поўная пяшчоты, рамантычнасці, узнёсласці, любві і строгай велічы, скарыла прысутных пры гэтым відовішчы.

У кампазіцыі карціны не было нічога выпадковага, нічога нязначнага. Маці з дзіцём у цэнтры і ўкленчаныя* фігуры святых, размешчаныя трохвугольнікам, ствараюць сваёй геаметрычнай пабудовай уражанне ўраўнаважанасці і

спакою. Складкі вopраткі, як на античных статуях, звязваюць усё ў адно цэлае. Адгорнуты край мантыі святога паўтарае лініі плашча маладой жанчыны, нават абрывы яе злётку сагнутай у калене нагі. Усе тры фігуры былі зусім простымі, рэальными і зямнымі, хоць вакол іх клубіліся воблакі.

А ў самай ніжняй частцы карціны выглядаюць з-за простага драўлянага плota двое цудоўных дзяяцей. У іх крыльцы за плячыма ў знак таго, што яны жыхары нябёсаў. Адзін з іх, старэйшы, падпірае шчаку рукой і зручна абапіраецца на плот. Другі яшчэ не дарос. Яму ўдалося толькі пакласці свае пухлыя ручкі і ўтыкнуцца ў іх падбародкам.

На карціне пераважаюць яркія колеры. Жоўтая, сіняя і зялёная фарбы падкрэсліваюць ярка-чырвоную падкладку мантыі святога і барвовую сукенку жанчыны. Сукенка полыменем гарыць на фоне бела-блакітных аблокаў. Ніякіх знешніх эфектаў салдаты не ўбачылі ў гэтай карціне, але ўсе адчуулі, што яна незвычайная, яна ўражвае. Гэта была сусветна вядомая «Сіксцінская мадонна» Рафаэля (*Паводле М. Андрэева*).

288. Па аналогіі з тэкстам практикання 287 раскажыце пра лёс якога-небудзь выдатнага твора мастацтва (помнік беларускай культуры, гістарычны дакумент, рэч, якая належала вядомай асобе). Пажадана, каб гэта было апавяданне пра экспурсію ў музей (па вашым горадзе ці населеным пункце) з апісаннем асобных прадметаў.

§ 36. Водгук на празаічны або вершаваны твор

289. Уважліва прачытайце тэкст. Вызначце яго тэму і асноўную думку. Падбярыце да тэксту загаловак. Вызначце тып, стыль і жанр тэксту. З якіх частак ён складаецца?

Водгукі — гэта вельмі важная форма выказвання сваіх эмоцый. Дзяякуючы ім новыя чытачы загадзя могуць атрымаць першае ўражанне, скласці папярэднє меркаванне пра кнігу. Таму водгукі можна назваць і адным з рэкламных інструментаў пісьменніка. Якасныя водгукі варта шанаваць і калекцыяніраваць. І пажадана размяшчаць іх там, дзе чытачы змогуць лёгка азнаёміцца з іх зместам. Напрыклад, на аўтарскім сайце або ў анатацыі да тэксту.

Водгук важны як для чытачоў, так і для аўтара.

1. Водгук на кнігу — гэта арыенцір для заўсёднікаў* онлайн-бібліятэк* або кніжных форумаў*.

Папулярных жанраў не так многа, а кніг у кожным — мора. І водгукі ў онлайн-бібліятэках якраз дапамагаюць зрабіць выбар на карысць той або іншай кнігі і зразумець, спадабаецца яна ці не.

2. Кніг сёння шмат, аўтары працягваюць актыўна пісаць, і часам, зайшоўшы ў кнігарню, не ведаеш, што купіць пачытаць. Плюс з'явілася шмат новых аўтараў, пра якіх ведаць нічога не ведаеш. Водгукі на творчасць аўтара ў цэлым дапамагаюць спыніць выбар на кнігах канкрэтнага пісьменніка.

3. Самому чытачу водгук дапаможа разабрацца ва ўласных эмоцыях, выкладзі іх на палеру, калі кніга закранула.

4. Водгукі дапамагаюць знайсці аднадумцаў на форумах, у аўтарскіх раздзелах або ў онлайн-бібліятэках. Бывае, што хочацца абмеркаваць любімую кнігу або творчасць аўтара, але няма з кім: вакол ніхто «ваша» не чытае. Праз ваш водгук знайдуць вас, а праз чужыя водгукі вы знайдзяце тых, з кім можна пагаварыць.

5. Водгук дапаможа наладзіць зваротную сувязь з пісьменнікам. І калі апошні адгукнецца — абмеркаваць планы на будучыню, даведацца пра новыя кнігі і пра творчы працэс у цэлым. Ды і проста пазнаёміцца — як правіла, услед за творчасцю многія чытачы пачынаюць цікавіцца і асобай аўтара (*Літаратурныя курсы-онлайн*).

- Раствумачце пастаноўку знакаў прыпынку ў сказах з аднароднымі членамі.
@ Якія онлайн-бібліятэкі, кніжныя форумы вы ведаецце?

Водгук — гэта выражэнне ўласнага стаўлення да праслушанага, прачытанага, прагледжанага; эмасыянальная ацэнка асабістага ўспрымання твора, уражанні пра яго з аргументаваннем: што ў творы выклікала менавіта гэтыя пачуцці і перажыванні.

Даць водгук на кнігу — значыць выказаць і аргументаваць сваё меркаванне пра яе, падзяліцца ўражаннямі аб прачытаным.

Водгук можа быць напісаны ў выглядзе **разважання**, тады ён звычайна змяшчае:

- тэзіс (меркаванне чытача пра кнігу);
- доказы справядлівасці гэтага меркавання;
- вывод (агульную ацэнку кнігі); рэкамендацыі (каму прачытатць гэту кнігу).

Нярэдка ў водгуку аўтар паведамляе пра тое, дзе, калі і пры якіх абставінах ён упершыню даведаўся пра кнігу, калі і як яе чытаў, як складвалася ўражанне пра яе і г. д. У такім выпадку ў водгук уключаецца **апавяданне**.

Часам водгук змяшчае **апісанне** вонкавага выгляду кнігі, яе ілюстрацый.

Такім чынам, у водгуку могуць спалучацца розныя тыпы маўлення.

290. Прачытайце тэкст. Ці адпавядае ён патрабаванням да водгуку? Якую ролю ў ім выконваюць цытаты?

Пераклады і эмоцыі

Кніга «Англійская мова: слова за словам. Вершы», аўтар якой А. Церашкова, — цудоўны падарунак дзецям, бацькам і настаўнікам.

Арыгінальны дызайн мастачкі Вольгі Раманюк і дызайнера Анастасіі Капульцэвіч праста прымусіць вас пагартаць гэта выданне...

А засвоіць англійскую мову дапамогуць вершы, у канцы кожнага з якіх — англійскае слова. Прыгадаў вершык — рыфма дапаможа табе ўзгадаць і замежнае слова.

«Ляльку кінулі на дол. Горка плача лялька DOLL», «Летась бачылі казу ў нашым заапарку — ZOO», «З’есць вячэру і абед пасля працы тата — DAD», «Есці гамбургеры звык? Хутка станеш тоўсты — THICH», «Трэцца каля печы кот — што за дзень халодны — COLD!».

«Хто сказаў, што вучыцца цяжка? Па-мойму, вучыцца — весела. Вясёламу вучню — вясёлы падручнік!» — сцвярджае аўтар Алена Церашкова. Напачатку ёсьць і англійскі алфавіт, і тлумачэнне, як вымаўляць англійскія літары. Ну і кожнае замежнае слова суправаджае транскрыпцыя (*Газета «СБ. Беларусь сегодня»*).

- Выпішыце з тэксту 2 сказы з аднароднымі членамі і зрабіце іх сінтаксічны разбор.

 291. Прачытайце «Парады па напісанні водгуку на прачытаны твор (кнігу)». Выкарыстайце іх пры напісанні водгуку.

ПРАВЕРЦЕ СЯБЕ

1. Якія члены сказа называюцца аднароднымі? Якія члены сказа могуць быць аднароднымі?
2. Як вызначаюцца аднародныя і неаднародныя дапасаваныя азначэнні?
3. Якія злучнікі пры аднародных членах заўсёды з'яўляюцца адзіночнымі? Якія — адзіночнымі і паўторнымі?
4. Калі паміж аднароднымі членамі сказа коска ставіцца, а калі — не ставіцца?
5. Калі ставіцца двукроп'е, а калі працяжнік пры аднародных членах сказа з абагульняльнымі словамі?
6. Якую ролю выконваюць аднародныя члены сказа ў стварэнні тэксту?

292. Выканайце тэставыя заданні па тэмэ «Сказы з аднароднымі членамі: будова, значэнне, ужыванне».

Сказы са звароткамі, пабочнымі словамі, устаўнымі канструкцыямі: будова, значэнне, ужыванне

§ 37. Зваротак

293. Прачытайце сказы парамі. Параўнайце іх інтанацыю. У якіх сказах ёсць слова і спалучэнні слоў, якія вымаўляюцца з асобай, клічнай, інтанацыяй?

1. Гурткоўцы, пагаворым пра гумар і сатыру ў творах маладых паэтаў! — Гурткоўцы пагаварылі пра гумар і сатыру ў творах маладых паэтаў.

2. Алесь Жывенъ, запішыся ў гурток «Роднае слова»! — Алесь Жывенъ запісаўся ў гурток «Роднае слова».

● Паназірайце за інтанацыяй сказа са звароткам: асобае павышэнне голасу на слове-зваротку, паўза пасля яго. Якія сказы адпавядаюць першай схеме, якія — другой?

1. 3, // ... ! 2. ... .

● Разбярыце сказы па членах сказа. Якія слова і спалучэнні слоў у сказах не з'яўляюцца членамі сказа? Чаму?

● Якой часцінай мовы і ў якой форме выражаецца зваротак? Дзейнік? Як іх адрозніць?

Зваротак — гэта слова ці спалучэнне слоў, якімі называюць таго, да каго звяртаюцца: *Таварыши камандзір, Карнілаў цяжка паранены* (В. Быкаў). *Зашумі ты, лес, па-вясноваму!* (П. Трус).

Зваротак не з'яўляецца членам сказа, да яго нельга паставіць пытанне.

Звароткі часцей за ўсё выражаютца назоўнікамі ў форме назоўнага склону, а таксама прыметнікамі ці дзеепрыметнікамі ў тым жа склоне, калі яны ўжываюцца ў значэнні назоўнікаў: *Дняпро і Сож, Дзвіна і Прыпяць, нясіце радасць нашу ўдаль.* (М. Чарот). *Ідзіце, сінявокія, у поле лён палоць* (У. Хадыка). *Не плач, забытая, прыеду на пасёлак пазней ці ў трапені, як зацвітуць сады* (П. Трус).

З а ў в а г а. Сустракаюцца выпадкі, калі зваротак выражаетца формай былога клічнага склону назоўніка: *I будзе, друга, у доме шчасце, пакуль ёсць добры свет сяброў!* (К. Кірэнка). *Дзень добры, суседзе, у новую хату* (М. Танк).

Зваротак можа быць неразвітым (не мае пры себе залежных слоў): *Я люблю цябе, лес, за тваю чалавечую шчодрасць* (Я. Сіапакоў) і развітым (мае пры себе залежныя слова): *Гуляйце, вейце, снежныя вятры, ад раннай да вячэрніх зары!* (М. Танк). Пры зваротку могуць быць прыдаткі: *Беларусь, мая Радзіма, любы сэриу твой прастор* (М. Калачынскі).

294. Прачытайце сказы. Ахарактарызуіце звароткі паводле: а) спосабу выразення; б) будовы (развітых ці неразвітых); в) ужывання (адзіночныя ці аднародныя). Паназірайце за інтанацыяй вымаўлення звароткаў і пастаноўкай знакаў прыпынку пры іх. Якое месца займае зваротак у сказе?

1. Ты жывеш, Беларусь, з мазала спаконвечнага, дорыш свету цяпло і душы чысціню (М. Мятліцкі).
2. Захавай маю мову, чарговы наш век, захавай, як лясы, сенажаці, азёры... (Н. Гальпяровіч).
3. Такая ты ў жыцці вялікая, мая, над Нёманам, зямля, — ад хаты матчынай пад ліпамі да неба з плачам журбаўля (М. Маліўка).
4. Рана ты, жоўтае лісце, са звонам журботным злятаеш (П. Панчанка).
5. Эх, сябры-браткі! Самі знаеце: агню палкага іскры маеце (Я. Колас).

Паслухайце мовазнаўцу!

Зваротак — самы яркі этыкетны знак. Бо слова «этыкет» у першапачатковым французскім значэнні — «этыкетка», «ярлык». Называючы суразмоўцу, мы як бы выбіраем ямú найбольш прыдатны ярлык.

Здавалася б, гэта так проста — назваць таго, з кім я хачу гаварыць! Асноўныя прыметы суразмоўцы лёгка распазнаць: пол, узрост (малады чалавек), а калі неабходна — професійную прыналежнасць (таварыш міліцыянер); калі неабходна — узровень адукаванасці і нават жыхарства ў горадзе ці ў вёсцы (не кожнай не знаёмай жанчыне можна сказаць «бабуля») (Н. Фарманоўская).

295. Прачытайце верш з захаваннем патрэбнай інтанацыі. Выпішице сказы са звароткамі, вызначце, па якой прымеце звяртаюцца да асобы. Раствумачце пастаноўку знакаў прыпынку пры зваротках.

Ад'езд маладой

Бубны! Бубны!
Грукачыце, бубны!
Расступайцеся, дзяўчата,
Расступайцеся, дзяды!
У шаўровых* чаравіках,
У адзенні шлюблым
Пад руку вядзе нявесту малады.
Заспявайце, маладзіцы,
Дружна!
Рассыпайце, маладзіцы,
Ружы!
Расчыняйце ўсе вароты
Насцеж!
Пажадайце на дарогу
Шчасця!
Дугі ў красках,
Ў стужках коні.
Шоры* бразгаюць
І звоняць.
«Ну, дачушка, — бацька кажа, —

У шчаслівы пуць!
Не саром сямяйку нашу,
Добрай жонкай будзь».
Маці ж той не да гаворкі —
На расстанні плача горка.
А падружкі раззлаваліся:
«Ты, Марылька, зрадніца.
Лепш бы ты не мілавалася
З Міхасём да раніцы.
Мы ж, — клянуцца, — самі
Век не выйдзем замуж».
— Но, пайшлі, стаеннікі!
— Бывайце здаровы! — Ля варот затор.
Хлопцы сталі ў рад суроўы —
Непраходны бор.
«Гэй, жаніх, гані нам выкуп
І багаты, і вялікі
За кужэльныя косы,
За блакітныя вочы, за вішнёвыя вусны!»
І паехалі ўдалеч, каля рэчкі, каля лоз.
Нашу сладкую дзяўчыну брыгадзір суседні звёз...

П. Панчанка.

Ці даводзілася вам прысутніцаць на вяселлі? Якія традыцыйныя вясельныя абраады вам спадабаліся?

 Звароткі могуць знаходзіцца ў пачатку, у сярэдзіне або ў канцы сказа. Калі зваротак стаіць у пачатку сказа, то пры звычайнай інтанацыі на пісьме аддзяляецца коскай: *Радзіма, голас твой мяне співаць вучыў, і ты мне аддала ад родных слоў ключы* (Я. Пушча). Калі ж зваротак суправаджаецца ўзмоцненай інтанацыяй, то пасля яго ставіцца клічнік: *Дарагія дзеци! Любіце кнігу, яна навучыць вас разумець жыццё, яна дасць вам розум і силу* (В. Вітка).

Зваротак, які знаходзіцца ў сярэдзіне сказа, выдзяляецца невялікімі паўзамі, а на пісьме — коскамі: *Адгукніся, вясна, мне зязюляй з-за рэчкі* (А. Куляшоў).

Калі зваротак стаіць у канцы сказа і выдзяляеца ўзмоцненай інтанациій або калі ўвесь сказ клічны, то ў канцы яго ставіцца клічнік, а перад звароткам — коска: *Дзень добры вам, лясы і гоні!* (Я. Колас).

Пасля зваротка ў канцы апавядальнага сказа ставіцца кропка, а ў канцы пытальнага сказа — пытальнік: *Было спрадвеку, слова, ты крыніцай цудадзейнай сілы* (Р. Барадулін). *Што з табою, хлопча? Што з табой, смугліявы?* (А. Звонак).

Калі аднародныя або развітыя звароткі раздзяляюцца на часткі членамі сказа, то кожны з іх выдзяляеца коскамі: *Ты красуй, наш сад, красуй і шумі, зялёны!* (Я. Пушча).

З а ў в а г і.

1. Выклічнікі, што стаяць пры зваротках, аддзяляюцца ад іх коскамі: *Эх, луг шырокі! Як жывы ты, праменнем сонейка заліты...* (Я. Колас).

2. Калі перад звароткам стаіць выклічнік і займеннік *ты* або *вы*, які з'яўляеца дзеянікам, то выдзяляеца коскамі толькі зваротак: *Ой ты, маё сонца, як жа свеціш ясна!* (Я. Купала).

296. Прачытайце верш. Выпішыце сказы са звароткамі, пастаўце, дзе трэба, знакі прыпынку.

Бярозка мая белакрылая
Якая ж ты сонейка мілая
Спускаеш пушыстыя вецці
І сінімі іскрамі свеціш.
Глядзіць маладзік, усміхаеца,
К галоўцы курчавай схіляеца
І вісне бліскучай каронай
Над беллю тваёй заручонай.
А вецці ўніз паспусканыя,
Сярэбранай рyzай убранныя,
Нязвычна і ціха сягоння
Шклянымі званочкамі звоняць.
Бярозка^Ф мая белакрылая
Стайш, як нявеста, ты мілая.

Прыгожа снягі і марозы
Да шлюбу прыбраалі бярозу...
К. Буйло.

Ці ёсць у вас любімае дрэва? Апішыце яго.

297. Складзіце і запішыце сказы са звароткамі па наступных схемах:

1. 3, _____.	4. _____, з, _____.
2. 3! _____.	5. _____, з!
3. 3? _____?	6. _____, з?

298. Запішыце сказы, каменціруочы пастаноўку знакаў прыпынку пры зваротках. Прачытайце, захоўваюочы клічную інтанацыю.

1. Сцяной высокай падымайся^с бор^{ен} (*M. Танк*). 2. Ой дзяўчаткі бяжыце сюды! (*T. Хадкевіч*). 3. Ах валошка валошка сястрыца рамонка Зноў вы побач на ўцеху души зацвілі (*H. Гілевіч*). 4. Не шуміце клёны маладыя ў цяністым парку над ракой^{ен} (*A. Русак*). 5. Забудзь трывогу вечную сваю, прыляж мая натомленая мама... (*H. Мацяш*).

- Назавіце развітываючыя і неразвітываючыя звароткі. Вызначце, чым яны выражаны.

Зваротак надае мове выразнасць, робіць яе больш эмацыянальнай. Выразнасць зваротка ўзмацняецца, калі ён паўтараецца або калі пры ім ёсць выклічнік: *Хмаркі, хмаркі дарагія, напаіце дожджыкам зямлю!* (*Я. Колас*). *Эх, досвітак маленства, лета! Табой навек душа сагрэта!* (*Я. Колас*).

Звароткі шырокая ўжываючца ў размове для таго, каб прыцягнуць ці падтрымаць увагу суразмоўцы, у мастацкіх творах, пры перадачы дыялогу, у публіцыстычных жанрах літаратуры, прамовах, закліках, адозвах, аб'явах, у перапісцы і г. д. У паэтычнай мове многа звароткаў не толькі да асоб, але і да неадушаўлённых прадметаў. У такім выпадку зваротак выкарыстоўваецца як прыём увасаблення: *Ты ляці, маё слова, праз палі і лясы,*

*прывітайся з краінай маёй дарагою (П. Панчанка). Кланяйся,
громе, роднаму полю, родны вітай ты мой кут (Я. Колас).*

У пісъмах да родных, блізкіх і сяброў звароткі з паясняльнымі словамі выкарыстоўваюцца для выражэння ветлівасці, павагі і іншых адносін аўтара да адрасата: *Мілая, дарагая і слайная мамачка! Мне дужа сумна без цябе... Дарагая і любая дачушка Настачка! Як тваё здароўе? Як вучоба?*

У пісъмах і зваротах афіцыйнага характару назва асобы суправаджаецца азначэннямі *паважаны, шаноўны, глыбокапаважаны і інш.*: *Паважаны Іван Андрэевіч! Звярнуцца да Вас з гэтым пісьмом вымусілі пэўныя абставіны.*

За ў в а г а. Выбар пэўнай формы зваротка амаль заўсёды прама ці ўскосна адлюстроўвае адносіны да суразмоўцы, абумоўленыя самымі рознымі фактарамі, пачынаючы ад адносін (узроставых ці сацыяльных), якія звязваюць суразмоўцаў, і канчаючы асабістымі адносінамі паміж імі, эмацыйнальным станам суразмоўцы, узроўнем яго этичнай культуры.

299. Запішыце варыянты свайго ўласнага імя. Якім з гэтых слоў вас звычайна называюць бацькі, сваякі, знаёмыя, сябры? Які зваротак вам падабаецца больш за астатнія і чаму?

300. Прачытайце некалькі ўрэўкаў з лістоў Я. Коласа да сваіх родных і знаёмых. Назавіце ў іх звароткі. У якіх формах яны ўжыты? Якія адносіны выражает аўтар да сваіх адрасатаў? Па чым вы гэта вызначылі?

1. Мой дарагі Данілачка! Мне надта хочацца ведаць, як ты жывеш дома, што робіш, як тваё здароўе. Напішы мне пра ўсё гэта. 2. Мае дарагія сябры-прыяцелі, мае былых вучні і суседзі-люсінцы! Радасна было мне атрымаць ад вас пісьмо. 3. Дарагі Міхаіл Васільевіч! Атрымаў я, браток, тваё пісьмо. Я вельмі рад прыгадаць былое, свае маладыя гады, сваю першую школу, дзе я быў настаўнікам, і сваіх вучняў, у тым ліку і цябе, мой дарагі Міхалка.

301. Запішыце сказы, зрабішы звароткі развітымі. Выкарыстайце пры гэтым азначэнні *дарагі, мілы, шаноўны, любы, паважаны, мой родны і інш.* Пастаўце, дзе трэба, знакі прыпынку, растлумачце іх пастаноўку.

1. ... дзядуля ... дзядулечка ... расскажи мне казку. 2. Ой ты ... дачушка спі. 3. Давайце ... сябры пагутарым аб шчасці. 4. ... мамачка даруй мне, што не патэлефанаваў учора. 5. ... Рыгор Васільевіч у адказ на Ваш ліст ад 15.04.2020 г. паведамляем, што Вы пастваўлены на чаргу на атрыманне кватэрны. 6. ... жанчыны сяброўкі нашы віншуюць вас са святам 8 Сакавіка!

- Напішыце віншаванне ці ліст сябру (сяброўцы) з выкарыстаннем развітых звароткаў.

302. Прачытайце тэкст.

У інтэрнэце нельга паводзіць сябе так, як захочацца. Асноўныя нормы паводзін — этикет — тут такія ж, што і ў звычайнім жыцці: не грубіяніць, не лаяцца, не абзывацца, паводзіць сябе ветліва, прыстойна.

Пачынаюць пісьмо заўсёды з ветлівага звароту.

Паколькі невядома, калі іменна адрасат яго прачытае, у інтэрнэце нават прыдумалі такую жартаўлівую форму, як «Добры час сутак!».

Пісьмовы зварот «Дарагі сябар!» ці больш афіцыйны «Паважаны Алесь Іванавіч!» у нас прынята заканчваць клічнікам, а ў англамоўных краінах — коскай: My dear, ... («Мой дарагі, ...»).

- Ці захоўваець вы правілы паводзін у інтэрнэце? Ці перачытваець свае электронныя паведамленні і пісъмы перад адпрайкай? Ці карыстаецца вы правіламі пунктуацыі? Як вітаецца і развітваецца са сваімі суразмоўцамі і адрасатамі? Ці часта выкарыстоўваецце смайлікі і іншыя сімвалы? Сфармулюйце і запішыце свае правілы электроннай перапіскі.

- Напішыце электронны ліст свайму сябру (сяброўцы) па інтэрнэт-перапісцы. Раскажыце яму (ёй), што вы ведаецце пра інтэрнэт-этыкет.

303. Прачытайце тэкст, знайдзіце звароткі, растлумачце пастановуку знакаў прыпынку. Як звароткі харектарызуюць Цуду-Юду?

У поўнач удовін сын выйшаў на мост праверыць, ці стаіць яго таварыш. Паглядзеў туды-сюды — няма! Аж раптам бачыць: уз'яджае на калінавы мост трохгаловы Цуда-Юда. На сярэдній галаве ў яго быстравокі сокал сядзіць, збоку быстроногі хорт* бяжыць. Конь, як ступіў на мост, адразу заржаў, хорт забрахаў, а сокал зашчабятаў.

Ударыў Цуда-Юда каня між вушэй:

— Ты чаго, травяны мех, заржаў? А ты, псінае мяса, чаго забрахаў? А ты, ястребінае пер’е, чаго зашчбятаў? Калі супраціўніка майго чуеце...

Дапішыце працяг фрагмента казкі, выкарыстоўваючы ў дыялогах звароткі. Не забудзьце пра асаблівасці мастацкага стылю. Захавайце структуру тэксту-апавядання.

304. Перабудуйце сказы, увёўшы ў іх простую мову і зваротак.

У з о р. *Я спытаў у хлопцаў, як ім удалося злавіць такога шчупака.* — *Я спытаў: «Хлопцы, як вам удалося злавіць такога шчупака?»*

1. Журналіст задаў пытанне Анатолю Ярмоленку пра творчыя планы гурта «Сябры». 2. На сустрэчы спыталі ў Аляксандры Раманоўскай, ці будзе яна ўдзельнічаць у спаборніцтвах. 3. Гаспадыня запрасіла хлопцаў і дзяўчат зайсці ў хату. 4. Маці сказала сыну, што ад працы чалавек ніколі не робіцца горшым.

305. З вашага любімага твора выпішыце звароткі. Прааналізуіце запісы і раскажыце, як толькі па зваротках можна здагадацца аб узаемадносінах герояў, іх настроі, выхаванасці.

306. Спішыце сказы, расстаўляючы прапушчаныя знакі прыпынку. Зрабіце іх сінтаксічны разбор.

1. Запытай ты сябе чалавечча што зрабіў для Айчыны, ці мно-
га? (*Я. Колас*). 2. Адкажы мне вербачка міная, чаму ты ўсё смущі-
ся, журышся пахіая? (*Я. Колас*). 3. Пара ўжо сонца ўстаць
з-за гаю паспелага жыта, жніво чакае (*M. Танк*). 4. Ой лес беларускі наш лес Я песень за век свой злажыў табе многа (*Я. Колас*).
5. Добры дзень булькатлівая крыніца давай уперагонкі пабяжым!
(*Я. Янішчыц*).

307. Складзіце сказы са звароткам з выкарыстаннем прапанаваных сітуацый.

1. Спытаіце ў маленъкага дзіцяці, як яго завуць.

2. Удакладніце ў падлеткаў, якія ідуць па вуліцы, дзе знаходзіцца бібліятэка.

3. Звярніцеся да юнака з просьбай паказаць, дзе ўваход у метро.
4. Запытайце ў мужчыны, як праехаць у цэнтр горада.
5. Папрасіце міліцыянера падказаць, як прайсці на вуліцу Францыска Скарыны.
6. Запрасіце настаўніка на ўрачыстае мерапрыемства.

308. На аснове фотаздымкаў «Падарожжа ў “Паўночныя Афіны”» (дадатко ва можна прачытаць тэкст практ. 346) складзіце і запішыце 4-5 сказаў са звароткамі. Якія ўмовы маўленчай сітуацыі патрэбна ўлічваць, каб правільна выбраць словаў, якія выкарыстоўваюцца ў ролі зваротка?

309. Прачытайце, запішыце тэкст па-беларуску.

Проявляйте искренний интерес к людям. Человек, который не интересуется другими, приносит людям вред.

Помните имена людей. Один из простых способов завоевать добрее отношение к себе — помнить имена людей. Техника запоминания имён проста. Если вы особенно не надеетесь на свою память, скажите собеседнику: «Извините, я плохо расслышал Ваше имя. Как оно пишется?» Повторите во время разговора имя собеседника несколько раз про себя, стараясь связать его с внешним видом человека, незаметно запишите.

Улыбайтесь людям (*P. Немов, А. Новиков*).

- Запомніце парады псіхолагаў. Яны дапамогуць вам у зносінах з іншымі людзьмі. З якімі камунікатыўнымі ўменнямі звязаны гэтыя парады?

310. Удумліва прачытайце тэкст.

Байка

За гарамі, за морамі, у далёкай краіне чараў, ля калыскі малой прынцэсы сабраліся добрыя варажбіткі на чале са сваёй каралевай.

Абступіўшы прынцэсу, глядзелі яны на сонны тварык дзіцяткі. І тады каралева варажбітак сказала:

— Няхай кожная з вас адорыць гэтае дзіця каштоўным дарам. Такім, якім кожная з вас валодае і якім вы хацелі б адарыць прынцэсу!

Тады першая варажбітка, нахіліўшыся над калыскай, сказала наступныя слова:

— Я даю табе чары прыгажосці і з дапамогай моцы сваёй зраблю так, што кожны, хто ўбачыць твар твой, адразу падумае, што ўбачыў цудоўную веснавую кветку.

— Я, — сказала другая, — дам табе вочы, светлыя і глубокія, як віры.

— Я дам табе гнуткі і танюткі стан маладой пальмы, — адклікнулася трэцяя.

— А я, — сказала чацвёртая, — дам вялікі скарб залаты, што дагэтуль быў схаваны ў зямлі.

Задумалася каралева, а потым звярнулася да сваіх варажбітак:

— Прыйгажосць людзей і кветак вянне. Чароўныя вочы гаснуць разам з маладосцю, ды і ў маладосці часта слязьмі заліваюцца. Віхор можа зламаць пальмы, а вечер скіляе ўсё гнуткае. Хто не дзеліць золата між людзьмі, таго яны ненавідзяць, а хто золата падзеліць, таму ў скрыні пуста застанецца. Вось чаму нетрывалыя вашы дары.

— Што ж тады трывалае ў чалавеку? Чым жа ты адорыш малечу, о каралева наша? — запыталіся варажбіткі.

А каралева адказала:

— Я дам ёй дабрыню. Сонца — цудоўнае і яснае, але было б яно толькі мёртвым кавалкам, які свеціцца, калі б не сагравала зямлю. Дабрыня сэрца — тое ж самае, што цеплыня сонца: яна дае жыццё... Прыйгажосць без дабрыні — як кветка без паху. Багацце без дабрыні толькі песціць самалюбства. Нават любоў без дабрыні — гэта толькі агонь, які паліць і знішчае. Ведайце ж, што вашы дары знікнуць з часам, а дабрыня застанецца, бо яна, як крыніца, з якой чым больш вады возьмеш, тым больш табе зноў прыбудзе. Гэтак жа і дабрыня — адзіны скарб невычэрпны.

Пасля гэтых слоў каралева варажбітак нахілілася над соннай прынцэсай і, дакрануўшыся рукой да яе сэрца, сказала:

— Будзь добрай (*Пераклад з польскай мовы А. Айна*).

 Падрыхтуюцеся да творчага пераказу апавядальнага тэксту з элементамі разважання: вызначце яго кампазіцыю і складзіце план, выкарыстоўваючы цытаты з тэксту. Пры перадачы зместу захоўвайце аўтарскі стыль. Устаўце ў дыялогі звароткі, сачыце за тым, каб яны не былі аднастайныя.

● Ці згодны вы з каралевай? Абгрунтуйце сваю думку і запішыце яе як працяг тэксту.

ПРАВЕРЦЕ СЯБЕ

1. Што называецца звароткам? Якую ролю зваротак выконвае ў сказе і тэксле?
2. Якімі часцінамі мовы можа выражацца зваротак? Прывядзіце прыклады.
3. Якімі знакамі прыпынку выдзяляецца зваротак на пісьме?
4. Як ставяцца знакі прыпынку, калі пры зваротку ёсць выклічнікі?

311. Выканайце тэставыя заданні па тэме «Сказы са звароткамі».

§ 38. Пабочныя слова, словазлучэнні і сказы, устаўныя канструкцыі; знакі прыпынку

312. Прачытайце сказы. Якое значэнне надаюць сказам выдзеленія словаў (словазлучэнні)? Ці можна іх апусціць?

1. Заўтра, **напэўна**, будзе дождж. 2. Заўтра, **на жаль**, будзе дождж. 3. Заўтра, **безумоўна**, будзе дождж. 4. Заўтра, **канечне**, будзе дождж. 5. Заўтра, **па словах сіноптыкаў**, будзе дождж.

Пабочнымі называюцца слова, словазлучэнні і сказы, пры дапамозе якіх моўца выражаете свае адносіны да таго, пра што ён паведамляе: *Сёння, мабыць, вельмі холадна на дварэ* (А. Кулакоўскі). *На шчасце, увечары дождж перастаў* (І. Гартны).

У першым сказе з дапамогай слова **мабыць** перадаецца меркаванне моўцы адносна асноўнага выказвання, у другім сказе пры дапамозе слоў **на шчасце** перадаецца яго пачуццё.

Адносіны да выказвання можна выразіць таксама пры дапамозе пабочных сказаў. Значэнне пабочных сказаў адпавядае значэнню пабочных слоў. У сказе *Рэчка, як нам здавалася, пачынала мялець* пабочны сказ *як нам здавалася* выражает меркаванне моўцы па змесце выказвання.

Пабочные слова, словазлучэнні, сказы выдзяляюцца невялікім інтанацыйнымі паўзамі, паніжаным тонам (без лагічнага націску) і больш хуткім тэмпам вымаўлення, а на пісьме — коскамі: *Здаецца, увесь поплаў звініць, спявае* (А. Асіпенка). *У пушчы, вядома, стаяў вечны змрок* (З. Бядуля). *Прыйшла самая гарачая пара, калі, як кажуць хлебаробы, дзень год корміць* (І. Гурскі). Яны не з'яўляюцца членамі сказа.

313. Прачытайце сказы. Назавіце той сказ, у якім змяшчаецца адно паведамленне. Колькі паведамлення ў кожным з наступных сказаў?

1. Я буду займацца ў гуртку юных лінгвістаў. 2. Я, відаць, буду займацца ў гуртку юных лінгвістаў. 3. Я, бяспрэчна, буду займацца ў гуртку юных лінгвістаў. 4. Я, канечне, буду займацца ў гуртку юных лінгвістаў. 5. Я, па словах настаўніка, буду займацца ў гуртку юных лінгвістаў.

● Дакажыце, што ў сказах з пабочнымі словамі перадаюцца два паведамленні: асноўнае, якое адпавядае рэчаіснасці, і пабочнае, якое перадае адносіны таго, хто гаворыць, да свайго выказвання.

314. Прачытайце табліцу. Раскажыце аб значэннях пабочных слоў.

Значэнні	Прыклады
<p>1. Розная ступень упэўненасці: а) большая ступень упэўненасці: <i>безумоўна, бяспрэчна, сапраўды, канешне, зразумела, вядома, несумненна, па праўдзе і інш.;</i> б) меншая ступень упэўненасці, меркаванне: <i>магчыма, мабыць, здаецца, мусіць, відаць, як відаць, відавочна, можа, можа быць, напэўна (пэўна) і інш.</i></p>	<p><i>Вясна, сапраўды, была ранняя</i> (П. Кавалёў). <i>Алесь, канешне, збочыў у гушчар лесу.</i></p> <p><i>Відаць, сама прырода нараджае</i> <i>музыку роднай зямлі</i> (І. Навуменка). <i>Пушчы, здавалася, не было канца-</i> <i>краю</i> (Т. Хадкевіч).</p>

Значэнні	Прыклады
2. Розныя пачуцці (задавальненне, радасць, захапленне, здзіўленне, жаль, засмучэнне): <i>на шчасце, на радасць, на маё здзіўленне, на жаль, на бяду, на дзіва, шчыра кажучы, будзьце ласкавы і інш.</i>	<i>Лісіца, на сваю бяду, папала з берага ў ваду</i> (В. Вітка). <i>На жаль, стрэльба ў дзеда была старая</i> (М. Лынькоў).
3. Крыніца паведамлення (каму належыць паведамленне): <i>кажуць, як кажуць, як паведамляе, паводле звестак, па-мойму, па-вашаму, на маю (нашу) думку, на мой погляд, з пункту гледжання і інш.</i>	<i>Сарамлівасць, на маю думку, сведчыць пра сціпласць</i> (А. Асіпенка). <i>Па-мойму, ураджай сёлета што трэба</i> (М. Паслядовіч).
4. Парадак думак і іх сувязь, паслядоўнасць выкладання: <i>па-першае, па-другое, нарэшце, напрыклад, так, у прыватнасці, такім чынам, значыць, наогул, наадварот, дарэчы, між іншым, гэта значыць, менавіта, скажам, апрача таго і інш.</i>	<i>Не месца ўпрыгожвае чалавека, а, наадварот, чалавек упрыгожвае месца</i> (Я. Брыль). <i>Я, напрыклад, лічу, што прапанова Толі заслухоўвае ўвагі.</i>
5. Заўвагі аб спосабах афармлення думак: <i>ва ўсякім выпадку, адным словам, інакш кажучы, можна сказаць, трэба думаць і інш.</i>	<i>Адным словам, выгляд у нас быў сапраўдных паляўнічых</i> (І. Гурскі). <i>Чалавек ён быў, можна сказаць, культурны</i> (К. Чорны).

- Складзіце і запішыце сказы на кожны від значэння пабочных слоў (словы на выбар).

Заўвага. Злучнікі *a, i* не аддзяляюцца коскай ад наступнага пабочнага слова (словазлучэння), калі яны ўтвараюць з ім адно сэнсавае цэлае. У такім выпадку пабочнае слова (словазлучэнне) апусціць ці пераставіць у іншае месца ў сказе немагчыма. Параўн.: *Змрочнай, a галоўнае, пустынной здалася Андрэю свая хата* (П. Пестрак). — *Змрочнай, a ... ? пустынной*

здалася Андрэю свая хата. На дварэ, і праўда, было ўжо холадна (У. Караткевіч). — *На дварэ, і ... ? было ўжо холадна.*

Калі пабочнае слова (словазлучэнне), пры якім стаяць злучнікі, можна апусціць ці пераставіць у іншыя месца ў сказе, то коска паміж злучнікам і пабочным словам (словазлучэннем) ставіцца абавязкова. Параўн.: *Буслы стаялі на вільчаку і, здавалася, прыслухоўваліся да людской спагады* (А. Пальчэўскі). — *Буслы стаялі на вільчаку і ... прыслухоўваліся да людской спагады.* *Буслы стаялі на вільчаку і прыслухоўваліся, здавалася, да людской спагады.* *Не гадзіну, а, магчыма, дзве ці тры чакаў хлопец поезда* (Я. Сіпакоў). — *Не гадзіну, а ... дзве ці тры чакаў хлопец поезда.* *Магчыма, не гадзіну, а дзве ці тры чакаў хлопец поезда.*

315. Выпішыце ў наступным парадку сказы: з пабочнымі словамі і словазлучэннямі, якія абазначаюць: а) упэўненасць; б) няўпэўненасць, меркаванне; в) розныя пачуцці і выражэнне этыкету. Расстаўце прапушчаныя знакі прыпынку.

- Хлеб чорны, хлеб жытні, я шчыра ўслаўляю^с — смачнейшае ежы па праўдзе не знаю (*П. Броўка*).
- Але на шчасце ад гэтага звера хлопцам ніякай небяспекі не пагражала (*Я. Маўр*).
- У птушак свой закон вядома і свой адлёт і свой прылёт (*П. Прыходзька*).
- Відаць ніхто не зможа падмануць чалавека, які хоць раз сеяў і жаў збожжа (*Я. Сіпакоў*).
- Цяпер калі ласка зірніце навокал: прастор, які ў жыцці не змерыш і вокам (*М. Машара*).

Некаторыя слова могуць выступаць як у ролі члена сказа ці сродка сувязі ў сказе, так і ў ролі пабочнага слова.

Слова ў сказе	Пабочнае слова	Член сказа ці сродак сувязі ў сказе
аднак	Калі стаіць звычайна ў сярэдзіне сказа: <i>Чаму ж, аднак, Алесю сёння не спіцца?</i>	Як злучнік, калі стаіць у пачатку сказа (ці часткі складанага сказа): <i>Восеньскае сонца свяціла ярка, аднак ужо так не грэла, як улетку.</i>

Слова ў сказе	Пабочнае слова	Член сказа ці сродак сувязі ў сказе
<i>напэўна, пэўна</i>	Са значэннем ‘відаць’, ‘мусіць’, ‘магчыма’: <i>У бібліятэку я, напэўна, пайду заўтра.</i> <i>Маці, пэўна, ужо пайшла на працу?</i>	Са значэннем ‘беспамылкова’, ‘дакладна’: <i>Хлопец паспей бы напэўна, калі б не паслізнуўся. Дзед рабіў усё пэўна і хутка.</i>
<i>канешне, канечне</i>	Са значэннем ‘без сумнення’, ‘само сабой зразумела’: <i>У тэатр я пайшоў, канечне, са сваім лепішым сябрам.</i>	Са значэннем ‘абавязкова, што б там ні было’: <i>Ці ж ужо нам канечне толькі на чужой мове чытаць і пісаць можна? (Ф. Багушэвіч).</i>
<i>бадай</i>	Са значэннем магчымасці, схільнасці згадзіцца з чым-небудзь: <i>Бадай, ніхто не пячэ такія смачныя пірагі, як мая бабуля.</i> (<i>Бадай</i> = згадзіцеся, пагадзіцеся.)	Са значэннем ‘амаль’: <i>Бадай кожны дзень я займаюся спартам.</i>
<i>нарэшце</i>	Калі паказвае на завяршэнне дзеяння, працэсу, з’явы: <i>Ехалі, ехалі і, нарэшце, прыехалі.</i>	Са значэннем ‘пасля ўсяго’, ‘напаследак’: <i>Здагадацца вам трэба нарэшце.</i>

За ўвага. Ніколі не бываюць пабочнымі і нездзяляюцца коскамі слова і спалучэнні слоў *быццам, як быццам, наўрад ці, амаль, нават, іменна, толькі, вось, якраз, акурат, абавязкова, раптам, па ўказанні, па рашэнні, між тым, па задуме, у выніку, выключна, прыблізна, прытым, прычым, рашуча і інш.* Напрыклад: *Наўрад ці вясна будзе ранняй. Вясна як быццам будзе ранняй. Вясна абавязкова будзе ранняй.*

316. Параўнайце скazy ў парах. Вызначце, у якіх сказах выдзеленыя слова з’яўляюцца членамі сказа, а ў якіх — не з’яўляюцца. Спішыце скazy з пабочнымі словамі, пастаўце, дзе трэба, коскі.

1. Садок быў праўда невялічкі (*Я. Колас*). — **Праўда** вачэй не засмуціць (*Прыказка*). 2. На схіле лясістага ўзгорка **відаць**

растуць суніцы (*B. Вольскі*). — На возеры нікога не было відаць і толькі шумелі і набягалі на бераг хвалі (*С. Грахоўскі*). 3. У журботную восень здаецца зямля ўся галосіць (*П. Панчанка*). — Пугач здаецца тлустым з выгляду (*B. Вольскі*). 4. Людзі працаўалі з ранку да ночы аднак на жыщё сваё ніколі не скардзіліся (*K. Кірзенка*). — Капітан аднак не спыняўся настойліва вёў роту на нямецкія пазіцыі^{сн} (*I. Мележ*). 5. А пойдзеш у Ліпава лясамі напэўна стрэнешся з ласямі (*Я. Колас*). — Дзячына паспешліва і напэўна моцна хвалючыся, выйшла на сцэну (*У. Краўчанка*). 6. Няма бадай па багацці ўбораў прыгажэйшай пары года, чым восень (*P. Ігнаценка*). — Бадай праз кожны пройдзены кіламетр людзі прасілі адпачынку (*I. Навуменка*). 7. Нарэшце мы выбраліся на сухі бераг з жоўтым пясочкам (*B. Вольскі*). — І радасць нарэшце прыйшла. Ласяня стала на ногі паправілася (*B. Карамазаў*).

- Устанавіце, якіх сэнсавых адцення будуць пазбаўлены сказы без пабочных слоў.
- Прыдумайце сказы, у якіх слова *вось*, *якраз*, *прыблізна*, *у выніку* не з'яўляюцца пабочнымі. Паспрабуйце даказаць, што гэта часціцы, прыслоўі ці іншыя часціны мовы.

317. Прачытайце слоўнікавы артыкул з даведніка па культуре маўлення «Слоўка за слоўкам». Якая асноўная думка гэтага тэксту?

Пабочнае слова *дарэчы* ўжываецца для абазначэння таго, што фраза гаворыцца ў дадатак да сказанага, напрыклад: *Мы пойдзем у грыбы. Дарэчы, і ты можаш пайсці з намі*. Але пабочнае слова захоўвае і значэнне прыслоўя *дарэчы*, ад якога яно ўтварылася, — ‘к месцу, якраз у патрэбны час’: *прыйсці дарэчы, сказаць дарэчы*. Гэту семантычную асаблівасць трэба ўлічваць, інакш атрымаецца скажоны па сэнсе сказ тыпу: *Дзядзька жыў на вёсцы. Дарэчы, ён памёр у мінулым годзе*. Атрымліваецца недарэчны выказ *пра дарэчную смерць*.

- Складзіце 2 сказы, у якіх слова *дарэчы* ўжывалася б як пабочнае слова і як прыслоўе (член сказа).

 Падрыхтуйце вуснае паведамленне аб недарэчным ужыванні слоў ці іх спалучэнні ў беларускай мове. Пры ўзнікненні цяжкасцей можна выкарыстаць матэрыялы даведніка «Слоўка за слоўкам».

318. Прачытайце верш Г. Бураўкіна. Вызначце ў ім пабочныя слова. Што яны выражаюць? Як выдзяляюцца на пісьме?

Так ужо заведзена спрадвеку^с —
Можа, прымха^л,
Можа, Божы знак —
Толькі на Радзіме чалавеку
Ходзіцца і дыхаецца ўсмак^с.
І заўжды здаецца нават зверу
Найцяпнейшай^м родная зямля.
Гэта ўсё я на сабе праверыў,
Даўшы па планете кругала^л.

● Вызначце тэму і асноўную думку верша. Творы якіх пісьменнікаў на гэтую тэму вы ведаеце?

● Запішыце 3-4 прыказкі, якія адлюстроўваюць асноўную думку гэтага твора.

319. Уявіце, што вы сустрэлі свайго сябра (сяброўку). Паведаміце яму (ей), што: а) не паспееце вывучыць ролю да прэм'еры школьнага спектакля; б) на вясеннях канікулах паедзеце ў вёску (у Англію, у Мінск ці інш.); в) вясна ў гэтым годзе будзе цёплая. Пры выкананні задання можна карыстацца табліцай з практ. 314.

1. Вы не ўпэўненыя ў тым, што гаворыце.

У з о р. *Я, відаць (магчыма, здаецца, хутчэй за ўсё), не паспелу вывучыць ролю да прэм'еры спектакля.*

2. Паведаміце тое ж самае, указаўшы крыніцу інфармацыі (адкуль узята ваша паведамленне).

У з о р. *Па-моему, я не паспелу вывучыць ролю... Як сказаў мой партнёр, я не паспелу...*

3. Вы хочаце сказаць свайму таварышу тое ж самае, але на гэты раз вы ўпэўнены ў тым, што паведамляеце.

У з о р. *Безумоўна (бяспрэчна), я не паспелу вывучыць ролю да...*

4. Паведаміце тое ж самае, перадаўшы адчуванні, якія выклікае ў вас гэта паведамленне (радасць, здзіўленне, шкадаванне і г. д.).

Растлумачце, чаму гэта іменна так, зрабіўшы сваё паведамленне больш разгорнутым.

У з о р. *На вялікі жаль, я не паспею падрыхтаваць ролю да прэм'еры школьнага спектакля, бо засталося вельмі мала часу. А мне яшчэ неабходна здаць экзамен на курсах па замежнай мове.*

320. Абмяняйцеся са сваім аднакласнікам або сябрам з паралельнага класа інфармацыяй аб падрыхтоўцы да контрольнай работы па беларускай мове (гісторыі, біялогіі ці іншых прадметах) ці аб планах на канікулы. Запішыце гэты дыялог, выкарыстоўваючы пабочныя слова.

Пабочныя слова выкарыстоўваюцца ў кніжных і гутарковым стылях. У мастацкай мове пабочныя слова і сказы з'яўляюцца важным сродкам стварэння моўных характарыстык герояў. Напрыклад, пры ўжыванні пабочных словазлучэнняў будзь (будзьце) ласкавы (ласкавыя), зрабі (зрабіце) ласку, калі ласка і іншых выражуюцца далікатнасцю, ветлівасцю і выхаванасцю моўцы: *Адкажыце, зрабіце ласку, на тое, аб чым вас пытаюць* (Я. Колас). *Калі ласка, заходзьце да нас часцей. Мы заўсёды будзем рады бачыць вас* (В. Хомчанка).

Пабочныя слова ў маўленні асобных людзей становяцца словамі-«паразітамі», бо іх пачынаюць ужываць без патрэбы і вельмі часта. Найчасцей гэта адбываецца са словамі *значыць, так сказаць, само сабой, як гаворыцца і інш.:* «*Будзем, гэта значыць, лячыцца ці адпачываць?*», «*На што, так сказаць, скардзіцесь?*». Такога тыпу ўжыванне пабочных слоў выяўляе не толькі нізкую маўленчую культуру чалавека, але і недастатковы ўзоровенъ яго агульной культуры.

321. Спішыце тэкст. Замест пропускаў устаўце пабочныя слова, якія ўказваюць на парадак думак і іх сувязь. Падумайце, для якога тыпу і стылю маўлення харэта тэрна ўжыванне слоў гэтай групы.

У чым заключаюцца перавагі стварэння тэкставага дакумента з дапамогай тэкставага працэсара?

... у электронны тэкст можна хутка і проста ўнесці змяненні. Напрыклад, вы дапусцілі памылку ў тэксце віншавальнай паштоўкі. Прыйдзецца браць новую і перапісваць тэкст. А ў электрон-

ным дакуменце можна рабіць колькі захочаш выпраўленняў: іх абсалютна не відаць, бо на экране заўсёды паказваецца апошняя рэдакцыя дакумента.

... няма неабходнасці прадумваць макет дакумента. Яго можна ўжо ствараць пасля набору тэксту. Варыянтаў макета можна зрабіць столькі, колькі вы жадаецце. Напрыклад, набраўшы тэкст запрашальнага білета адзін раз, можна аформіць яго некалькімі спосабамі і раздрукаваць запрашенні ў патрэбнай колькасці.

... значна павялічваецца колькасць выяўленчых сродкаў афармлення тэксту і абліягчаецца іх выкарыстанне.^{сн}

... спецыяльныя праграмы дазваляюць уключачь у тэкст фрагменты на другой мове, формулы, малюнкі, табліцы і інш.

... стварыўшы электронны дакумент адзін раз, можна атрымаць неабмежаваную колькасць яго копій (*З кнігі «Асновы інфармацыйных тэхналогій»*).

- Як вы лічыце, ці можна прымяніць да гэтага тэксту прыказку «Што напісаныя пяром, не выйме і сякера»?

Падбярыце сінонімы да слоў *рэдакцыя (дакумент), фрагмент (текст)*.

У вусным і пісьмовым маўленні часта ў асноўны сказ устаўляюцца дадатковыя паведамленні, заўвагі, тлумачэнні, якія называюцца **ўстаўнымі**.

Устаўнымі могуць быць слова, словазлучэнні і сказы. На пісьме яны выдзяляюцца працяжнікамі або бяруцца ў дужкі:
У летні поўдзень — была спёка — выходзіць рой, снue высока (Я. Колас). *Партызанскі лагер! Дзеци былі ў захапленні ад такога адкрыцця (ім здавалася, што натрапілі яны на лагер выпадкова)* (І. Шамякін).

Устаўныя канструкцыі, у адрозненне ад пабочных, па сэнсе не звязаны з асноўным зместам выказвання.

322. Прачытайце тэкст. Назавіце ўстаўныя канструкцыі. Якая іх роля ў тэксце? Звярніце ўвагу на збег знакаў прыпынку ў апошнім сказе першай часткі тэксту.

Аздоблен квас быў і грыбамі,
Выключна ўсё баравічкамі;

Цыбуля, перчык, ліст бабковы —
Ну, не ўясісь, каб я здаровы!
Пільнуй — цішком скажу між намі, —
Каб і язык не ўцёк часамі.

<...>

На першы дзень святых Калядак —
Такі ўжо быў стары парадак —
Збіралі сена са стала,
Кармілі ім қаня, вала
І ўсіх жывёлін, хоць па жмені,
А на стале ў драбнюткім сене —
Здавён-даўна вялося й гэта —
Уважна зернетак шукалі
І па тых зернетках гадалі,
Які зародзіць хлеб налета.

Я. Колас.

Пра традыцыі якога свята ідзе размова ва ўрыўку з паэмы «Новая зямля»? Ці адзначаюць гэта свята ў вашай сям'і? Раскажыце, як гэта робіцца ў вашай мясцовасці.

323. Спішыце, пастаўце, дзе трэба, знакі прыпынку. Раствумачце пастаноўку знакаў прыпынку пры пабочных і ўстаўных словаҳ, словазлучэннях, сказах.

1. На купінах каля пнёў, дзе каса не кранула травы яе цяжка^с касіць ля дрэва застылі мусіць мокрыя ад расы балотныя званочки (І. Пташнікаў). 2. У слоўных баталіях з хлопцамі Ірына любіла не пакінуць ад апанента^т а сярод іх былі дасціпныя і сапраўды разумныя^м людзі каменя на камені^{сн} (У. Карапкевіч). 3. Колісь тут як рассказваюць^с старыя людзі праўда самі яны не помніць быў мост^п (*Я. Колас*). 4. Міхал навошта ўжо таіцца любіў-такі^а павеся-ліцца^{сн} (*Я. Колас*). 5. Рака Ушача Ушачака кожны пасвойму^а ласкова называе яе дала імя гораду Ушачы і сама заплыла ў гістарычныя дакументы (*P. Барадулін*).

Раствумачце значэнне выразу *не пакінуць каменя на камені*, падбярыце да яго слова-сінонімы.

324. Спішице сказы, дапоўніўшы іх устаўнымі і пабочнымі канструкцыямі, што адказваюць на пытанні, пададзеныя ў дужках.

У з о р. *Век пражыць (ци гэта ведае кожны?) без дум і турбот нельга. — Век пражыць — гэта ведае кожны — без дум і турбот нельга.*

1. Васіль Іванавіч быў ужо тады (*калі вы з ім пазнаёміліся?*) чалавекам сталага ўзросту.

2. Настрой у людзей (*хто заўважыў?*) быў прыгнечаны, усіх непакоіла няўдача.

3. Рэчка (*каму здавалася?*) пачынала мялець.

4. Адсюль, з Любеча (*пра гэта сведчаць быліны?*), родам быў і сябра Ілы Мурамца Дабрыня Нікітіч.

- Якое значэнне выказванням надалі ўстаўныя і пабочныя сказы?
- Раствумачце пастаноўку знакаў прыпынку ў запісаным вамі 4-м сказе.

325. Уявіце, што вам неабходна пераканаць суразмоўцу ў карысці спартыўных заняткаў (читання кніг, умення карысташца камп'ютарам, вывучэння роднай мовы). Выкарытайце пры гэтым пабочныя слова, словазлучэнні (спалучэнні словаў), якія ўказваюць на паслядоўнасць думак і сувязь паміж імі. Тэкст запішыце.

У з о р. *Заняткі спартам вельмі карысныя. Па-першае, яны ўмацоўваюць здароўе, па-другое, павялічваюць працаздольнасць. І, нарэшце, развіваюць ваявыя якасці чалавека.*

326. Прачытайце. Вызначце, да якога стылю належыць тэкст. Дакажыце гэта, выкарыстоўваючы пабочныя слова. Свой адказ парашуйце з узорам разважання. Спішице тэкст, раскрываючы дужкі, устаўляючы, дзе трэба, прапушчаныя літары і ставячы знакі прыпынку.

Для кожнага стала звыклым, прывычным, што чырвоны колер св..тлафора папярэдж(?)вае: «Спыніцесь!» (*На*)жаль бываючы на прыродзе (*не*)заўсёды людзі спыняюцца перад раслінамі, якія прыгожа цвітуць а як правіла імкнутца сарваць іх для букета.

Часам дзеля цікавасці сарвуць пакруцяць у руках і кінуць цудоўнае тварэнне прыроды. Няма слоў: прырода бя..концая р..знастайная прыгожая і шчодрая але згадзіцесь нельга дазваляць, каб шчодрасць прыроды ператваралася ў яе знішчэнне (З «*Кнігі для чытання па батаніцы*»).

У з о р. *раз в а ж а н н я.* Тэкст належыць да публіцыстычна-

га стылю. Па-першае, тэма гэтага тэксту — бяздумныя адносіны да прыроды — актуальная проблема сучаснасці. Па-другое, мэта выказвання — пераканаць чытача ў неабходнасці беражлівых адносін да прыроды, заклікаць яго да абароны яе прыгажосці і багацця. А ўздзейнне на чытача, пабуджэнне да дзеяння — асноўная задача публіцыстычнага стылю. І, нарэшце, у тэксце ярка выражаны такія рысы публіцыстычнага стылю, як экспрэсіўнасць, эмацыянальнасць, аўтарскія адносіны да выказвання.

327. Складзіце сказы па наступных схемах:

- 1) Пабочн. сл., . . . 2) ..., пабочн. словазлучэнне. 3) ..., пабочн. ск., . . . 4) ... (уст. к.) . . . 5) ... — уст. к. — . . .

 Падрыхтуйце невялікія паведамленні: а) пра знакі прыпынку пры пабочных словамах і сказах; б) адрозненне пабочных слоў і сказаў; в) групы пабочных слоў і знакі прыпынку, якія залежаць ад іх значэння; г) знакі прыпынку пры устаўных канструкцыях; д) адрозненне пабочных канструкций ад устаўных.

328. Спішыце тэкст, пастаўце патрэбныя знакі прыпынку.

На акадэмічнай канферэнцыі па рэформе беларускага правапісу і азбуکі ў лістападзе 1926 года Язэп Лёсік слушна на мой погляд гаварыў^п: «Правапіс гэта законы дысцыпліна і як кожны закон правапіс што-небудзь^а абмяжоўвае^м чаго-небудзь не дазваляе. Словам правапіс гэта тое самае, што парадак законнасць і дысцыпліна ў грамадскім^а жыцці^п» (Н. Гілевіч).

- Як вы разумееце думку, выказаную Я. Лёсікам?

ПРАВЕРЦЕ СЯБЕ

1. Якія слова, словазлучэнні і сказы называюцца пабочнымі?
2. Чым адрозніваюцца ад іх устаўныя канструкцыі?
3. Якія слова могуць выконваць і ролю пабочных слоў, і ролю даданых членай сказа? Прывядзіце прыклады.
4. Якія групы пабочных слоў па значэнні вы ведаецце?
5. Як інтануюцца пабочныя слова, словазлучэнні і сказы, устаўныя канструкцыі ў вусным маўленні? Як яны выдзяляюцца на пісьме?
6. Якая роля пабочных слоў, словазлучэння і сказаў, устаўных канструкций у тэксце?

329. Выканайце тэставыя заданні па тэме «Сказы з пабочнымі словамі, устаўнымі канструкцыямі».

Сказы з адасобленымі членамі: будова, значэнне, ужыванне

§ 39. Паняцце пра адасабленине

 Адасабленине — гэта сэнсавае і інтанацыйнае выдзяленне даданых членаў сказа, якія змяшчаюць дадатковыя паведамленні: *Каля Нёмана рассцилаўся луг, поўны незвычайнага хаства* (Я. Колас). *Кіламетраў за трывцаць пяць на поўдзень ад Мазыра, на правым беразе Прыйляці, раскінулася па-над ракой невялікае мястэчка Нароўля* (У. Краўчанка).

Адасобленымі могуць быць толькі даданыя члены сказа (азначэнне, прыдатак, дапаўненне, акаличнасць). У сказе яны падкрэсліваюцца так, як і неадасобленыя члены.

Сродкамі адасаблениня з'яўляюцца: парадак слоў, інтанацыя (у вусным маўленні), знакі прыпынку (у пісьмовым маўленні).

Адасобленыя члены сказа абазначаюць дадатковыя характеристыстыкі прадмета, з'яў, дзеянняў, канкрэтызуюць іх.

Адасобленыя члены надзелены большай самастойнасцю ў складзе сказа. Таму іх можна:

1) апусціць без страты сэнсу. Параўн.: *Відны здалёк Заслаўскія мурывы, акружаныя хвойнікам высокім* (А. Астрэйка). — *Відны здалёк Заслаўскія мурывы*;

2) пераўтварыць у выкazнік таго ж сказа ці ў асобны сказ. Параўн.: *Бярозка зламалася, але не ўпала, затрымаўшыся на суседніх кустах* (У. Карапкевіч). — *Бярозка зламалася, але не ўпала, затрымалася на суседніх кустах*. Бярозка зламалася, але не ўпала. Яна затрымалася на суседніх кустах.

Адасобленыя члены сказа часцей бываюць развітымі: *Стаяла цішыня, поўная мудрай велічы і спакою* (У. Карпаў).

330. Параўнайце пары сказаў з адасобленымі і неадасобленымі членамі сказа. У якіх сказах азначэнне выдзелена па сэнсе? Якімі сродкамі гэта дасягаецца?

1. Сонца, маладое і яркае, плыло над зямлёю (*В. Хомчанка*). — Маладое і яркае сонца плыло над зямлёю. 2. Зіма, устрывожаная,

ратунку не знайдзе (*M. Танк*). — Устрывожаная зіма ратунку не знайдзе. 3. Пад вечар пачаўся дождж, вялікі, доўгі (*Я. Маўр*). — Вялікі, доўгі дождж пачаўся пад вечар. 4. З лодкі выскачыў мужчына, рослы, шырокі ў плячах (*С. Грахоўскі*). — З лодкі выскачыў рослы, шырокі ў плячах мужчына.

331. Параўнайце сказы ў правым і левым слупках. За кошт чаго ўдалося перадаць два паведамленні ў адным сказе? Якое паведамленне з'яўляецца асноўным, а якое — дадатковым?

1. Паветра было напоена густымі пахамі хвоі. Яно навісла шызватай смугой.

2. Сена змачыў дождж. Яно запахла яшчэ мацней.

1. Паветра, напоенае густымі пахамі хвоі, навісла шызватай смугой (*M. Лужанін*).

2. Сена, змочанае дажджом, запахла яшчэ мацней (*K. Кірзенка*).

- У сказах якога слупка ўдалося больш лаканічна перадаць два паведамленні?

332. Выканайце тэставыя заданні па тэме «Сказы з адасобленымі членамі: будова, значэнне, ужыванне».

§ 40. Адасобленыя дапасаваныя і недапасаваныя азначэнні

Адрозніваюць адасобленыя дапасаваныя і недапасаваныя азначэнні.

Адасобленыя дапасаваныя азначэнні выражаюцца адзіочнымі прыметнікамі ці дзеепрыметнікамі, а таксама прыметнікамі і дзеепрыметнікамі зваротамі. Яны могуць стаяць перад назоўнікам, які паясняюць, або пасля яго: *Пакрытыя тоўстым пластом снегу, галіны дрэў гнуліся да самай зямлі* (*Я. Колас*). *Над зялёным лугам, усыпаным рознымі кветкамі, гулі пчолы* (*А. Якімовіч*).

Адасобленыя недапасаваныя азначэнні часцей выражаюцца назоўнікамі ва ўскосных склонах або спалучэннем назоўнікаў і колькасных лічэбнікаў. Яны могуць стаяць перад паяснёным

назоўнікам або пасля яго: *Без шапкі, у адной гімнасцёры, Ва-
сіль з усіе сілы працаўаў вёсламі* (І. Шамякін). *Жанчына, гадоў
на сорак пяць, прыязна паглядзела на сустрэчнага* (П. Пестрак).

Сказы з адасобленымі азначэннямі маюць свае інтанацый-
ныя асаблівасці: павышэнне тону на паяснёным слове, выдзялен-
не адасобленага азначэння паўзамі, павышэнне голасу і запаво-
ленне тэмпу на адасобленым азначэнні, якое стаіць у пачатку ці
сярэдзіне сказа, і паніжэнне голасу, калі ім заканчваецца сказ:

↗ *Працяты марозам, // снег хрустка скрыпей пад ногамі
дзеда Талаша* (Я. Колас). У *вячэрнім паветры, // ↗ крыху віль-
готным ад блізкай ракі, // прыемна пахне шыпшынай* (В. Воль-
скі). *Вёска стаяла паміж балота, // ↗ парослага густою лазою
і алешикам* (М. Чарот).

333. Прачытайце сказы, захоўваючы патрэбную інтанацыю пры адасобленых азначэннях. Ад чаго яна залежыць? Назавіце адасобленыя азначэнні і паяснёныя слова. Як размешчаны адасобленыя азначэнні ў адносінах да паяснёнага слова? Чым выражаны адасобленыя азначэнні?

1. Вада, мутная, цяжкая, ціха білася аб бераг, калыхала пры-
бярэжныя ^{сл} кусты (*В. Казько*). 2. Павуціна, мокрая ад ранішня-
га туману, абчапляла ^а ўсе кусты і дрэвы, перапляла ўсе ссяжын-
кі (*Л. Дайнека*). 3. Стаяла вясна, дружная, цёплая, з дажджамі
і навальніцамі (*А. Асіпенка*). 4. Баравікі былі відаць здалёк, з
бурымі каптурыкамі, моцнымі, цвёрдымі ножкамі (*І. Навуменка*).
5. Выступалі ўсёна-сінія сцены высокіх лясоў, прыгожа раскі-
даных па бясконцых просторах зямлі (*Я. Колас*). 6. Поўная адзі-
нокасці і непаддзельнай трывогі, Ганна раптам кінулася да сваіх
(*І. Мележ*).

Ад месца адасобленых азначэнняў у сказе залежыць іх вы-
дзяленне знакамі прыпынку на пісьме.

Заўсёды в ы д з я л я ю ц ц а к о с к а м і:

1) адасобленыя азначэнні (дапасаваныя і недапасаваныя),
калі яны стаяць пасля паяснёнага назоўніка: *На паляне, па-
крытай буйнымі кроплямі расы, стаялі дзве казулі* (Я. Маўр).
Вечар, ціхі, цёплы, ахутваў змрокам зямлю (А. Пальчэўскі);

2) дапасаваныя і недапасаваныя адасобленыя азначэнні, якія адносяцца да асабовага займенніка (незалежна ад месца ў сказе): *Я, аслеплены сонцам, спыніўся толькі на ўскраіне поля* (І. Навуменка). *Захопленыя сваім заняткам, мы і не заўважылі, як сонца схілілася да самага лесу* (В. Вольскі).

Дапасаваныя азначэнні, якія стаяць перад паяснёным назоўнікам, адасабленыя ад асабовага займенніка (незалежна ад месца ў сказе):

1) калі маюць дадатковое акалічнаснае значэнне прычыны ці ўступкі: *Мокрыя ад дажджу, пліты настыла блішчэлі пад нізкім вераснёўскім сонцам* (Л. Левановіч). Параўн.: *Пліты настыла блішчэлі пад нізкім вераснёўскім сонцам* (ч а м у?), бо былі мокрыя ад дажджу;

2) калі аддзелены ад паяснёных назоўнікаў выказнікам: *Ахінутыя інеем, прыгіналіся да самай зямлі кусты малінніку і парэчак* (П. Броўка).

334. Спішыце, расстаўляючы, дзе трэба, коскі. Падкрэсліце адасобленыя азначэнні і растлумачце іх адасабленне. У якіх сказах адасобленыя азначэнні маюць акалічнаснае значэнне? Як вы гэта вызначылі?

1. На палянцы суніц было многа. Сакавітыя з мядовым пахам яны самі прасіліся ў рот (*М. Гамолка*). 2. Сучком прыціснуты^м масляк з травы не вылезе ніяк (*В. Зуёнак*). 3. Як карапузы-хлапчуки^а, нядайна вымытыя ў росах на сонцы спяць баравікі (*Н. Гілевіч*). 4. На брацкай магіле воінаў і партызан асветлены бяссонны^{сл} ліхтарамі горада блішчыць гранітнай чырванню абеліск^а (*Я. Брыль*). 5. Надвячоркам пайшоў дождж па-майску цёплы дробны але спорны (*І. Шамякін*). 6. Захоплены думкамі Максім не адразу заўважыў, што коні чамусьці прыцішылі хаду (*В. Быкаў*). 7. Салодкая, мядовая парнасць узнятая лёгкім подыхам ветру разносіцца па наваколлі (*М. Паслядовіч*).

Адасобленыя азначэнні даюць больш нагляднае ўяўленне аб прадмеце гутаркі, падкрэсліваюць яго прымету. Прымета, выражаная адасобленым азначэннем, больш прыцягвае ўвагу. Параўн.:

Неба, зацягнутае шэрымі хмарамі, нізка навісла над лесам (У. Карпаў).

Маці, маўклівая і паслухмяная, пайшла ўслед за імі (К. Чорны).

Зацягнутае шэрымі хмарамі неба нізка навісла над лесам.

Маўклівая і паслухмяная маці пайшла ўслед за імі.

Адасобленыя азначэнні надаюць маўленню выразнасць, эмацыянальнасць. Яны часцей ужываюцца ў мастацкім і публіцыстычным стылях, радзей — у навуковым: У зборніку *М. Багдановіча «Вянок» заплецены найпрыгажэйшыя краскі душы, успененія сокамі родных беларускіх долаў* (Н. Гілевіч).

335. Прачытайте сказы. Неадасобленыя азначэнні ў іх зрабіце адасобленымі, а адасобленыя — неадасобленымі. Адкажыце, як пры гэтым змяняецца інтанацыя і сэнс сказаў. Запішыце ўтвораныя сказы.

1. Над сталом, прывабленыя пахам мёду, звіелі пчолы. 2. Дарога тым часам перайшла ў алею, абсаджаную высокімі густымі ліпамі. 3. Паступова складваўся моцны і дружны вучнёўскі калектыв. 4. Рака, спакойная ўчора, уночы выйшла з берагоў. 5. Здалёку віднелася школа, зусім новая, пафарбаваная, нядаўна ўведзеная ў строй. 6. Трава, рослая, густая, валілася на бок тутім валам. 7. Цёмны і ціхі вечар апусціўся на зямлю. 8. У ціхай, зарослай асакой і чаротам затоцы стаяў човен.

336. Прачытайте тэкст. Ахарактарызуйце яго, адказаўшы на наступныя пытанні: х т о, к а м у, п р а ш т о, н а в о ш т а, ч а м у і д з е п і ш а? Якую ролю выконваюць адасобленыя азначэнні ў тэксле? Раствумачце пастаноўку знакаў прыпынку ў сказах з адасобленымі азначэннямі.

Надзея Яноўская стаяла і слухала нас. Але гэта была не яна, гэта была мара, лясны дух, казачная здань. Яна была ў сярэдневяковай жаночай вопратцы: сукня, на якую пайшло пяцьдзясят локцяў^п залацістага аршанскаага атласу, паверх яе — другая, белая з блакітнымі, адліваючымі срэбрам разводамі і шматлікімі разрэзамі на рукавах і падоле. Стан, сціснуты ў снуроўку, быў перавіты тонкім залацістым шнурам, які падаў амаль да зямлі двума

кутасамі. <...> Валасы былі ўзяты ў сетку і ўпрыгожаны жаночым уборам, які трохі нагадваў караблік, зроблены са срэбных ніцей. З абодвух рагоў гэтага карабліка звісаў да зямлі тонкі белы вэлюм (*У. Караткевіч*).

Уявіце сябе: а) вядучым (вядучай) на паказе «Мадэлі сезона» і апішыце 1-2 мадэлі сучаснага адзення; б) кліентам атэлье па пашыве адзення і апішыце майстру мадэль, якую вы хochaце пашыць.

337. Прачытайце тэкст. Пракаменціруйце пастаноўку знакаў прыпынку пры адасобленых азначэннях.

А. Харытонаў у ролі Свеціловіча (м/ф «Дзікае паліванне каралія Стака», 1979, рэж. В. Рубінчык)

Я глядзеў на танцы, калі раптам адчуў нечы позірк. **Непадалёк** ад мяне стаяў **танклявы**, але, відаць, моцны малады чалавек, белавалосы, з вельмі прыемным і шчырым тварам, апрануты сціпла, але з падкрэсленай^м акуратнасцю.

Я не бачыў, адкуль ён з'явіўся, але ён адразу спадабаўся мне, спадабалася нават мяккая аскетычнасць^л у прыгожым вялікім роце і разумных карых вачах. Я ўсміхнуўся яму, і ён, як быццам толькі і чакаў гэтага, падышоў да мяне вялікім і плаўнымі крокамі, працягнуў^с мне руку:

— Прабачце, я без цырымоній, Андрэй Свеціловіч. Даўно жадаў пазнаёміцца^с з вамі. Я студэнт... былы студэнт Кіеўскага ўніверсітэта. Зараз мяне выключылі... за ўдзел у студэнцкіх хвальваннях.

Я таксама **адрэкамендаваўся**. Ён усміхнуўся шырокай белазубай усмешкай, такой яснай і добрай, што твар адразу зрабіўся прыгожым... (*У. Караткевіч*).

Падбярыце сінонімы да выдзеленых слоў.

Звярніце ўвагу на адпаведнасць знешнасці і рыс характару героя. Зрабіце выбарацны пераказ тэкstu, ахарактарызаваўшы Андрэя Свеціловіча.

● Паназірайце за незнаймым чалавекам. Пасправуйце на аснове назіранняў за знешнасцю і паводзінамі апісаць яго характар.

338. Перабудуйце і запішыце сказы такім чынам, каб іменная частка выказніка стала адасобленым азначэннем. Раствумачце пастаноўку знакаў прыпынку.

У з о р. *Смуга тонкая, сіняватая*. — *Смуга, тонкая, сіняватая, песціла лясы і лугі*.

1. Вясна была дружная і ранняя. 2. Сёння ранак ціхі, ясны.
3. Возера было глыбоке, вялікае. 4. Гэта дрэва высокае, галінастое.

339. Выканайце тэставыя заданні па тэме «Адасобленыя дапасаваныя і ненапасаваныя азначэнні».

§ 41. Сказы з адасобленымі прыдаткамі, знакі прыпынку

340. Успомніце, што называецца прыдаткам. Назавіце ў сказах адзіночныя прыдаткі разам з паяснёнымі словамі, звярніце ўвагу на афармленне іх на пісьме.

1. На сінім небе-акіяне павіслі хмаркі-астраўкі (*A. Астрэйка*).
2. Рупны Мінск-гаспадар працай славіцца плённай (*P. Барадулін*).
3. Лятуць журавы на гару Аарат (*P. Панчанка*). 4. Нішчымны колас-сіраціна ў зацішку лёгенька гайдоўся (*Я. Колас*).

Адасобленыя прыдаткі выражаютца адзіночнымі назоўнікамі і назоўнікамі з паясняльнымі словамі. Прыйдатак, які мае пры себе паясняльныя слова, з'яўляецца развітым: *Бывалі дзеци ў Белавежы, зубрыным царстве на зямлі* (*A. Астрэйка*).

У вусным маўленні адасобленыя прыдаткі аддзяляюцца паўзамі, а на пісьме — коскамі.

Заўсёды адасобленыя прыдаткі адзіночныя прыдаткі:

1) якія адносяцца да асабовага займенніка незалежна ад месца ў сказе: *Былы выпускнік школы, ён добра помніў, як узводзіўся яе будынак* (*Я. Брыль*). *Яна, Валя, таксама любіла чытаць кнігі* (*A. Васілевіч*);

2) якія адносяцца да агульнага ці ўласнага назоўніка і стаяць пасля яго: *Касцы, ваякі мірнай працы, выходзяць з косамі на пляцы* (*Я. Колас*). *Ганна, маці Лабановіча, была жанчына добрая, працавітая, руплівая* (*Я. Колас*).

З а ў в а г а

1. Перад уласным і агульным назоўнікам прыдатак **адасабляеца**, калі ён мае дадатковае акалічнаснае значэнне ўступкі або прычыны: **Вядомы майстар, Васіль Макаравіч застаўся сціплым чалавекам** (В. Хомчанка). — **Васіль Макаравіч застаўся сціплым чалавекам, хоць і быў вядомы майстар.**

2. Прыйдатак **адасабляеца**, калі ён звязваецца з паяснёным назоўнікам словамі **па прозвішчы (мянушцы, клічцы і інш.)**: **Міхась, па мянушцы Барадаты, сядзеў на лаўцы свайго дзеда** (Г. Далідовіч).

341. Прачытайце сказы. Назавіце прыйдаткі, растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку.

1. Уладзімір Мулявін, выхадзец з Расіі, здзейніў для беларускай культуры тое, што Уладзімір Каараткевіч — для беларускай літаратуры, Вальтэр Скот — для англійскай, Дзюма — для французскай, Генрых Сянкевіч — для польскай (*П. Васючэнка*). 2. Ад дрэва да дрэва ідзе пехатой каstryчнік, мастак адмысловы, і фарбай бурштынавай і залатай распісвае^c кроны дубровы (*А. Мінкін*). 3. Яны ўдваіх, сынок і маці, з двара ідуць у бок ракі (*Я. Колас*). 4. Ці ж яму, гарэзэ, усядзець на месцы? (*Я. Брыль*). 5. На возеры ў лодцы сядзеў каваль, па мянушцы^f Мамай (*Я. Колас*).

Прыдатак можа звязвацца з назоўнікам ці займеннікам, да якога адносіцца, злучнікамі **як, ці, або**.

Адасабляеца прыйдаткі:

1) са злучнікам **як**, калі яны маюць дадатковае адценне прычыны: **Сцяпана, як смелага салдата, часта пасылалі ў разведку** (М. Паслядовіч). Параўн.: **Сцяпана часта пасылалі ў разведку, бо ён быў смелы салдат.**

З а ў в а г а. Калі злучнік **як** мае значэнне ‘ў якасці’, то прыйдатак коскамі не выдзяляецца: **У наш час шырокая викарыстоўваеца камень як будаўнічы матэрыял** (Газета «Звязда»). — Камень — гэта і ёсць будаўнічы матэрыял;

2) са злучнікамі *ці, або*, калі прыдатак мае ўдакладняльнае значэнне: *Чорны бусел, ці інакші бацян, любіць глуш і векавыя нетры* (В. Гардзей).

На пісьме адасобленыя прыдаткі могуць выдзяляцца працяжнікамі, калі ім надаецца асаблівае значэнне і пры вымаўленні яны аддзяляюцца ад паяснёнага слова больш доўгай паўзай: *Светлыя хмаркі — дзеткі прастору — ціха па небе плывуць* (Я. Колас). *Дадому з зімоўкі далёкай ляцяць нашы гості — шпакі* (М. Хведаровіч).

342. Спішыце сказы, устаўце прапушчаныя літары, пастаўце, дзе трэба, знакі прыпынку. Абгрунтуйце неабходнасць іх пастаноўкі. Падкрэсліце прыдаткі хвалістай лініяй.

1. Над садам знічка пáдае маленькая гарэзніца і наша сэрца радуе: што загадалі — здзейсніцца!.. (У. Мазго). 2. Я думаю, што ўсе мы людзі беларускай^c з..млі не сказалі яшчэ таго слова ўдзячнисці такім волатам айчы..ай літаратуры, як Пімен Панчанка, Максім Танк, Васіль Быкаў, Янка Брыль, якога яны заслугоўваюць (*Газета «ЛіМ»*). 3. Васька Жукаў чатырнаццацігадовы хлопчык ададзены^c тры мес..цы таму ў рамеснае* абутковае вучылішча, вярнуўшыся з работы, сеў за стол і пачаў пісаць пісьмо маці (Я. Маўр). 4. Усё сваё жыццё жаўна ці чорны дзяцел праводзіць на ствалах дрэў і ў дупле (В. Вольскі). 5. Міхал з Антосем як старыя займалі месцы канцавыя (Я. Колас). 6. Як правінцыяла ён пракаціў мяне са сталічным фасонам і на фаэтоне* — ад вакзала да гасцініцы «Бельгія» (Я. Скрыган).

343. Спішыце, устаўляючы замест кропак прыдаткі і дапасуючы іх да паяснёных слоў. Пастаўце, дзе трэба, знакі прыпынку. Прыйдаткі падкрэсліце.

1. У Мінску пастаўлены помнік Якубу Коласу ... . 2. Нарадзіўся Янка Купала ў Вязынцы ... . 3. У Москве на Алеі^a зорак закладзена зорка ў гонар Уладзіміра Мулявіна ... . 4. Творы Васіля Быкава ... выдаюцца на многіх мовах свету. 5. Частка асабістага архіва Яфіма Фёдаравіча Карскага ... сёння захоўваецца

ў Нацыянальнай^a бібліятэцы Беларусі. 6. Старажытны горад Гомель стаіць на рацэ ... , а яго сучасны герб ... быў зацверджаны ў 1997 годзе.

Для даведкі: таленавіты класік беларускай літаратуры; невялікая беларуская вёска; кампазітар, заснавальнік і мастацкі кіраунік беларускага вакальна-інструментальнага ансамбля «Песняры»; народны пісьменнік Беларусі, удзельнік Вялікай Айчыннай вайны; першы беларускі акадэмік, філограф-славіст, заснавальнік беларускага мовазнаўства, этнограф, фальклорыст; Сож, выява жоўтай рыси ў блакітным полі.

344. Прачытайце ўзор даверанасці, знайдзіце прыдаткі, растлумачце пастановку знакаў прыпынку.

Даверанасць

Я, Кравец Алеся Барысаўна (пашпартныя даныя), давяраю Дубко Івану Іванавічу (пашпартныя даныя) атрымаць у паштовым аддзяленні № 134 г. Мінска адрасаваную мне бандэроль (паведамленне № 5).

Даверанасць сапраўдная да 18 сакавіка 2020 г.

15 сакавіка 2020 г.

А. Б. Кравец

Подпіс А. Б. Кравец сведчу:

Дырэктар дзяржаўной установы адукацыі «Сярэдняя школа № 4 г. Мінска»

П. А. Некрашэвіч

- Запомніце форму напісання даверанасці і напішыце свой варыянт.

345. Вызначце, у якіх выпадках прыдатак са злучнікам **як** мае значэнне прычыны і выдзяляеца коскамі (у гэтым выпадку злучнік можна апусciць). Чым можна замяніць злучнік **як** у тым выпадку, калі спалучэнне з ім не адасабляеца?

1. Мой брат як лепшы фізік у класе будзе ўдзельнічаць у раённай алімпіядзе. 2. Мой брат вядомы як лепшы фізік сёмага класа.

3. Яго залічылі ў брыгаду як слесара-наладчыка. 4. Як вайсковец ён разумеў, што так рабіць нельга. 5. Алену Іванаўну як выдатную настаўніцу і педагога вельмі паважаюць бацькі і вучні школы.

- Запішыце 3 сказы, падкрэсліваючы прыдаткі са злучнікам **як** і выдзяляючы іх, дзе трэба, коскамі.

Адасобленыя прыдаткі падкрэсліваюць прымету, вылучаюць яе на першы план. Параўн.:

— *Саханюк, тутэйшы педагог. Будзьце ласкавы, зніміце паліто, сядайце* (Я. Колас).

Тутэйшы педагог Саханюк.
Будзьце ласкавы, зніміце паліто, сядайце.

На сходзе выступіў Мікалай Фёдаравіч, малады інжынер.

На сходзе выступіў малады інжынер Мікалай Фёдаравіч.

Асабліва экспрэсіўнымі з'яўляюцца адасобленыя прыдаткі, што адносяцца да асабовых займеннікаў: *Сын лесніка, я сам з маленства любіў паліць касцёр, пасядзець ля вогнішча* (І. Шамякін). *I вось перад ім стала яна, Марына* (К. Чорны).

У творах мастацкай літаратуры шырока ўжываюцца развітыя прыдаткі з мэтай харектарыстыкі персанажаў, апісання мясцовасці, пейзажу: *Вобраз мамы, добраі, ненагляднай мамы, не адступаўся ад Юркі* (Я. Колас). *Гудуць вячэрняю парой дубы — старыя бандурысты** (М. Танк).

346. Прачытайце тэкст. Выпішыце сказы з адасобленымі прыдаткамі. Растворычце іх значэнні і пастаноўку знакаў прыпынку.

Суботнім майскім ранкам мы, вучні пачатковых класаў, адправіліся ў чарговае падарожжа па родным краі. Сёння нас чакала экспкурсійная паездка ў аграгарадок Залессе з мэтай наведвання музея-сядзібы Міхала Клеафаса Агінскага, таленавітага кампазітара і дзяржаўнага дзеяча пачатку XIX стагоддзя, аўтара вядомага паланэзу «Развітанне з Радзімай». Наша знаёмства з «Паўночнымі Афінамі», культурным цэнтрам, дзе пастаянна праводзіліся мастацкія выстаўкі, балі, літаратурныя чытанні і музычныя

вечары, пачалося са старадаўнай ліпавай алеі, якая раней служыла пад'язной дарогай. Сустрэлі нас дрэвы, якія пражылі свой век з глыбокай годнасцю. У канцы алеі мы заўважылі памятны камень роду Агінскіх, а таксама каплічку, якая ў тыя часы была сямейнай. Непаўторныя пейзажы прымусілі нас прагуляцца па парку. Асабліва мы залюбаваліся возерам з векавымі вербамі, астраўкамі і мосцікамі. І вось у назначаны час адпраўляемся ў прыгожы сядзібны дом з калонамі. На парозе нас гасцінна сустракае эккурсавод, апранутая як старэйшая дачка Агінскага Амелія. Яна ў цікавай і даступнай форме на роднай мове знаёміць нас з жыццём і дзеянасцю кампазітара і яго сям'i. Потым яе па чарзе змяняюць Іда, малодшая сястра, Ірэніуш^a, брат, і нават асабісты сакратар Агінскага. Дзякуючы арыгінальнай побудаванай экспкурсіі мы адчулу атмасферу таго часу, як быццам перанесліся ў XIX стагоддзе. Экспазіцыя музея-садзібы, якая прадстаўлена 13 заламі, вельмі ўразіла нас. Зала для музіцыравання з музичнымі інструментамі і пюпітрам^п, вялікая і малая гасцёўні з камінамі і мноствам партрэтаў, кабінет, більядная, кафейня, аранжарэя з вялікай колькасцю экзатычных раслін, велізарны ўнутраны двор, алъянка Амеліі. Пасля наведвання сядзібы мы адправіліся да невялікай рачулкі, дзе адшукалі памятныя камяні, пакінутыя тут з тых далёкіх часоў. Адзін з іх прысвечаны Тадэвушу Касцюшку, другі — Жану Ралею, настаўніку Агінскага. Напрыканцы кожны з нас загадаў жаданне ля самага старога дрэва ў парку.

Такім чынам, экспкурсія ў «Паўночныя Афіны» аказалася змястоўнай і атмасфернай. А прыгожыя фотаздымкі будуць нам успамінам аб гэтым цудоўным месцы (*M. Жук*).

- З якой мэтай у гэтым тэксце выкарыстоўваюцца прыдаткі?
- Запішыце лікі словамі ў адпаведнай форме.

@ Чаму сядзіба Міхала Клеафаса Агінскага была названа «Паўночнымі Афінамі»?

- Якое жаданне загадалі б вы ля самага старога дрэва ў «Паўночных Афінах»?

347. Выканайце тэставыя заданні па тэме «Сказы з адасобленымі прыдаткамі».

§ 42. Сказы з адасобленымі дапаўненнямі, знакі прыпынку

Дапаўненні, выражаныя назоўнікамі або займеннікамі ва ўскосных склонах з прыназоўнікамі *акрамя, апрача, замест, за выключэннем*, маюць удакладняльнае значэнне і заўсёды адасаблены ў лік ці выключэнне прадмета (з'явы) з ліку іншых або на замяшчэнне яго: *На свеце ўсё знайдзеши, апрача бацькі і маці* (Прыказка). *На голых дрэвах, замест лісця, паклалі шэрань маразы* (Я. Колас).

 Пры вымаўленні адасобленыя дапаўненні выдзяляюцца паўзай і паніжэннем голасу, а на пісьме коскамі.

З а ў в а г а. Дапаўненне з прыназоўнікам *замест* не адасабляецца, калі прыназоўнік мае значэнне ‘за’. Параўн.: *Сёння Міхась дзяжурыў замест сябра. — Сёння Міхась дзяжурыў за сябра.*

Адасабляюцца ўдакладняльныя спалучэнні, якія пачынаюцца словамі *асабліва, нават, пераважна, у тым ліку, у прыватнасці, напрыклад* і інш. Яны надаюць удакладненню сэнсавае адценне выдзяляльнасці, узмацняльнасці: *Многія, асабліва мужчыны, так і не вярнуліся з вайны* (А. Асіпенка). *Нішто, нават веџер, не кранае галін яблынь і груш у белай квецені* (П. Пестрак). *Уперадзе каля самай дарогі стаяў лясок, пераважна бярозавы* (Я. Колас).

З а ў в а г а. Калі слова *асабліва, нават, пераважна* не маюць удакладняльнага значэння, перад імі коска не ставіцца: *Лес пераважна хваёвы. На дварэ ціха, спакойна, не мігцяць нават далёкія агні. Дзень быў асабліва цёплы.*

348. Прачытайце сказы. Знайдзіце ў іх адасобленыя дапаўненні з удакладняльным значэннем. З якімі прыназоўнікамі яны ўжыты? Спішице сказы, падкрэсліце адасобленыя ўдакладняльныя дапаўненні.

1. Не, у Марынкі, акрамя яе вонкавай прыгажосці, было нешта сваё (Т. Хадкевіч). 2. Акрамя кучараўых бярозак, на ўзгорку^{сл}

расла высокая сухаверхая хвоя (*З. Бядуля*). 3. Увесь дзень, за выключэннем перапынку^а на абед і снеданне, быў прызначаны агляду^а калгаснай гаспадаркі^п (*Я. Колас*). 4. Раней існавала памылковае ўяўленне аб tym, быццам на Беларусі няма нічога, апрача торфу^а (*В. Вольски*).

349. Спішыце сказы, устаўляючы прапушчаныя літары, растлумачце іх правапіс. Расстаўце, дзе трэба, знакі прыпынку і абгрунтуйце іх пастаноўку.

1. Над Беларус..ю ноч была, пажар гуляў^с замест заранкі (*П. Броўка*). 2. У той вечар для Косціка апрача кніг нічога не было даражэйшага на свеце^{сн} (*С. Александровіч*). 3. Ад зямлі награваеца^с паветра асабліва яго ніжнія слай^{сн} (*А. Звонак*). 4. Глуха^{сл}, непрытульна ў лесе зімой асабліва ў снежную зам..ць^{сн} (*М. Лынкоў*). 5. Даўно ўжо не было такога непастаяннага надвор'я, як сёлета: апошнія часы за выключэннем некалькіх марозных дзён неба хмурнае і часта ідуць^м дажджы (*У. Караткевіч*).

350. Спішыце сказы, устаўляючы замест кропак патрэбныя па сэнсе ўдакладняльныя дапаўненні. Аформіце сказы ў адпаведнасці з пунктуацыйнымі нормамі.

1. Увесь месяц ... ішлі халодныя дажджы. 2. Мая старэйшая сястра ... захапляеца бальнымі танцамі. 3. З бакоў ... вуліца абсаджана ліпамі. 4. Увесь дзень ... мы працавалі ў бібліятэцы. 5. У лесе ... многа суніц. 6. Усё іншае ... доктар высвятляў пасля агляду хворага. 7. У рацэ ... было багата ракаў.

Для дадекі: акрамя аэробікі; у tym ліку і прозвішча; апрача чарніц; за выключэннем перапынку на абед; апрача садоў і кветнікаў; акрамя рыбы; за выключэннем сямі-васьмі дзён.

351. Складзіце і запішыце сказы з наступнымі адасобленымі дапаўненнямі: за выключэннем адсутніх, замест запланаванай экспурсіі ў Мірскі замак, апрача футбола, у адрозненне ад майго сябра. Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку ў запісаных вамі сказах.

§ 43. Сказы з адасобленымі акалічнасцямі, знакі прыпынку

352. Прачытайце. Назавіце ў сказах дзеепрыслоўі і дзеепрыслоўныя звароты. Скажыце, якія слова яны паясняюць. Якое дзеянне — галоўнае ці дадатковое — яны выражаюць? Якімі членамі сказа з'яўляюцца? Звярніце ўвагу на пастанову знакаў прыпынку пры іх.

1. Ажыннік, густа аплёўшы бакавіны канавы, начапіў ліпеньскім днём чорныя завушніцы (*M. Мятліцкі*). 2. Сонца ідзе на схіл павольна, не спяшаючыся, як бы шкадуючы развітвацца з бязмежнасцю зямлі і неба (*I. Навуменка*). 3. Раскінуўшы крылы, чайка планіруе ў паветры, выглядаючы ў вадзе сабе здабычу (*B. Вольскі*). 4. То скачучы з купіны на купіну, то павольна ідуучы па вузкіх дрыгвяністых сцежках, доўга хадзіў Мікола па балоце (*K. Крапіва*). 5. Дзе-нідзе стаялі вартавыя адзінокія дубы, раскінуўшы густое голле (*I. Шамякін*).

353. Перабудуйце сказы так, каб выдзеленыя дзеясловы-выказнікі сталі дзеепрыслоўямі. Ці будуць гэтыя дзеепрыслоўі захоўваць значэнне дадатковага дзеяння? Чаму? У якіх сказах — з асабовай формай дзеяслова ці з дзеепрыслоўямі — перадаецца больш хуткае і напружанае дзеянне?

У з о р. *Кіраўнікі дзяржаў падпісалі дагавор і правялі прэс-канферэнцыю^a.* — *Кіраўнікі дзяржаў, падпісаўшы дагавор, правялі прэс-канферэнцыю.*

1. Чырвона-сіняе полымя гуло ў печы і ablізвала тоўстыя галавешкі. 2. Дрэвы застылі ў цішыні і вершалінамі паказвалі на яркія начныя зоркі. 3. Прымасціўся на елачцы^Ф дрозд^а і высвіствае свае песні. 4. Ліса выбегла з нары, агледзела наваколле і памчалася^а ў сасоннік. 5. Самалёт адарваўся ад зямлі і хутка схаваўся ў цемені^а ночы. 6. Ліпы ціха шумелі і нахілялі да долу свае пышныя галіны.

Адасобленыя акалічнасці абазначаюць дадатковое дзеянне ў адносінах да асноўнага дзеяння, выражанага дзеясловам-выказнікам, і адказваюць на пытанні як? якім чынам? калі? у якой ступені? і інш.: *Рана ўстаўшы, многа зробіш* (Прыказка). *Бабка стаяла, падпёршы рукою щаку, і назірала* за выражам твару настаўніка (Я. Колас).

Адасобленыя акалічнасці ў вусным маўленні выдзяляюцца інтанацыйнымі паўзамі: павышаным тонам, калі стаяць у пачатку або сярэдзіне сказа, і паніжаным тонам, калі імі заканчваецца сказ:

↗ *Паабедаўшы, // касцы паселі ў цень пад разложыстым дубам* (М. Машара).

Наўкол пляменнікі сядзелі, на дзядзьку пільна ўсе глядзелі, як ён, // ↗ рукавы закасаўшы, // па тарцы шоргаў, // ↗ шапку зняўшы (Я. Колас).

На пісьме адасобленыя акалічнасці, выражаныя дзеепрыслоўнымі зваротамі або адзіночнымі дзеепрыслоўямі, як правіла, выдзяляюцца коскамі: *Бяроза зламалася, але не ўпала, затрымаўшыся на суседніх дрэвах* (У. Караткевіч). *Нагаварыўшыся, жанчыны разышліся па сваіх дварах* (Я. Брыль).

Сказы з дзеепрыслоўнымі зваротамі ўжываюцца ва ўсіх кніжных стылях.

354. Прачытайце тэкст, вызначце яго стыль. Назавіце хараектэрныя моўныя сродкі для гэтага стылю. Вызначце тып тэксту. Раствумачце, чаму вы так лічыце. Чаму тэкст не падзелены на абзацы?

У расчыненія^Ф дзвёры плыла вільготная свежасць. На дварэ бушаваў дождж. Пакой раз-пораз^а заліваўся мігатлівым водбліскам маланкі... Але навальніцы ўлетку імклівія і кароткія. Хутка хмара, аддаўшы зямлі належнае, пасвятлела, разарвалася на шматкі, якія паступова раставалі ў небе. Дождж парадзеў, неўзабаве з блакітнага прасвету выглянула сонца, і над Дзвіной, злучаючы яе берагі, паўстала казачна яркай дугой у сваіх сямі колерах вясёлка. Знізу яна прасвечвалася, і круча на tym баку з кустамі і маладым^М сасняком на схіле была быццам падфарбованая^с лёгкімі, паўпразыстымі мазкамі мастака (*Паводле Т. Хадкевіча*).

● Назавіце адасобленыя дзеепрыслоўныя звароты і дзеясловы-выказнікі, з якімі яны звязаны. Якімі членамі сказа з'яўляюцца дзеепрыслоўныя звароты? Раствумачце пастаноўку знакаў прыпынку пры іх.

Заўсёды адасабленыя акалічнасці са значэннем уступкі, калі яна выражана назоўнікам з прыназоўнікам *нягледзячы на*: *Нягледзячы на трывожны час, рынак жыў сваім звычайнім жыццём* (А. Якімовіч).

З а ў в а г а. Зварот з прыназоўнікам **нягледзячы на** можа не адасабляцца толькі ў тым выпадку, калі ён стаіць пасля дзеяслова-выказніка: *Вучні пайшли ў паход **нягледзячы на** дрэннае надвор’е. Гэта ён зрабіў **нягледзячы на** забарону бацькоў.*

Н е а д а с а б л я ю ц а:

1) адзіночныя дзеепрыслоўі, якія стаяць пасля дзеяслова-выказніка і сваім значэннем набліжаюцца да прыслоўяў спосабу дзеяння, а гэта значыць, адказваюць на пытанні *я к?* *я к і м чы на м?* Такія дзеепрыслоўі звычайна стаяць у канцы сказа: *Boўк авечку бярэ* (*я к?* *я к і м чы на м?*) *не выбіраючы* (Прыказка). *Песні салаўіныя лъюца* (*я к?* *я к і м чы на м?*) *не сціхаючы* (П. Глебка);

2) фразеалагізмы, у складзе якіх ёсць дзеепрыслоўі: *Трэба быць аптымістам і жыць не апускаючы рук* (М. Хведаровіч). *Не прывыкла мая бабуля сядзець склаўшы руки* (А. Васілевіч).

З а ў в а г і.

1. Калі дзеепрыслоўны зварот адносіцца да аднаго з аднародных выказнікаў, звязаных адзіночнымі злучнікамі *i*, *ды* (= *i*), *ци*, *або*, то коска перад гэтымі злучнікамі н е с т а в і ц ц а: *Уварваўшыся ў пакой, вецер смела зашалясцеў на стале панерамі, скінуў некалькі лістоў на падлогу i, забіўшыся пад шпалеры, захадзіў там, зачастаў* (А. Савіцкі). *Возьме наш хлопец жалеза кавалак ды, кінуўшы ў горан, нагрэе ўдала* (П. Броўка).

2. Перад злучнікам *i*, які звязвае два дзеепрыслоўныя звароты ці адзіночныя дзеепрыслоўі, коска н е с т а в і ц ц а:

Сонца падымалася вышэй, рупліва аглядаючы зямлю i рассыпаючы над ёй свято *i* *цеплыню* (Т. Хадкевіч).

355. Прачытайце тэкст, знайдзіце акалічнасці, выражаныя дзеепрыслоўямі з залежнымі словамі.

Прыбралася страчаючы восень маладая рабінка змяніўшы свой сінявата-зялёны ўбор на ружавата-ліловы. І над ёю светлым надвя-чоркам дробна кішаць сабраўшыся ў прадаўгаваты эліпсовы круг рудаватыя камары (*B. Адамчык*).

- Спішице, расстаўляючы знакі прыпынку. Зрабіце сінтаксічны разбор сказаў.

356. Спішыце сказы, раскрываючы дужкі і расстаўляючы, дзе трэба, знакі прыпынку. Падкрэсліце дзеепрыслойныя звароты як члены сказа.

1. Я вярнуўся ў пакой і (*не*)запальваючы свечкі сеў на ложак^{сн} (*У. Караткевіч*). 2. Чалавек аднойчы^м прайшоўшы праз пажар вайны будзе помніць яе да скону год і да апошняга дня зычыць дзецям сваім (*не*)бачыць яе (*А. Асіпенка*). 3. Сады распускаюць лісткі маладыя загледзеўшыся^м ў ціхія люстры азёр^{сн} (*П. Прыходзька*). 4. Выбраўшы зручнае месца Васіль сцебануўшы каня затульваючы адной рукой галаву ад галін хутка абмінуў Глушакоў і схаваўся за паваротам дарогі (*І. Мележ*). 5. Вось-вось^а павінен быў прачнуцца ў зборжы першы жаваранак і атрасаючы^с свежыя кропелькі з шэрага цёплага пер'я ўзняцца^с над полем (*Я. Брыль*). 6. З kraю на лясных прагалах стаялі маладыя бярозкі толькі-толькі^а выпускаючы пахучыя лісточкі і прыдаючы лесу асаблівую ча-роўнасць (*Я. Колас*).

357. Спішыце сказы, раскрываючы дужкі. Пастаўце прапушчаныя знакі прыпынку. Раствумачце, чаму ў адных выпадках акалічнасці адасабляюцца, у другіх — не адасабляюцца.

1. Іван Васільевіч ішоў (*не*)спяшаючыся (*І. Шамякін*). 2. За-іскрыліся ягады рабін, і азарыўшы вод імшарных сінь успыхнулі сузор'і журавін (*М. Танк*). 3. Дзед Гарох замоўк як мыла з'еўшы (*В. Карамазаў*). 4. Струменіўся Нёман праносячы па чыстым жолабе^л веснавыя воды і падразаючы высокі свой бераг (*Я. Колас*). 5. (*Не/ня*)гледзячы на (*не*)далёкую восень лес жыў актыўным, багатым жыццём. 6. Бабёр (*не*)спяшаючыся асцярожна вылазіць з вады (*Я. Маўр*). 7. Гімн Беларусі і гімны іншых краін спываюць і слухаюць стоячы.

- Вызначце агульныя марфалагічныя прыметы слоў з'есці — з'еўшы, пазіраць — пазіраючы. Назавіце суфіксы дзеепрыслойяў.

358. Складзіце сказы, у якіх акалічнасці выразіце наступнымі фразеалагізмамі. Вызначце віды гэтых акалічнасцей і растворумачце значэнне ўстойлівых выразаў.

Не пакладаючы рук, паклаўшы руку на сэрца, заплюшчыўшы вочы, вушы развесіўшы, на лес гледзячы.

359. Прачытайце сказы. Вызначце межы дзеепрыслойных зваротаў. Раству-
мачце, якія варыянты пастаноўкі знакаў прыпынку магчымы ў гэтых сказах. Як
пры гэтым змяняеца сэнс выказвання?

1. Спартсмен бег прыгожа хутка абганяючы сапернікаў. 2. Га-
варыў Віктар павольна расцягваючы словаў. 3. Хлопчык спыніўся
ў здзіўленні азірнуўшыся назад.

● Запішице сказы парамі з улікам варыянтаў пастаноўкі знакаў прыпынку.
Дзеепрыслойныя звароты падкрэсліце. Якімі членамі сказа з'яўляюцца ў гэтых
прыкладах дзеепрыслойныя звароты? На якія пытанні яны адказваюць?

Замена простых дзеясловаў-выказнікаў дзеепрыслойнымі
зваротамі магчыма толькі тады, калі выказнікі адносяцца да
аднаго і таго ж дзейніка: Вучні пачулі званок і пайшли ў свае
класы. Калі вучні пачулі званок, яны пайшли ў свае класы. —
Вучні, пачуўшы званок, пайшли ў свае класы. Пачуўшы званок,
вучні пайшли ў свае класы.

360. Перабудуйце сказы, зрабіўшы адзін з дзеясловаў-выказнікаў дзеепры-
слоўем-акалічнасцю. Запішице.

У з о р. Касец стаміўся і прысеў на валок духмянага сена. — Касец,
стаміўшыся, прысеў на валок духмянага сена.

1. Чароўны пах язміну ўрываеца праз расчыненыя вокны і
запаўняе актавую залу. 2. Калі памыляешся, не бойся прызнаць
свую памылку. 3. Калі рана ўстанеш, многае паспееш зрабіць.
4. Падарожнікі прайшлі доўгі шлях, але стомы не адчувалі.

361. Ці можна пабудаваць сказы, выкарыстаўшы для працягу наступныя
канцоўкі? Абгрунтуйце сваю думку.

Ведаючы правілы пастаноўкі знакаў прыпынку ...

- 1) у вас будуць добрыя адзнакі ў чвэрці;
- 2) вы правільна выканаеце дамашнє заданне;
- 3) недастаткова, каб быць пісьменным;
- 4) вы зможаце пайсці на сустрач аднакласнікам;
- 5) вы будзеце лепшым у класе.

362. Запішыце сказы, замяняючы дзеепрыслоўем спачатку першы дзеяслоў, затым — другі. Як замянецца сэнс сказа? Ці заўсёды магчыма такая замена? Чаму?

1. Павел схапіў плашч-накідку і выбег пад дождж. 2. Дзеці з нецярпеннем чакалі бацьку і прыслухоўваліся да кожнага кроку ў двары. 3. Пятрусь Рыбка зацікавіўся біялогіяй і наведваў батанічны сад. 4. Вайсковец перайшоў дарогу і спыніўся на аўтобусным прыпынку.

363. Дапоўніце сказы, выбраўшы адзін з варыянтаў, што дадзены ў дужках. Абгрунтуйце свой выбар. Запішыце сказы, якія ў вас атрымаліся, і падкрэсліце адасобленыя акалічнасці.

1. Пачуўшы падазроны шорах, ... (*нам стала трывожна, мы ўстрывожыліся*). 2. Гуляючы па лесе, ... (*сустрэлася мноства незнаёмых дзецим раслін; дзеці сустрэлі мноства незнаёмых раслін*). 3. Ідучы на экзамен, ... (*мне было боязna незвычайна; я баялася незвычайна*). 4. Пад'язджаючы да Мінска, ... (*можна ўбачыць высозныя гмахі дамоў; мы ўбачылі высозныя гмахі дамоў*). 5. Чытаючы аповесць А. Бадака «Адзінокі восьмікласнік хоча пазнаёміцца», ... (*ёсць шмат чаму павучыцца ў герояў; мы можам многаму павучыцца ў герояў*).

 364. Выканайце тэставыя заданні па тэме «Сказы з адасобленымі акалічнасцямі».

§ 44. Сказы з адасобленымі ўдакладняльнымі членамі, знакі прыпынку

365. Прочытайце сказы. Вызначце, у якіх сказах акалічнасці з'яўляюцца аднароднымі, а ў якіх — удакладняюць змест іншых акалічнасцей. Якое значэнне ўдакладняеца ў сказах?

1. Над зямлёй, над жоўтымі пяскамі сонца разгараеца^c ярчэй (A. Звонак). 2. І ў садзе, і на рацэ стаяла дзівосная цішыня (A. Кулакоўскі). 3. На ўзгорку^{cl}, між ліпавага парку, бялеў двухпавярховы^{cl} будынак (П. Броўка). 4. Уесь гэты дзень, цэлы вечар і нач не меў Максім супакою (Я. Колас). 5. У маі, на Міколу, помню я, дарыла аднакласніку Міколу трыв^m гронкі бэзу вучаніца школы, Анюту — сямікласніцы імя (M. Аўрамчык).

366. Да падкрэсленых членаў сказа падбярыце ўдакладняльныя акалічнасці месца і часу. Запішыце, выдзяляючы ўдакладняльныя акалічнасці коскамі.

1. Недалёка ад Мінска (д з е і м е н н а?) нарадзіўся класік беларускай літаратуры Янка Купала. 2. Раніцай (к а л і і м е н н а?) у колькі гадзін?) сіноптыкі паведамілі аб надвор’і на бягучы тыдзень. 3. Учора (к а л і і м е н н а?) у колькі гадзін?) я сустрэў на вакзале (д з е і м е н н а?) свайго даўняга знаёмага.

У сказе можа быць дзве і нават тры акалічнасці, якія адказваюць на адно і тое ж пытанне, але не з’яўляюцца аднароднымі; яны лічацца ўдакладняльнымі, паколькі кожная наступная акалічнасць канкрэтныя змест папярэдняй, абмяжоўвае і звужае яе значэнне: *Дзесьці высока-высока, за самымі хмарамі, курлыкалі журавы* (М. Лынькоў). *Там, удалечыні, каля лесу, раскінулася прырэчная лагчына* (Ц. Гартны).

Адасобленыя ўдакладняльныя акалічнасці выражаютца назоўнікамі з залежнымі словамі ці без іх і прыслоўямі: *Там, за дуброваю, жнейкі-красуні звоняць сярпамі сталёвымі* (П. Трус). *Будынак упрыгожылі хораша, па-святочнаму* (Т. Хадкевіч).

Удакладняльныя акалічнасці ў вусным маўленні выдзяляюцца паўзамі і вымаўляюцца павышаным тонам. На пісьме яны выдзяляюцца коскамі:

Тут, // ↗ на палянцы, // ↗ сярод цёмнага лесу, панавала незвычайная цішыня (З. Бядуля).

З а ў в а г а. Калі другая акалічнасць мае больш шырокое значэнне, чым першая, то адасоблення не адбываецца: *Зусім інаки ішло жыццё ў сасняку за горадам, дзе быў штаб фронту* (І. Мележ).

Адасобленыя ўдакладняльныя акалічнасці часцей ужываюцца ў мастацкім і публіцыстычным стылях, радзей — у гутарковым.

367. Прачытайце тэкст. Вызначце, ці ёсць у ім ўдакладняльныя акалічнасці. Чым яны адразніваюцца ад аднародных акалічнасцей?

Поле ўрадлівае працы не шмат патрабуе,
Толькі ў жніво ды ў касьбу і на ніве, і ў лузе
Бела ад хустак, намітак*, кашуль і бравэрак*.

Па сенажацях, гаях і па ёлавых* гонях
Коні пасуцца, а скроль на прыволлі, на ўзлессі,
Статак скарбовы амаль што купаецца ў травах.
M. Гусоўскі.

368. Прачытайце. Спішыце сказы з удакладняльнымі акалічнасцямі. Вызначце, чым яны выражаны, што абазначаюць. Раствумачце пастаноўку знакаў прыпынку.

1. Учора, пад вечар, сыпануў дробны і халодны дождж (*I. Шамякін*). 2. Адказ са штаба прыйшоў хутка, праз дзве з паловай гадзіны (*B. Быкаў*). 3. Перада мною на стале, сярод іншых кніжак, пяць аднолькава аформленых важкіх тамоў, быццам пяць самавітых^м, напакаваных^с незвычайнім скарбам куфраў (*У. Ягоўдзік*).

369. Спішыце, устаўляючы прапушчаныя літары і расстаўляючы знакі прыпынку. Назавіце ўдакладняльныя акалічнасці. Чым яны выражаны?

1. Дома ў бацькоўскай хаце заўсёды адчуваеш супакой (*A. Бадак*). 2. Да вёскі было недалёка нейкіх вёрст пяць (*B. Шырко*). 3. Недзе тут у лесе між негустых таўшчэзных хваін павінна была трапіцца яму старая даро..ка^{сн} (*B. Быкаў*). 4. Там за вёскай у полі дзве стаялі таполі (*Я. Купала*). 5. Каля хаты пад бяро..кай штось каліне шэпча змрок (*M. Машара*). 6. Ціхай ранічкай да сонца хлопчык выбраўся з двара^{сн} (*Я. Колас*). 7. Высока праз усё неба цягнулася вузкая хмарка (*M. Лынькоў*).

370. Развіце сказы ўдакладняльнымі акалічнасцямі месца і часу. Запішыце новыя сказы, расстаўляючы знакі прыпынку.

1. У пачатку чвэрці ... у наш клас прыйшла новая вучаніца. 2. Тут ... змрок здаваўся яшчэ гусцейшым. 3. За паваротам ... паказаўся купал царквы. 4. Возера робіцца асабліва прыгожым на світанні .... 5. Унізе ... глуха бурліў ручай. 6. Сёння ... адбудуцца заняткі гуртка «Роднае слова».

371. Складзіце і запішыце сказы, выкарыстоўваючы ў якасці ўдакладняльных акалічнасцей наступныя спалучэнні слоў.

Позна вечарам, каля адзінаццаці гадзін; у скверыку, ля тэатра імя Янкі Купалы; на наступны дзень, гадзіны ў дзве; каля клуба, на клумбах; сёння, 21 лютага.

372. Прачытайце сказы. Вызначце сказы з аднароднымі і ўдакладняльнымі акалічнасцямі. У чым цяжкасць адрознення гэтых акалічнасцей? Раствумачце пастаноўку знакай прыпынку ў гэтых сказах.

1. (К а л і?) Ранній вясной (д з е?) у гаі расцвітаюць пралескі.
2. (А д к у л ь?) Здалёк, (а д к у л ь і м е н а?) з цішы заснешаных дрэў, з сіней цішы, пачалі далятаць ціхія галасы.
3. (Я к?) Праз пушчы, (я к?) праз лугі вяртаемца хлопец дадому.

373. Прачытайце тэкст. Спішице, расстаўляючы, дзе трэба, знакі прыпынку. Раствумачце іх пастаноўку. Ці могуць быць варыянты?

Пахаджае рупліва
па скверы па снезе
Грак штаны падкасаўшы: турбуе вясна;
Ад Херсона на поўнач
праз стэпы й Палессе
Пяцьдзясят^а кіламетраў штодня
праходзіць яна.

A. Руслакі.

374. Прачытайце тэкст, знайдзіце сказы з удакладняльнымі акалічнасцямі. Спішице, расстаўляючы, дзе трэба, знакі прыпынку.

З першымі тактамі «Ветрыка» Дубатоўк стукнуў абцасамі і пайшоў^а крокам, то з правай, то з левай нагі.^{сн} І яго туша рухалася нечакана лёгка спачатку прыступкаючы абцасамі пасля кожных трох кроакаў а пасля проста так, на цыпках. А поруч з ім плыла Надзея проста плыла ў паветры залацістая белая блакітная як райская птушка і вэлюм яе віўся ў паветры.

Пасля яны круціліся плылі то збліжаючыся то аддаляючыся то перасякаючы адзін аднаму шлях.^п

Гэта быў сапраўдны «Ветрык», які паступова пераходзіў у буру, і вось толькі круціўся ў паветры вэлюм мільгацелі ногі...

І тут туша памчалася^а наперад загрукала абцасамі па-кацячымякка пачала заносіцца ў паветра стукаючы ў ім нагой аб нагу.^п А поруч плыла яна лёгкая ўсмешлівая вялікасная.^п

Гэта было сапраўднае дзіва, нябачаны ўдуд: два чалавекі ў старажытных вопратках стваралі перад намі гэтую казку^a (*Паводле У. Караткевіча*).

ⓐ Гл. оперу У. Солтана ў 2-х дзеях паводле аповесці У. Караткевіча «Дзікае паляванне караля Стака».

Якія танцы любіце вы? Паспрабуйце апісаць адзін з іх.

Для апісання танца можна выкарыстаць матэрыял «Прыгожы танец як частка візуальнага мастацтва».

375. Выканайце тэставыя заданні па тэме «Сказы з адасобленымі ўдакладнільнымі членамі сказа».

Рака шалела. Нізавая парывы вятрыскі раскалыхалі вялікія ... хвалі. Яны каціліся супраць плыні .... Хвалі ішлі адна за адной, і процілеглы бераг губляўся ў навальнічнай цемры. Але і адтуль ... далятаў усхваляваны, ніzkі гук вады. Рака таўклася ў берагі .... Праз пляму святла на вадзе слізгануў на хвалях дзіравы кошык, потым — цэлае дрэва ..., ... Дзіўна было бачыць на яе ... галінах, якія круціліся ... два ці трох яблыкі (*Паводле У. Караткевіча*).

Д л я д а в е д к і: *шоргаючы белымі грабянцамі; са змроку; у рост чалавека; апышканых пенай; то знікаючы пад вадой, то зноў выплываючы; хочучы вырвацца з іх; яблыня, вымытая з каранямі.*

● Параўнайце зыходны тэкст і тэкст, запісаны вами. Якую сэнсава-стылістычную ролю выконваюць адасобленыя члены сказа ў мастацкім тэксле?

377. Спішице сказы, расстаўляючы, дзе трэба, знакі прыпынку. Раствумачце іх пастаноўку.

1. Кожнае лета Колас выязджаў у якую-небудзъ вёску звычайна ў Пухавіцкі раён бліжэй да лесу да Свіслачы (*Я. Брыль*). 2. Там далёка на тым беразе мусіць на старой сівой званіцы^л прагудзеў мілагучны звон (*M. Лынькоў*). 3. Кудлатыя ніzkія хмары бясконцаю кудзеляю* рассцілаліся па небе сеючы халодным дажджом і дробным градам (*Я. Колас*).

378. Прачытайце тэкст. Вызначце яго тэму і асноўную думку. Ахарактарызуйце стыль, тып, кампазіцыю тэксту. Складзіце яго план.

● Назавіце сукупнасць прыёмаў, выяўленчых (лексічных і стылістычных) сродкаў, выкарыстаных аўтарам:

1) вызначце: а) метафары (II, IV абзацы); б) параўнанні (II, III абзацы); в) эпітэты (II, III, VIII абзацы);

2) знайдзіце: а) антонімы (II, IX абзацы); б) фразеалагізмы (VI, VIII абзацы); в) сінонімы.

● Ахарактарызуйце сінтаксічны лад тэксту:

1) вызначце спосабы і сродкі сувязі сказаў у тэксле (I, II, V, VI абзацы);

2) вызначце ролю аднасастаўных сказаў (I абзац); няпоўных сказаў (II абзац); простых ускладненых сказаў з адасобленымі членамі; клічных сказаў (IX, X абзацы);

3) знайдзіце сказы з адваротным парадкам слоў і вызначце іх сэнсавую ролю (VI абзац).

● Якія яшчэ моўна-выяўленчыя сродкі, выкарыстаныя аўтарам, ёсць у тэксле? Назавіце іх.

Слава продкаў не згасла

I. 1410 год. 15 ліпеня. Самая сярэдзіна лета.

II. Сонца, адпачыўшы за ноч, шчодра ліло свае залатыя прамяні на даліну, што шырока раскінулася каля вёсак Грунвалд і Таненберг. Заходні край даліны павольна ўзнімаўся ўгору, пераходзячы ва ўзвышша. Усходні — хаваўся ў лесе, які нагадваў наднёманскія пушчы. Сама даліна як вымерла. Пустынная. Бязлюдная.

III. У высокім малочна-блакітным небе плылі бялявыя аблачынкі. Яны то запавольвалі свой бег, то быццам намагаліся дагнаць адна адну, каб злучыцца ў хмару і праліцца дажджом на змяглую траву, на спакутаваную гарачынёй лістоту.

IV. «Зусім як нашы харугвы^л, — падумаў вялікі князь Вітаўт, — што з усяго Літоўскага княства, з усяе Польшчы сабраліся ў адзінае войска. Быццам тыя аблачыны — у хмару. На чым жа баку будзе вецер перамогі?»

V. Нямецкае войска павольна спускалася з узвышшаў. Вось яно прамінула Грунвалд і спынілася пасярод даліны. У поўным баявым парадку. Крыжаносцы бачылі ў даліне толькі некалькі варожых харугваў. Ім не было вядома, якія сілы крывоцца ў сховах лесу. Перакананы ў непераможнасці рыцарскага войска, вялікі магістр Ульрых паслаў раптучы выклік.

У. Басалыга. Грунвальдская бітва, 1410 г.

VI. Неўзабаве загучалі баявыя трубы. Першымі прынялі на сябе націск крыжакоў вялікалітоўскія ваяры. Саступаючы нямецкім рыцарам узбраеннем, яны ніколечкі не саступалі ім у смеласці і сіле. Дарма што ліцвіны, як звалі тады сябе беларусы, і жмуздзіны-летувісы былі ў большасці ў звярыных шкурах, з лёгкімі мячамі ў руках. Яны з месца пусціліся наўскач на сваіх нізкарослых, але вёрткіх коніках. Насустроч цяжкаўзброеным, закутым у латы рыцарам. Чатырнаццаць крыжакаў на рослых конях кінуў Ульрых супраць вялікалітоўскага войска. Іскры сыпаліся з мячоў і шчытоў. Ламаліся коп’і. Падалі людзі пад капыты коней. Бой ішоў не на жыццё, а на смерць. Доўга ніводзін з бакоў не меў перавагі. Але радзела Вітаўтава войска, усё меней заставалася ваяроў. І загадаў вялікі князь аслабелым харугвам з боем адыходзіць да ўзлеску, адцягваючы за сабой сілы крыжакоў.

VII. І вось тут кідае на поле бою свае галоўныя сілы польскі кароль Ягайла. Віхура смерці забушавала з новай сілай. Шалі шчасця вагаліся бесперапынна. Крыжакія харугвы, якія цяснілі ліцвінаў і жмуздзінаў да лесу, ужо радаваліся перамозе. Вярнуўшыся ад лесу ў даліну, убачылі, што тут бой у самым разгары, і ўрэзалися ў фланг польскага войска.

VIII. І тут на дапамогу польскаму каралю прыйшло нечаканае падмацаванне: гэта князь Вітаўт, сабраўшы ў кулак свае харугвы, зноў павёў іх у бой. Крыжакі не вытрымалі, пачалі адыходзіць. А неўзабаве і проста пабеглі з поля бою, ратуючыся ад пагібелі і палону.

IX. О колькі палегла ў той дзень і з таго, і з другога боку! Больш як палова ваяроў, прыведзеных Вітаўтам, не вярнулася да моў з-пад Грунвальда. Яшчэ больш загінула крыжакоў. Знайшоў тут сваю смерць і вялікі магістр Ульрых.

X. Шмат гадоў прамінула з таго часу. Але слава продкаў не згасла. Слава продкаў жыве! (*Паводле А. Вольскага*).

● Правядзіце каменціраванае чытанне тэксту па ланцужку: растлумачце найбольш складаныя (на ваш погляд) арфаграмы і знакі прыпынку ў простых ускладненых сказах ці частках складаных сказаў.

Якім вам уяўляецца мемарыял на Грунвальдскім полі? Вусна апішыце яго.

Перакажыце тэкст, захоўваючы стыль аўтара, каб атрымалася яскравае апісанне гістарычнай падзеі.

379. Перакладзіце пісьмова тэкст з рускай мовы на беларускую. Падкрэсліце ў ім лексічныя і марфалагічныя сродкі сувязі паміж яго часткамі. Лексічныя сродкі пазначце літарай **л**, а марфалагічныя — літарай **м**.

Памятники архітэктуры Беларусі

Путешествия по стране, и прежде всего встречи с «музыкой в камне», не оставляли меня в покое.

Можно ли пройти мимо Сынковичского храма и не отозваться на его таинственную прелесть?

Всё наше зодчество спаяно связями с европейской архитектурой, но по-своему переосмысленной и поэтому не менее ценной.

Каменецкая башня и Коложская церковь в Гродно, Спасо-Евфросиньевская церковь в Полоцке — свидетели нашей славной истории со времён Киевской Руси. Их не пощадило время, но они стоят, и будем надеяться, что их удастся сохранить на долгие века.

Как не остановиться перед образцами белорусской готики и не восславить их, если дорога привела тебя к стенам башен Мирского замка.

А на какой высокой ноте наши зодчие пропели свои барочные песни! Достаточно один раз взглянуть на Софию в Полоцке, чтобы понять, что это великое искусство, которое обогащает души людей (*По В. Басалыге*).

- Разгледзьце рэпрадукцыі твораў У. Басалыгі. Апішыце адну з іх.
- Ці супадаюць вашы погляды на архітэктурныя помнікі з поглядамі аўтара?

380. 1. Уявіце сабе наступную сітуацыю: вашаму класу даручылі напісаць дзіцячу энцыклапедыю пра людзей беларускай культуры. Пра каго б вы напісалі? Запішыце 2-3 прозвішчы прадстаўнікоў беларускай культуры, пра якіх вы маєце дастатковая звестак:

- 1) пісьменнікі;
- 2) мастакі;
- 3) архітэктары, скульптары;
- 4) кампозітары;
- 5) акцёры.

2. Дапішыце 2-3 фразы (на выбар):

- 1) Беларуская мова — гэта люстэрка беларускай культуры, таму што ... .
- 2) Беларуская мова — гэта жыватворная крыніца беларускай культуры, таму што ... .
- 3) Беларуская мова — гэта спосаб перадачы дасягненняў культуры ад аднаго пакалення да другога, таму што ... .
- 4) Беларуская мова — гэта асобае павелічальнае шкло, якое паказвае нам ... .

3. Вам трэба напісаць водгук на твор ці апісаць прадмет беларускай культуры. Назавіце 2-3 творы ці прадметы, пра якія вы можаце напісаць:

- 1) музычны твор;
- 2) твор жывапісу;
- 3) твор архітэктуры, скульптуры;
- 4) твор народнага дэкаратыўна-прыкладнога мастацтва;
- 5) твор іканапісу;
- 6) прадмет нацыянальнага быту;
- 7) прадмет нацыянальнага адзення;
- 8) прыказка, прымаўка, устойлівы выраз;
- 9) формула маўленчага этикету;
- 10) слова беларускай мовы.

4. Выкажыце сваю думку па адной з наступных праблем:

- 1) Ці з'яўляецца беларуская мова каштоўнасцю, якую неабходна захоўваць і берагчы?
  - 2) Якія каштоўнасці культуры важныя для чалавека?
  - 3) Ці патрэбна захоўваць культурныя каштоўнасці, каб перадаць іх нашчадкам?
  - 4) Францішак Багушэвіч заклікаў беларусаў: «Не пакідайце ж мовы беларускай, каб не ўмёrl!» Ці згодны вы з ім? Сваю думку аргументуйце.
  - 5) У чым заключаецца багацце беларускай мовы?
5. Чым здзівлі вас пытанні, на якія вы адказвалі? Аб чым прымусіла задумца выкананая праца? Коратка напішыце пра гэта.
- © Пры выкананні задання можна звязтацца да кнігі «Дзіцячы атлас Беларусі. Славутыя асобы» Станіславы Умец.

381. Прагледзьце тэкст, не чытаючы яго. У чым яго адметнасць? Прачытайце тэкст. Вызначце яго жанр. Як можна выкарыстаць атрыманую інфармацыю?

Самыя трагічныя старонкі ў гісторыі Беларусі звязаны з **Вялікай Айчыннай вайной**, якая забрала жыцці кожнага трэцяга жыхара нашай краіны. Аб ёй нагадваюць легендарная **Брэсцкая крэпасць**, герайчнае **Буйніцкае поле** ў **Магілёве**, наваколле **Оршы**, дзе гучалі першыя залпы славутай «**Кацуошы**», «**Лінія Сталіна**» і мноства іншых мясцін, якія сталі сведкамі страшных падзей...

Аб гэтай вайне «расказваюць» сумна вядомая на ўвесь свет **Хатынь** і яшчэ сотні спаленых разам з людзьмі вёсак, крывавыя лагеры смерці **Трасцянец**, **Чырвоны Бераг**, **АЗАРЫЧЫ**, мноства гета, што існавалі па ўсёй краіне...

Ёй прысвечаны першы ў свеце музей гісторыі **Вялікай Айчыннай вайны**, адкрыты для наведвальнікаў 7 лістапада 1944 года, які атрымаў новы будынак-сімвал да **70-годдзя вызвалення Беларусі**.

У многіх гарадах і вёсках нашай краіны ўстаноўлены абеліскі і мемарыялы ў памяць аб героях, пераможныя танкі і гарматы часоў Вялікай Айчыннай вайны, створаны ўнікальныя музейныя экспазіцыі, шануюцца брацкія і адзіночныя магілы загінуўшых салдат і мірных жыхароў.

Кожны год, у **Дзень Перамогі 9 мая** і ў памятныя дні вызвалення беларускіх гарадоў і вёсак, праводзяцца святочныя шэсці, сустрэчы і вечары памяці.

Сёння ў Беларусі распрацаваны цікавыя гістарычныя маршруты, прысвечаныя войнам і баям на яе тэрыторыі, герайчным лёсам людзей і трагедыям, пра якія нельга забываць (*Паводле інфармацыі з афіцыйнага сайта Рэспублікі Беларусь Belarus.by*).

Ці ёсць гістарычныя помнікі ў вашым горадзе (вёсцы)? Апішыце адзін з іх і раскажыце пра гісторыю яго стварэння, свае адносіны да яго.

Для ўзору можна выкарыстаць матэрыялы «**Калыска дзяржаўнасці і духоўнасці**».

@ Звярніцеся да афіцыйнага сайта Рэспублікі Беларусь *Belarus.by* і прачытайце дадатковую інфармацыю да выдзеленых фрагментаў тэксту.

382. Спішыце сказы, расстаўляючы знакі прыпынку. Пракаменціруйце іх пастаноўку.

1. Узыходзіла прабіваючыся праз імглу сонца (*Я. Сіпакоў*).
2. Колісъ яшчэ ў дні юнацтва мяне зачароўвалі прасторы роднай зямлі (*Я. Колас*).
3. Щырыя шумлівыя яны заліліся звонкім сме-хам (*У. Краўчанка*).
4. На станцыю павёз Архіпа той жа сват сівы дзед **Яхім** (*М. Гарэцкі*).
5. Прабег прамень ад сонца ясны веснік і авбясціў людзям: вясна ідзе! (*Я. Пушча*).
6. Летам асабліва ў ліпені і ў жніўні двор пусцеў заастаў травою (*М. Калачынскі*).
7. Над кубкам возера глыбокім і шкляным у тонкай просіні між кросен багавіння* лілеі плакалі ў хвалях сініх... **ен** (*П. Трус*).

ПРАВЕРЦЕ СЯБЕ

1. Што называецца адасабленнем?
2. Якія члены сказа могуць адасабляцца?
3. Як інтануюцца адасобленыя члены ў залежнасці ад месца ў сказе?
4. Якія знакі прыпынку ўжываюцца для выдзялення адасобленых членуў сказа на пісьме?
5. Якую сінтаксічную ролю пры адасобленых прыдатках могуць выконваць канструкцыі са злучнікам **як**? Ці заўсёды яны выдзяляюцца коскамі?
6. Для чаго служаць удакладняльныя члены сказа?

Сказы з параўналымі зваротамі

§ 45. Параўналыны зварот

383. Прачытайце ўрывак з паэмы Я. Купалы «Бандароўна».

У слайным месце
Берастэчку —
Слаўны Бандарэнка,
Ў яго дочка —
Бандароўна,
Пашукаць — паненка.
<...>
Як маліны, яе губкі,
А твар, як лілея,
Як дзве зоркі, яе вочы,
Гляне — свет яснел.

З плеч сплываюць яе косы,
Як бы сонца косы,
І іскрацца, як на сонцы
Брыльянцісты росы.
Рост высокі, стан павабны,
Ўся, як ценъ, павеўна,
Як ідзе яна, бывала, —
Набок каралеўна!
А сягоння ж выглядае
Лепей, як заўсёды...

<...>

У гульні сама рэй водзіць,
Весела міргае,
Задзіўляе ўсіх чыста,
Як зара якая.

- Які вобразна-выяўленчы сродак, выкарыстаны аўтарам, дазволіў вам убачыць прыгажосць Бандароўны?
- Успомніце з урокаў літаратуры, што вы ведаецце пра парапінанне.

Параўнальнымі зваротамі называюцца слова ці словазлученні, якія ўказваюць на падабенства адных предметаў ці з'яўда другіх (шляхам параўнання) і ўводзяцца ў сказ пры дапамозе злучнікаў **як, што, быццам, нібы (бы), нібыта, як бы, як быццам, чым:** *Дзяўчата, нібы русалкі, карагоды водзяць* (П. Панчанка). *Сняжком, як пухам лебядзіным, дарогі злёгку заняслася* (А. Бялевіч).

Асабліва выразна харектар парапінання праяўляецца тады, калі парапінальныя звароты адносяцца да ўказальных слоў **так, такі, такая:** **Як у аратага плуг, у жняі серп, так у пісьменніка слова** (Б. Сачанка). **Дзень перад Калядамі такі малы, як у зайца хвост** (В. Адамчык).

Параўнальныя звароты могуць быць **н е р а з в і т ы м і:** *Квяцістыя зоры, бы дыяменты, усыпаюць усё неба* (Я. Колас) і **р а з в і т ы м і:** *Тут сыр, як першы снег, бялюткі* (Я. Колас).

У сказе параўнальныя звароты могуць паясняць і ўдакладняць любы член сказа — галоўны або даданы. Так, у сказе *Як чорны парасон*, *вісела цемра над зямлёй* параўнальны зварот паясняе дзейнік (гэта значыць, цемра падобная на чорны парасон), а ў сказе *На пажоўклай траве ліст кляновы ляжыць, чырвоны, як гусіная лапка* — азначэнне (такі чырвоны, як гусіная лапка). Найбольш пашыраны ў маўленині параўнальныя звароты, якія паясняюць дзеяслоў-выказнік і сваёй функцыяй нагадваюць акалічнасць (часцей — спосабу дзеяння): *Ачнеца лес, звіняць прагалы, як мнагаструнныя цымбалы* (звіняць як? — як мнагаструнныя цымбалы).

З а ў в а г а. Параўнальныя звароты неабходна адразніваць ад даданых параўнальных няпоўных частак складаназалежнага сказа, у якіх няма выказніка, але ёсць даданыя члены сказа з саставу выказніка. Так, у сказе *Стаяла яблыня ля вёскі, як падарожнік між дарог* у даданай частцы выказнік адсутнічае, але ёсць даданы член сказа з саставу выказніка — акалічнасць месца *між дарог*. У склад параўнальнага звароту выказнік не ўваходзіць, і, адпаведна, даданыя члены сказа з саставу выказніка ў ім адсутнічаюць: *Лісцікі на дрэвах, абсыпаныя расой, зязлі, быццам зялёныя шкельцы* (В. Хомчанка).

У вусным маўленині параўнальныя звароты выдзяляюцца паўзамі і чытаюцца, калі стаяць у пачатку і сярэдзіне сказа, больш павышаным тонам, а ў канцы сказа — паніжаным тонам. Параўн.:

↗ *Быццам змейка, // уеца сцежка ў лесе* (А. Астрэйка).

Уеца, // ↗ быццам змейка, // сцежка ў лесе.

Уеца сцежка ў лесе, // ↗ быццам змейка.

384. Прачытайце, знайдзіце параўнальныя звароты і ахарактарызуіце іх па плане:

- а) пры дапамозе якога злучніка ўведзены ў сказ;
- б) месца размяшчэння ў сказе;
- в) развіты ці неразвіты;
- г) які член сказа паясняе ці ўдакладняе.

1. Вісела ноч, чорная, як пераараная зямля. 2. Не баючыся, ля самых ног хадзілі чорныя, бліскучыя, як аблізаныя, шпакі.

3. Цененька*, як іголкай, калола холадам у шчаку... 4. Хлопцы пасля крыху пасмялелі і ўлеглі на парэчкі, што куры. 5. Гудзелі самалёты цяжка^с, суха^м. Яны паварочвалі ўлева, задзіралі ўгару крыло і падалі, як лянівыя каршуны (*I. Пташнікаў*). 6. Уздоўж палеткаў, абочын, сцяжын пасталі, быццам дзееці з блакітнымі вачанятамі, васількі (*Я. Пархута*). 7. Дні стаялі светлыя, ясныя, бы крышталль, а ледзь вечарэла — высыпалі зоры (*Б. Сачанка*).

Назавіце сіонім да слова *vasіл’ki*.

385. Прачытайце. Выпішыце сказы: а) з парадынальнымі зваротамі; б) даданымі парадынальнымі часткамі. Адказ абгрунтуйце.

1. Дзясяткі тонкіх, як сонечныя промні, струменьчыкаў ускідвалі пад сонца залатыя пясчынкі, падалі разам з імі на бліскучыя, нібы адпаліраваныя, каменъчыкі (*K. Кірэнка*). 2. Пажаўцелі, набрыннялі барвай і красаваліся, як паўліны, вастралістыя^а клёны (*A. Жук*). 3. Вунь, нібы маланка з хмары, мядзведзь^Ф мільгануў, як прывід у кашмары, вялізны, гнедай масці, кіжлаваты і дужы: тулава яго ў два абхваты (*A. Міцкевіч*). 4. Як у бары, бы маленъкія вожыкі, шышкі хваёвыя ўсыпалі дол (*P. Барадулін*). 5. Нібыта каморнік, штодня мерае бусел балоты (*A. Адамчык*). 6. Праз павалоку рэдкіх хмар сонца свяціла, нібы з-пад абажура (*Я. Брыль*). 7. Квяцістыя зоры, бы дыяменты інею, усыпаюць усё неба, дрыжаць, пераліваюцца колерамі вясёлкі (*Я. Колас*).

§ 46. Знакі прыпынку пры парадынальных зваротах

На пісьме парадынальная звароты звычайна выдзяляюцца коскамі незалежна ад іх месца ў сказе: *Як і брат, я любіў футболь* (*У. Караткевіч*). *Лыжаў след, як дзве струны, пралёг праз перавал* (*M. Танк*). *Дні стаяць цёплыя, сонечныя, як летам* (*I. Навуменка*).

Коска ставіцца перад злучнікам *як* у спалучэннях *не хто іншы, як; не што іншае, як*: *Не хто іншы, як маці, так табе не параіць* (*Я. Брыль*). *На гарызонце віднекеца не што іншае, як горы* (*T. Хадкевіч*).

Параўнальныя звароты не выдзяляюцца коскамі:
1) калі яны ўваходзяць у склад выказніка: Галіны як крыжы (Я. Купала);

2) калі ўжыты ў форме фразеалагізма са злучнікам **як**: *біца як рыба аб лёд, як гром з яснага неба, як у ваду глядзеў і інш.*: Учора павіншаваў **як трывошы даў** (К. Крапіва). *Дождж ліў як з вядра...* (Б. Сачанка);

3) калі зварот са злучнікам **як** мае значэнне ‘**ў якасці**’: *У мясцечку бацька быў вядомы як ювелірны майстар* (бацька і быў ювелірным майстром).

386. Спішыце, расстаўляючы, дзе трэба, коскі. Падкрэсліце злучнікі, якімі параўнальныя звароты звязваюцца са словамі ў сказе.

1. Спелая гронка рабіны нібы раскошная кветка заглядвала ў акно (*У. Караткевіч*).
2. Лес патрэбен людзям не меней чым хлеб (*I. Навуменка*).
3. Шумела чорная як дзёгаць рачная вада (*Л. Дайнека*).
4. Цыбулька гаварыў як найлепшы^м прамоўца^м (*M. Гарэцкі*).
5. Твар Аўгінні расчырванеў^а як макаў цвет (*Я. Колас*).
6. На нізкай і роўнай як стол мясціне рачулка часцей^Ф пятляе між кустоў алешніку (*B. Вольскі*).
7. Старыя вужы, скруціўшыся ў клубок, ляжалі, блішчалі на цёплых пнях як срэбныя талеркі (*Л. Дайнека*).
8. Нарэшце сцежкі як ручайкі замігалі між дрэў (*Л. Дайнека*).

Параўнальныя звароты як вобразныя сродкі шырока выкарыстоўваюцца ў мастацкай літаратуры. Яны больш выразна, экспрэсійна адцяняюць пэўныя прыметы, якасці, уласцівасці, дзеянні шляхам непасрэднага супастаўлення з іншымі прадметамі, вобразамі, дзеяннямі.

387. Прачытайце тэкст. Устаўце замест пропускаў параўнальныя канструкцыі (параўнальныя звароты, даданыя параўнальныя часткі). Запішыце тэкст, расстаўляючы знакі прыпынку. Раствумачце іх пастаноўку.

Алесь напэўна паспей^в бы лепей^с разгледзець усё, але тут здаёт^{сл} пачуўся тупат капытоў. Потым з вузкага жарала^{*} цёмнай алеі вырваўся ... коннік^а на белым кані і наўскапыта^{*} памчаўся да іх. Ён асадзіў каня ля самага кабрыялета^а так рэзка, што конь ...

у зямлю. І тады Алесь убачыў касы, нервовы^а позірк каня яго раздзымутыя^а ноздры. Здзіўлены амаль спалоханы гэтym нечаканым з'яўленнем не разумеочы^а яшчэ, што да чаго, ён баяўся ўзняць вочы і таму бачыў толькі белую скуру сядла і белы гарнітур для верхавой язды. Потым ня смела спадылба кінуў позірк вышэй і ўгледзеў вельмі загарэлы ... твар усмешку, што адкрывала роўныя белыя ... зубы, белакурыя хвалістыя вусы і грыву валасоў і галоўнае смяшлівыя васільковыя^м вочы з нейкім нетутэйшым доўгім міндалевідным разрэзам тонкіх павек (*Паводле У. Караткевіча*).

Для дведкі: як ядро з гарматы; як быццам урос усімі капытамі; амаль шакаладны; як снег.

- Якую сэнсавую і стылістичную нагрузку выконваюць параўнанні ў тэксле?

388. Разгледзьце рэпрадукцыі карцін мастака А. Грышкевіча і прыдумайце подпісы да кожнай з іх. На аснове гэтых рэпрадукцый складзіце і запішыце сказы з параўнальнімі зваротамі, выкарыстоўваючы злучнікі як, што, быццам, як быццам, нібыта, як бы.

389. Замест пропускаў устаўце ў тэкст спачатку такія параўнальнія звароты, з дапамогай якіх можна перадаць добры настрой, пачуццё захаплення. Затым устаўце параўнанні, якія перадаюць супрацьлеглыя пачуцці. Запішыце адзін з атрыманых варыянтаў.

Імкліва набліжалася навальніца. Па небе беглі воблакі, як ... . Зрэдку сонечны праменёк, выглянуўшы з-за хмары, падаў на блізкія бярозы, і яны ўспыхвалі адна за адной, быццам ... . Перад навальнічным вечером налятаў парывамі, і магутныя сосны гулі, быццам ... .

390. Падбярыце да скажаў парадайныя звароты, якія падыходзяць па сэнсе. Запішыце сказы. Падкрэсліце парадайныя звароты.

1. Ля крыніцы струменьчык чысценъкі звінеў, як ... .
2. Дзееці памахваюць кляновымі лістамі, нібыта ... .
3. Неабсяжная раёніна была роўная, як ... .
4. Вішанька цветам пакрылася, быццам ... .
5. Цвітуць, што ..., на градцы агуркі.

391. Разгледзьце ілюстрацыі. Як вы думаеце, пра што размаўляюць маладыя людзі?

● Запішыце дыялог, у якім дзяўчына і юнак абменьваюцца кампліментамі. Выкарыстайце пры гэтым слова-эпітэты з плаката, дапаўняючы іх парадайнымі зваротамі.

392. Прачытайце тэкст. Вызначце яго стыль і тып. Раствумачце, чаму вы так лічыце. Назавіце сказы з парадайнымі зваротамі. Якая іх роля ў тэксле?

Жанчына стаяла, трymаючы^М дзіця, на ўзбярэжной порта Латэ. Столікі годнасці і трывожнага чакання ў паставе^Н. Не юная, але стройная і вытанчаная, як шахматная фігура. Скура бялюткая без пудры — дый увогуле пані пагарджала бяліламі, чырваніламі ды іншымі неабходнымі даме рэчамі. Вялізныя сінія вочы праніклівыя і нават уладныя... А раптам якая герцагіня альбо прынцэса, вымушаная таемна, пад чужым імем, адужваць дарогу? Дый вopратка на ёй вунь якая дарагая... Сукенка з аксаміту^М колеру

спелага каштана, вышытая срэбрам, модны капялюш з заломленымі брылямі і белым пухнатым пёркам, як маленькі карабель з ветразем, пальчаткі з шэрага ліёнскага шоўку, каралі з буйных перлінаў... У акуратных белых кудзерках парыка, як расінкі, таксама паблісквалі перліны.^{сн} Так старанна прыбіраюцца, калі рыхтуюцца да спаткання з дарагім чалавекам, якога даўно не бачылі, калі так хочацца, каб захапіўся, каб не расчараўваўся... (*Паводле Л. Рублеўскай*).

393. У кнізе, якую вы цяпер чытаеце, знайдзіце і выпішыце 2-3 сказы з такімі парапунальнымі зваротамі, якія вам падаюцца незвычайнімі, цікавымі, арыгінальнымі.

394. Напішыце сачыненне-разважанне на тэму, якая вас хвалюе. Выкарыстайце парапунальныя звароты.

ПРАВЕРЦЕ СЯБЕ

1. Што такое парапунальны зварот? З дапамогай якіх злучнікаў уключаецца ў сказ?
2. Як на пісьме выдзяляюцца парапунальныя звароты?
3. Калі парапунальныя звароты не выдзяляюцца коскамі?

395. Выканайце тэставыя заданні па тэме «Сказы з парапунальнымі зваротамі».

Парадак сінтаксічнага разбору простага сказа

1. Знайдзіце граматычную аснову і ўстанавіце, што сказ просты.
2. Назавіце тып сказа па мэце выказвання (апавядальны, пытальны, пабуджальны); калі сказ клічны, адзначце гэта.
3. Ахарактарызуйце будову сказа: а) двухсастаўны ці аднасастаўны, калі аднасастаўны — якога віду (пэўна-асабовы, няпэўна-асабовы, абагульнена-асабовы, безасабовы, назыўны); б) развіты ці неразвіты; в) поўны ці няпоўны.
4. Адзначце, няўскладнены ці ўскладнены сказ; калі ўскладнены — чым (аднароднымі ці адасобленымі членамі сказа, звароткам, пабочнымі ці ўстаўнымі словамі, словазлучэннямі, сказамі, парапунальнымі зваротамі).

5. Разбярыце сказ па членах сказа і ўкажыце, чым яны выражаны (спачатку вызначаюцца дзейнік і выказнік, далей — даданыя члены сказа, якія ўваходзяць у састаў дзейніка, затым — у састаў выказніка).

6. Раствумачце пастаноўку знакаў прыпынкі.

Узор разбору

Ціха, спакойна плывуць у небе светлыя хмаркі (У. Краўчанка).

Вусны разбор

Граматычная аснова *хмаркі плывуць*. Сказ прости, апавядальны, двухсастаўны, развіты, поўны, ускладнены аднароднымі членамі. (*Ш т о?*) *хмаркі* — дзейнік, выражаны назоўнікам у форме назоўнага склону множнага ліку; *хмаркі* (*ш т о р о б я ц ь?*) *плывуць* — прости дзеяслоўны выказнік, выражаны дзеясловам у форме абвеснага ладу цяперашняга часу 3-й асобы множнага ліку; *хмаркі* (*я к і я?*) *светлыя* — дапасаванае азначэнне, выражанае прыметнікам у форме множнага ліку назоўнага склону; *плывуць* (*я к?*) *ціха, спакойна* — аднародныя акалічнасці способу дзеяння, выражаныя прыслоўямі; *плывуць* (*д з е?*) *у небе* — акалічнасць месца, выражаная назоўнікам у форме меснага склону ў спалучэнні з прыназоўнікам.

Аднародныя акалічнасці *ціха, спакойна* звязаны паміж сабой інтанацыяй, на пісьме раздзяляюцца коскай.

Пісьмовы разбор

Ціха, спакойна плывуць у небе светлыя хмаркі. (Сказ прости, апавядальны, двухсастаўны, развіты, поўны, ускладнены аднароднымі членамі — акалічнасцямі.)

Падагульненне і сістэматацыя вывучанага за год

396. Дапішыце сказы. Падбярыце адпаведныя прыклады з твораў мастацкай літаратуры.

У канцы сказа ставіцца наступныя знакі прыпынку: 1) ...; 2) ....; 3) ...; 4) .... .

1) Кропка ставіцца ...; 2) ...; 3) ...; 4) .... .

397. Калі ў простым сказе ставіцца коска? Да кожнага выпадку падбярыце прыклады з мастацкай літаратуры або прыдумайце свае і запішыце.

Коска ў простым сказе ставіцца ў наступных (асноўных) выпадках:

- а) пры аднародных членах сказа, не спалучаных злучнікамі: ...;
- б) пры аднародных членах сказа, спалучаных паўторнымі злучнікамі: ...; в) пры адасобленых азначэннях, якія адносяцца да займенніка: ...; г) пры адасобленых дапаўненнях: ...; д) пры адасобленых акалічнасцях: ...; е) пры пабочных словах, словазлучэннях і сказах: ...; ж) пры зваротках: ... .

398. Спішыце, расстаўляючы, дзе трэба, знакі прыпынку. Пракаменціруйце ў пазначаных словах арфаграмы, а таксама пастаноўку знакаў прыпынку ў сказах.

Мабілка-савольніца

Yes! Я набыла мабілку. Яе корпус зіхаціць на сонцы бы луска рыбы, якую толькі што злавілі. Свой прыгожы тэлефончык^a я таксама лічы старанна вывудзіла, бо бацькі далі на яго гроши ў якасці ўзнагароджання за тэсты.

Першыя дні я па-дзіцячы^a радавалася новай цаццы. Праўда і прыколаў звязаных з новым сябрам было дастаткова. То забудуся, што ляжыць у маёй кішэні, і не здýмаю трубку, пакуль нехта^a не

зробіць заўвагу: «Дзяўчына выключыце свой мабільны». А я стаю і наракаю ў думках на нечую «трашчотку». Мелодыі^a ў мяне трэба адзначыць своеасаблівым — сябры расстараліся^a: грукат у спалучэнні з рыкаўчым вакалам. Улічыце мой крыху рамантычны знешні выгляд^a, і вы зразумееце, чаму прахожыя мяняюцца ў твары падчас маіх званкоў. Пра адключэнне гуку, якое зараз раблю аўтаматычна, раней заўсёды забывалася, і прыходзілася сядзець гэткім бурачком апусціўшы вочкі долу.

Націсканне пімпачак — што здавалася можа быць лягчэй, але гэта залішняя лёгкасць^a спрацавала супраць мяне. Толькі я забылася паставіць блакіроўку, і калі ласка — 100 адасланых без майго ведама пустых эсэмэсак.

Не ведаю, як леглі кнігі ў маёй сумцы, што здолелі столькі разоў націснуць аперацыю^a адпраўлення^a, але кошт гэтай забаўкі навучыў мяне больш пільна сачыць за паводзінамі майго кішэннага^a звярка. Як бачыце мабілка не такая ўжо і бяскрыўдная^a цацка (*A. Чумакова*).

● Колькі сказаў з пабочнымі канструкцыямі ў гэтым тэксле? Назавіце правільны адказ.

1. 5; 2. 9; 3. 7; 4. 4.

● Вyzначце, якое са сцверджанняў аб сказе правільнае.

Прауда і прыколаў звязаных з новым сябрам было дастаткова.

1. Сказ складаны, яго часткі звязаны злучнікам *i*, таму пасля слова *прауда* трэба паставіць коску.

2. Сказ прости, ускладнены пабочным словам *прауда*, якое аддзяляецца коскай, і азначэннем *звязаных з новым сябрам*, якое стаіць пасля паяснёнага слова *приколаў* і выдзяляецца коскамі.

3. Сказ прости, аднастайны, безасабовы, ускладнены толькі адасобленай акалічнасцю *звязаных з новым сябрам*.

● Вyzначце правільнае сцверджанне аб парайональным звароце ў сказе:

Ранішняя раса пераліваецца і зіхаціць на сонцы бы луска рыбы...

1. *Бы луска рыбы* не трэба аддзяляць коскай, таму што гэта частка выказніка.

2. *Бы луска рыбы* — гэта парайональны зварот, у якім на першы план выступае азначэнне ‘*у якасці*’, таму ён не адасабляецца.

3. *Бы луска рыбы* трэба аддзяліць коскай, таму што гэта парайональны зварот.

● Вyzначце правільнае сцверджанне:

слова *мабілка*, *тэлефон*, *трашчотка*, *забаўка*, *звярок* у тэксле *A. Чумаковай з'яўляюцца*: а) сінонімамі; б) паронімамі; в) антонімамі.

399. Удумліва прачытайце верш. Вызначце яго асноўную думку. Якія сінтаксічныя канструкцыі, што вывучаліся ў VIII класе, ёсьць у тэксле?

Ластаўка

Любая ластаўка, ведаю, знаю,
Ты прылятаеш з далёкага краю,
Ты прылятаеш з далёкіх прастораў,
З выраю, з поўдня, з-за сіняга мора.
Цешышся небам, блакітным, празрыстым,
Полем і рэчкаю, лугам квяцістым,
Па-над дарогаю, жытам, пшаніцай
Любіш імкліва лятаць і кружыцца,
Міла шчабечаш пад кожным акенцам,
Вымавіць хочаш нешта, здаецца,
Вымавіць хочаш, ведаю, знаю:
— Рада Радзіме^а, роднаму краю.

С. Шушкевіч.

Падрыхтуйце вуснае выказванне аб ускладненні простага сказа. Свой адказ падмацоўвайце прыкладамі з тэксту, каменціруючы пастаноўку знакаў прыпінку.

400. Прачытайце верш. Вызначце яго асноўную думку.

Урок беларускай мовы

Вымаўленне,
Як да нябёсаў маленне
Дубровы,
Адкрытае.
З адкрытай душой
Наш люд несуроўы,
Мы злосць не трымаем
У прытай.
У пашане кожная
Літара выбуховая,
Яна адразу
Ад абразы
Сябе ахоўвае.

Радасці цесна ў шыбах —
Выбух!
Вірам глуха ў глыбах —
Выбух!
Поўнагалоссе,
Як тое поўнакалоссе
На ніве веры.
Гаспадары, прымайце дары,
Застоліцы ў гонар мілосці
Агалашайце,
Усіх запрашайце ў госці.
У нас широкія дзвёры!
Мы гакаем,
Як і прашчуры нашыя
хакалі,
Калі ляды* здрады
Бязлітасна карчавалі
І, небам зорным
акрыўшыся,
Начавалі.
Каб чужымі ўрокамі
Душу нашую не ўракалі,
Беларускія слова высокія
Звіняць
Недасяжнымі жаўрукамі.

P. Барадулін.

- Зрабіце сінтаксічны разбор простых сказаў.

401. Падрыхтуйце вуснае выка赞ванне аб тым, што новага вы даведаліся пра беларускую мову, працуючы з вучэбным дапаможнікам у VIII класе. Пра што хацелі б даведацца яшчэ? З якіх кніг, часопісаў, сайтаў можна атрымаць цікавую інфармацыю пра беларускую мову?

Дадатак

ФУНКЦЫЯНАЛЬНЫЯ РАЗНАВІДНАСЦІ МАЎЛЕННЯ

Асноўныя прыметы	Гутарковае маўленне	Кніжныя стылі маўлення			
		афіцыйны	навуковы	публіцыстычны	мастацкі
сфера выкарыстання	бытавая, паслужбовая знасіны паміж людзьмі	адміністрацыйна-прававая сфера, дыпламатычныя адносіны	наука, тэхніка, навучанне	сродкі масавай інфармацыі, грамадска-палітычная літаратура, палітычныя выступленні	духоўная сфера жыцця грамадства
задачы маўлення	знасіны, абмен думкамі, уражаннямі	паведамленне практична-значнай інфармацыі ў адносінах паміж людзьмі, установамі, грамадзянамі і дзяржавай, рэгламентацыя правоў, правіл, дзеянняў	паведамленне навуковай інфармацыі, яе тлумачэнне, прадстаўленне сістэмы навуковай аргументацыі	паведамленне навін штодзённага жыцця, тлумачэнне грамадска-палітычных пытанняў, эмацыянальнае ўздзейнне на чытачу (слушачоў) з мэтай выклікаць у іх адпаведнае стаўленне да інфармацыі	уздзейнне на пачуцці і думкі чытача (слушача) праз мастацкія вобразы

Асноўныя прыметы	Гутарковое маўленне	Кніжныя стылі маўлення			
		афіцыйны	навуковы	публіцыстычны	мастацкі
асноўныя асаблівасці	непадрыхтаванасць маўлення, спантаннасць размовы, нязмушанасць, непасрэднасць, эмацыянальнасць, ацэнчанасць, падмачаваныя інтанацыяй, мімікай, жэстамі, перарывістасць маўлення	афіцыйнасць, стандартнасць, дакладнасць маўлення, адпаведнасць строгай форме (шаблону), лагічнасць, спілласць, эканомнае выкарыстанне моўных сродкаў; адсутнасць эмацыянальнасці і экспрэсійнасці	абагульненадцягненыя характеристы падачы, падкрэсленая лагічнасць і доказанасць; дакладнасць, аб'ектыўнасць выкладу, адсутнасць вобразнасці	аператыўнасць і дакладнасць інфармацыі; лагічнасць доказаў; вобразнасць, эмацыянальнасць, ацэнчанасць, пафаснасць, пабуджальнасць, прызыўнасць	вобразнасць, эмацыянальнасць, экспрэсійнасць, індывидуалізаванасць; падпрадкаванасць выкарыстання моўных сродкаў вобразнай думцы, мастацкай задуме аўтара, эстэтычнаму ўздзеянню на чытача (слушача)
лексічныя сродкі	нелітаратурная лексіка (дыялектызмы, прастамоўныя слова), фразеалагізмы; лексіка з эмацыянальна-экспрэсійнай афарбоўкай	слова з прямым значэннем, вялікая колькасць канцылярскіх штампаў; ужыванне дзеясловаваў з загадным значэннем, назоўнікаў, утвораных ад дзеясловаваў;	абстрактная лексіка, навуковыя тэрміны, адназначныя нявразныя слова, назоўнікі са значэннем дзеяння, слова, што ўказваюць на сувязь і паслядоўнасць думак;	ужыванне абстрактнай і грамадска-палітычнай лексікі (тэрмінаў); спалучэнне грамадска-палітычнай лексікі і моўнавыяўленчых сродкаў для выказвання	лексіка ўсіх стыляў, паэтычныя і народна-паэтычныя слова; вобразнасць, эмацыянальнасць, экспрэсійнасць; наяўнасць вобразных моўнавыяўленчых сродкаў

Асноўныя прыметы	Гутарковае маўленне	Кніжныя стылі маўлення			
		афіцыйны	навуковы	публіцыстычны	мастацкі
		адсутнасць слоў з пे-раносным значэннем і вобразных сродкаў, эма-цыянальна-экспрэсіўнай лексікі	слова з кан-крэтным значэннем для абазначэння агульных па-ніццяў	настрою (эпі-тэтаў, метафора- <i>i інш.</i>), сіоні-маў, фразеала-гізмаў; моўных штам-паў, клішэ, іх лёгкая ўзнаў-ляльнасць (<i>працаўнікі палёў, дары лесу, гуманітарная дапамога</i>)	(эпітэтаў, метафора, параўнан-няў і інш.), фразеалагіз-маў, прыка-зак, аўтарскіх неалагізмаў
марфалагіч-ныя сродкі	уżywanie слоў z кан-крэтным значэннем, зaimennikaў, dзеясловau, выklіchnikaў, часciц; rědkae ўжыванне назoўnikaў, utworanyh ad dzeясловau, dzeeprymet-nikaў i dzeeprysloujajú	peravaga imen-nyx chasciin mowy, nazoўni-kaў na <i>-enne</i> , складanых prynazoўni-kaў; pašyra-naszcь iinfinitivaў sa slo-vami <i>treba</i> , <i>neabходna</i> , <i>zabaranjeца</i> ; uživanie sastaujnyx zluchnikaў	peravaga imennych chasciin mowy nad dzeясло-vam, частае ўжыванне назoўnikaў sa значэннем прымety, dzeiannia; uživanie adzinochnaga liku ў значэн-ni множнага, dzeя словаў u forme za-gadnaga lаду	pašyranie vykarystanne zaimennikaў 1-й i 2-й асобы i адпаведных форм dzeясло-ва; uživanie adzinochnaga liku ў значэн-ni множнага, dzeя словаў u forme za-gadnaga lаду	экспрэсіўнае ўжыванне разнастайных марфалагіч-ных сродкаў

Асноўныя прыметы	Гутарковае маўленне	Кніжныя стылі маўлення			
		афіцыйны	навуковы	публістычны	мастацкі
			не выкарыстоўваюцца займеннік я і дзеясловы ў форме 1-й асобы адзіночнага ліку		
сінтаксічныя сродкі	няпоўныя, пабуджальныя, клічныя, пытальныя сказы; сказы са звароткамі, пабочнымі словамі розных груп, простая мова, паўтор слоў	прамы парадак слоў, перавага апавядальных сказаў, развітых, складана-злучаных і складана-залежных з прычыннымі і выніковымі адносінамі; безасабовых сказаў са значэннем загаду, неабходнасці; сказаў з аднароднымі членамі	перавага простых ускладненых і складаназалежных сказаў; выкарыстанне сказаў з пабочнымі, устаўнымі канструкцыямі; выкарыстанне спасылак на навуковыя крыніцы, цытат, схем, дыяграм, табліц, умоўных абазначэнняў; адсутнасць клічных і пытальных сказаў са звароткамі	пабуджальныя сказы, рытaryчныя пытанні, сказы з пабочнымі словамі, адваротны парадак слоў у сказе, сінтаксічны паралелізм сказаў; сказы з аднароднымі членамі, пабудаванымі па законах узманення значэння, паўторы слоў і злучнікаў і інш.; чаргаванне поўных і няпоўных сказаў; наяўнасць падагульнення, вывадаў	выкарыстанне ўсяго арсенала сінтаксічных сродкаў, стылістичных фігур

Асноўныя прыметы	Гутарковое маўленне	Кніжныя стылі маўлення			
		афіцыйны	навуковы	публіцыстычны	мастацкі
асноўныя тыпы маўлення	апавяданне, апісанне, разважанне	апісанне, апавяданне	разважанне, апісанне	разважанне	апісанне, апавяданне, разважанне
асноўныя жанры	гутарка, размова, паведамленне, апавяданне, прыватная перапіска, не-афіцыйныя запісы	пастанова, указ, дакумент справаводства (распіска, заява, пратакол, даведка, даверанаць, аўтабіяграфія, характеристыстика, інструкцыя і інш.), аб'ява і інш.	манаграфія, навуковы дайджест, артыкул, падручнік, лекцыя, вучэбны дапаможнік, інфармацыйны даведнік, слоўнік, ананцыя; вусны адказ (на ўроку) і інш.	нататка, артыкул, водгук, рэпартаж, інтэрв'ю, публічнае выступленне	празаічныя (аповесць, апавяданне, раман), паэтычныя (паэма, балада, верш, санет і інш.) і драматургічныя (п'еса, камедыя, трагедыя) творы

Спіс выкарыстанных крыніц

Адамчык, В. Раяль з адламаным вечкам: апавяданні / В. Адамчык. — Мінск : Юнацтва, 1990.

Асіпенка, А. Збор твораў : у 3 т. / А. Асіпенка. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1989—1990.

Астрэйка, А. Выбраныя творы : у 2 т. / А. Астрэйка. — Мінск : Беларусь, 1970.

Аўрамчык, М. Выбраныя творы : у 2 т. / М. Аўрамчык. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1980.

Багдановіч, М. Поўны збор твораў : у 3 т. / М. Багдановіч. — Мінск : Навука і тэхніка, 1992—1995.

Барадулін, Р. І. Выбраныя творы / Р. І. Барадулін. — Мінск : Кнігазбор, 2008.

Баршчэўскі, Я. Шляхціц Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданнях / Я. Баршчэўскі. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1990.

Басалыга, В. Памятники зодчества Белоруссии : серия открыток / В. Басалыга. — Минск, 1977.

Бачыла, А. Збор твораў : у 3 т. / А. Бачыла. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1986—1987.

Бензярук, А. Р. Свята для сэрца: невялікія гісторыі для юных беларусаў / А. Р. Бензярук. — Мінск : Літаратура і Мастацтва, 2009.

Броўка, П. Збор твораў : у 9 т. / П. Броўка. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1987—1992.

Брыль Я. Збор твораў : у 10 т. / Я. Брыль. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1954—1991.

Буйло, К. Выбраныя творы : у 2 т. / К. Буйло. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1981.

Бурак, Л. І. Сучасная беларусская мова : Сінтаксіс. Пунктуацыя : вучэб. дапам. для філал. фак. ун-таў / Л. І. Бурак. — Мінск : Універсітэцкае, 1987.

Быкаў, В. Поўны збор твораў : у 14 т. / В. Быкаў ; прадм. А. Пашкевіча. — Мінск : Саюз беларус. пісьменнікаў; М. : Время, 2005—2014. — Т. 9 : Кінасцэнтары / рэдкал. : І. М. Быкова [і інш.]. — 2012.

Бядуля, З. Збор твораў : у 5 т. / З. Бядуля. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1985—1989.

Ваданосаў, М. Выбраныя творы : у 2 т. / М. Ваданосаў. — Мінск : Мастицкая літаратура, 1983.

Васілевіч, А. Выбраныя творы : у 3 т. / А. Васілевіч. — Мінск : Мастицкая літаратура, 1982—1983.

Васілёк, М. Зоры над Нёманам / М. Васілёк. — Мінск : Мастицкая літаратура, 1963.

Васючэнка, П. Невядомая Беларусь / П. Васючэнка. — Мінск : Галіяфы, 2008.

Вітка, В. Дзесям : выбраныя творы : у 2 кн. / В. Вітка. — Мінск : Юнацтва, 1986.

Вольскі, А. Адэльчыны ручнікі : аповесць, апавяданні, казкі, п'еса : для мал. шк. узросту / А. Вольскі. — Мінск : Мастицкая літаратура, 2002.

Вольскі В. Выбраныя творы : у 2 т. / В. Вольскі. — Мінск : Мастицкая літаратура, 1977.

Вялюгін, А. Выбраныя творы : у 2 т. / А. Вялюгін. — Мінск : Мастицкая літаратура, 1984.

Вярцінскі, А. Свято зямное : выбраныя вершы і паэмы / А. Вярцінскі. — Мінск : Мастицкая літаратура, 1981.

Галавач, П. Збор твораў : у 3 т. / П. Галавач. — Мінск : Дзярж. выд-ва Беларус. ССР, рэд. Мастицкая літаратура, 1958.

Галубовіч, Л. Апошняя вершы Леаніда Галубовіча / Л. Галубовіч. — Полацк : Полацкае лядо, 2000. (Бібліятэка часопіса «Калоссе»; кн. 5).

Гамолка, М. Выбраныя творы : у 2 т. / М. Гамолка. — Мінск : Юнацтва, 1982—1983.

Гапеев, В. Мая міная ведзьма / В. Гапеев. — Мінск : Мастицкая літаратура, 2018.

Гардзей, В. К. З мінулага не вяртаюцца : аповесці, апавяданні / В. К. Гардзей. — Мінск : Мастицкая літаратура, 2013.

Гартны, Ц. Выбраныя творы / Ц. Гартны. — Мінск : Беларус. навука, 2012.

Гарэцкі, М. Збор твораў: у 4 т. / М. Гарэцкі. — Мінск : Мастицкая літаратура, 1984—1986.

Гаўрош, Н. Слоўнік эпітэтаў беларускай мовы / Н. В. Гаўрош. — Мінск : Вышэйшая школа, 1998.

Гігевіч, В. Мелодыі забытых песенъ : аповесці, раман, апавяданне / В. Гігевіч. — Мінск : Мастицкая літаратура, 1988.

Гілевіч, Н. Сон у бяссонніцу / Н. Гілевіч // Зб. тв. : у 23 т. — Т. 6. — Мінск, 2003.

Глебка, П. Збор твораў : у 4 т. / П. Глебка. — Мінск : Мастицкая літаратура, 1984—1986.

Грамовіч, І. Выбраныя творы : у 2 т. / І. Грамовіч. — Мінск : Мастицкая літаратура, 1978.

- Грахоўскі, С.* Выбраныя творы / С. Грахоўскі. — Мінск : Кніга збор, 2007.
- Грачанікаў, А.* Выбранае : вершы і паэмы / А. Грачанікаў. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1988.
- Гурло, А.* Вершы / А. Гурло. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1972.
- Гурскі, І.* У вялікай дарозе : апавяданні / І. Гурскі. — Мінск : Белдзяржвыд, 1958.
- Гусоўскі, М.* Песня пра зубра : на лацін., беларус., рус. мовах / М. Гусоўскі. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1980.
- Дайнека, Л.* След ваўкалака : раман / Л. Дайнека. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1988.
- Далідовіч, Г.* Міг маладосці : апавяданні, аповесці / Г. Далідовіч. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1987.
- Дамашэвіч, У.* Выбраныя творы : аповесці, апавяданні / У. Дамашэвіч. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1988.
- Дубоўка, У.* Выбраныя творы: у 2 т. / У. Дубоўка. — Мінск : Беларусь, 1965.
- Дзяргай, С.* Выбранае : вершы / С. Дзяргай. — Мінск : Беларусь, 1967.
- Жук, А.* Выбраныя творы: у 2 т / А. Жук. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1993—1994.
- Жычка, Х.* Сонца скача па траве : вершы : для дашк. узросту / Х. Жычка. — Мінск : Юнацтва, 1989.
- Загорская, Н.* Мне добра з вами : вершы і паэмы / Н. Загорская. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1989.
- Звонак, А.* Сябрына : выбр. творы : вершы, паэмы, 1925—1985 / А. Звонак. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1987.
- Зуёнак, В.* Выбраныя творы / В. Зуёнак. — Мінск : Кніга збор, 2010.
- Ігнаценка, Р.* Карабель вясны : эцюды аб прыродзе : для сярэд. шк. узросту / Р. Ігнаценка. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1980.
- Іпатава, В.* За морам Хвалынскім : аповесці і апавяданні / В. Іпатава. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1989.
- Кавалёў, П.* Выбранае : аповесці, апавяданні : для сярэд. шк. узросту / П. Кавалёў. — Мінск : Юнацтва, 1987.
- Казько, В.* Выбраныя творы : у 2 т. / В. Казько. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1990.
- Калачынскі, М.* Выбраныя творы : у 2 т. / М. Калачынскі. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1982.
- Капыловіч, І.* Імянны гадзіннік : апавяданні, аповесці : для сярэд. і ст. шк. узросту / І. Капыловіч. — Мінск : Юнацтва, 1991.
- Карамазаў, В.* З вясною ў адным вагоне : аповесці, эсэ, дзённік : для сярэд. і ст. шк. узросту / В. Карамазаў. — Мінск : Юнацтва, 2002.
- Караткевіч, У.* Збор твораў : у 8 т. / У. Караткевіч. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1987—1991.

Карпаў, У. Збор твораў : у 5 т. / У. Карпаў. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1985.

Катерли, Н. Рукою мастера : повесть и рассказы / Н. Катерли. — СПб. : Изд-во журн. «Звезда», 2001.

Кірзенка, К. Збор твораў : у 3 т. / К. Кірзенка. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1986—1988.

Клышка, А. Вярэнка загадак : Адкажды, чаму загадкі маюць гэткія адгадкі : для дашк. узросту / А. Клышка. — Мінск : Юнацтва, 1982.

Колас, Я. Збор твораў : у 20 т. / Я. Колас. — Мінск : Беларус. навука, 2007—2012. — Т. 16: Публіцыстыка, 1906—1950 / рэд. Т. С. Голуб, М. І. Мушынскі. — 2011.

Крапіва, К. Збор твораў : у 5 т. / К. Крапіва. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1974—1976.

Красней, В. П. Грані слова : Лексіка і фразеалогія беларускай мовы : факультатыўны курс : вучэб. дапам. для 10 кл. / В. П. Красней. — Выд. 3-е, дапрац. — Мінск : Народная асвета, 1996.

Краўчанка, У. Таімніца вугла альфа : выбранае : для сярэд. шк. узросту / У. Краўчанка. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1973.

Кулакоўскі, А. Выбраныя творы : у 2 т. / А. Кулакоўскі. — Мінск : Мастицкая літаратура, 1984.

Куляшоў, А. Збор твораў : у 5 т. / А. Куляшоў. — Мінск : Мастицкая літаратура, 1974—1975.

Купала, Я. Поўны збор твораў : у 9 т. / Я. Купала. — Мінск : Мастицкая літаратура, 1995—2003. — Т. 8 : Артыкулы, нататкі, выступленні, калекцыўныя творы / рэд. : М. І. Мушынскі, В. У. Скалабан. — 2002.

Купалова, А. Ю. Реализация деятельностиного подхода к изучению пунктуации / А. Ю. Купалова // Рус. яз. в шк. — 1999. — № 5.

Левановіч, Л. Хлеб і мужнасць : нарысы / Л. Левановіч. — Мінск : Мастицкая літаратура, 1987.

Лепешаў, І. Я. Культура маўлення : дапам. па курсу «Стылістыка і культура мовы» для студэнтаў спецыяльнасці 121 05 01 Беларуская філалогія / І. Я. Лепешаў. — Гродна : Гродзен. дзярж. ун-т, 2007.

Ліпскі, У. Мілаградскі конік / У. Ліпскі. — Мінск : Беларускі Дом другу, 2015.

Лось, Е. Выбраныя творы : у 2 т. / Е. Лось. — Мінск : Мастицкая літаратура, 1979.

Лужанін, М. Збор твораў : у 3 т. / М. Лужанін. — Мінск : Беларусь, 1968—1969.

Лынъкоў, М. Выбраныя творы / М. Лынъкоў. — Мінск : Беларус. навука, 2013.

Львова, С. И. Русский язык. 8 класс : учебник для общеобразоват. учреждений. — В 2 ч. / С. И. Львова, В. В. Львов. — 7-е изд., стереотип. — М. : Мнемозина, 2012. — Ч. 1.

- Мазго, У.* Птушыная сталоўка. / У. Мазго. — Мінск : Юнацтва, 1994.
- Макаёнак, А.* Збор твораў : у 5 т. / А. Макаёнак. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1987—1990.
- Макаль, П.* Твар і душа : паэзія / П. Макаль. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1995.
- Мальдзіс, А. І.* Беларусь у люстэрку мемуарнай літаратуры XVIII стагоддзя: нарысы быту і звычаяў / А. І. Мальдзіс. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1982.
- Малаяўка, М.* Коласаў абярэг: дзецыям пра Якуба. Коласа / М. Малаяўка. — Мінск : Мастацкая літаратура, 2011.
- Мароз, У.* За брамай забытых мелодый : эсэ, верши, мініяцюры / У. Мароз. — Мінск : Мастацкая літаратура, 2004.
- Мацяш, Н.* У прыгаршчах ветру : верши, пераклады, эсэ / Н. Мацяш. — Мінск : Літаратура і Мастацтва, 2009.
- Маўр, Я.* Збор твораў : у 4 т. / Я. Маўр. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1975—1976.
- Машара, М.* Верши / М. Машара. — Мінск : Беларусь, 1971.
- Мележ, І.* Збор твораў : у 10 т. / І. Мележ. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1979—1985.
- Мінкін, А.* За месяцам месяц / А. Мінкін. — Мінск : Беларус. кнігазбор, 1994.
- Місько, П.* Здрада [Электронны рэсурс] / П. Місько // Жизнь, где полно дождливых дней. — Рэжым доступу: <http://nightrainisad.beon.ru/0276-zdrademetropadzemnyperahodkaljapadsobkneichykotne.zhtml>. — Дата доступу: 10.09.2008.
- Міхневіч, А.* Выбраныя працы / А. Міхневіч. — Мінск : Права і эканоміка, 2006.
- Мушкинская, Т.* Хто ў лесе самы смелы? / Т. Мушкинская. — Мінск : Звязда, 2015.
- Никитина, Е. И.* Русская речь : Развитие речи. 8 кл. : учеб. для общеобразоват. учреждений / Е. И. Никитина. — 6-е изд., стереотип. — М. : Дрофа, 2001.
- Навуменка, І.* Збор твораў : у 6 т. / І. Навуменка. — Мінск : Беларусь, 1969—1971.
- Новікаў, І.* Параненая памяць : аповесць, апавяданні : для ст. шк. узросту / І. Новікаў. — Мінск : Юнацтва, 1990.
- Нядзведскі, У.* Выбранае : верши і паэмы / У. Нядзведскі. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1976.
- Няхай, Р.* Выбраныя творы : у 2 т. / Р. Няхай. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1984.
- Пазнякоў, М.* Песня прыроды: верши, скорагаворкі, загадкі : для мал. шк. узросту / М. Пазнякоў. — Мінск : Народная асвета, 2012.

- Пальчэўскі, А.* Выбраныя творы : у 2 т. : для сярэд. і ст. шк. узросту / А. Пальчэўскі. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1980.
- Панов, М. В.* Занимательная орфография: книга для внекл. чтения учащихся 7—8-х кл. / М. В. Панов. —М. : Просвещение, 1984.
- Панчанка, П.* Выбраныя творы : для ст. шк. узросту / П. Панчанка. — Мінск : Мастацкая літаратура, 2009.
- Парахневіч, М.* Чаромхавы ранні цвет : аповесці : для сярэд. і ст. шк. узросту / М. Парахневіч. — Мінск : Юнацтва, 1984.
- Пархута, Я.* Казкі дзеда Яраслава : для мал. і сярэд. шк. узросту / Я. Пархута. — Мінск : Полымя, 1995.
- Паслядовіч, М.* Выбраныя творы : аповесці, апавяданні, літ. пароды / М. Паслядовіч. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1986.
- Пестрак, П.* Збор твораў : у 5 т. / П. Пестрак. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1984—1986.
- Пісъмянкоў, А.* Не знікай : вершы, эсэ / А. Пісъмянкоў. — Мінск : Мастацкая літаратура, 2012.
- Прыгодзіч, З.* Журба мая светлая : аповесці, апавяданні, лірыч. абрэзкі, мініяцюры / З. Прыйгодзіч. — Мінск : Мастацкая літаратура, 2002.
- Прыходзька, П.* Лірыка / П. Прыйходзька. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1975.
- Пташнікаў, І.* Выбраныя творы : у 2 т. / І. Пташнікаў. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1980.
- Пушча, Я.* Катэгорыі вершаў : восень, жыццё, каханне, прырода [Электронны рэсурс] / Я. Пушча // Вершы. ru: вершы беларус. паэтаў. — Рэжым доступу : http://www.vershy.ru/category/yazep_pushcha. — Дата доступу : 20.04.2008.
- Пысін, А.* Выбраныя творы : у 2 т. / А. Пысін. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1980.
- Рублеўская, Л.* Аповесці, апавяданні, п'есы, вершы, аўдыё, кн., творы ў пер. на балгар. [Электронны рэсурс] / Л. Рублеўская // Беларуская палічка беларус. электрон. б-ка. — Рэжым доступу : http://knihi.com/Ludmila_Rubleuskaia/. — Дата доступу : 20.06.2010.
- Рудкоўскі, М.* Залатазвон : выбр. лірыка / М. Рудкоўскі. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1986.
- Рунец, П.* Незвычайны збор: аповесці і апавяданні : для мал. шк. узросту / П. Рунец. — Мінск : Юнацтва, 1981.
- Русак, А.* Добра ведаю ўрок : для мал. шк. узросту / А. Русак. — Мінск : Юнацтва, 1981.
- Русецкі, А.* Выбраныя творы: у 2 т. / А. Русецкі. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1982.
- Сачанка, Б.* Выбраныя творы : у 2 т. / Б. Сачанка. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1981.

Свірка, Ю. Узаемнасць : вершы / Ю. Свірка. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1993.

Сіпакоў, Я. Выбраныя творы: у 2 т. / Я. Сіпакоў. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1997.

Скрыган, Я. Выбраныя творы / Я. Скрыган. — Мінск : Беларускі кніга-збор, 2005.

Міхневіч, А. Я. Слоўка за слоўкам: алфавітны даведнік па культуре беларускай мовы для ўсіх / А. Я. Міхневіч, Л. П. Кунцэвіч, Ю. В. Назаранка. — Мінск : Выд. цэнтр БДУ, 2006.

Ставер, А. Зоры зямныя : паэмы, вершы, песні / А. Ставер. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1989.

Танк, М. Збор твораў : у 6 т. / М. Танк. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1978—1981.

Тарасаў, К. Выбраныя творы / К. Тарасаў. — Мінск : Кнігазбор, 2012.

Трус, П. Выбранае : вершы і паэмы / П. Трус. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1979.

Трыпуціна, Т. М. Мова мастацкага твора : вучэб.-метад. дапам. / Т. М. Трыпуціна. — Мінск : Беларус. дзярж. пед. ун-т, 2004.

Формановская, Н. И. Вы сказали: «Здравствуйте!»: речевой этикет в нашем общении / Н. И. Формановская. — М. : Знание, 1987.

Хадкевіч, Т. Крынічка : апавяданні / Т. Хадкевіч. — Мінск : Юнацтва, 1983.

Хадыка, У. Вершы / У. Хадыка. — Мінск : Беларусь, 1969.

Хвалей, Я. Прынцэса тусоўкі : аповесці : для сярэд. і ст. шк. узросту / Я. Хвалей. — Мінск : Мастацкая літаратура, 2008.

Хведаровіч, М. Любістак : выбранае / М. Хведаровіч. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1984.

Хомчанка, В. Выбраныя творы : у 2 т. / В. Хомчанка. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1979.

Цётка. Выбраныя творы / Цётка. — Мінск : Беларускі кнігазбор, 2001.

Чарнышэвіч, А. Выбраныя творы : у 2 т. / А. Чарнышэвіч. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1979.

Чарот, М. Выбранае : для сярэд. і ст. шк. узросту / М. Чарот. — Мінск : Юнацтва, 1982.

Чорны, К. Збор твораў : у 6 т. / К. Чорны. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1988—1992.

Чыгрынаў, І. Выбраныя творы : у 3 т. / І. Чыгрынаў. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1984.

Шамякін, І. П. Збор твораў : у 23 т. / І. Шамякін. — Мінск : Мастацкая літаратура, 2010—2014.

Шахавец, У. Блакітная мара : аповесць / У. Шахавец. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1985.

Шмярко, Я. П. Лекавыя расліны ў комплексным лячэнні / Я. П. Шмярко, I. I. Мазан. — Мінск : Навука і тэхніка, 1989.

Шушкевіч, С. Выбранае : вершы / С. Шушкевіч. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1988.

Энциклопедический словарь юного филолога (языкознание) / сост. М. В. Панов. — М. : Педагогика, 1984.

Ягоўдзік, У. І. Лясныя таямніцы : апавяданні і мініяцюры / У. І. Ягоўдзік. — Мінск : М. Ягоўдзік, 2014.

Якімовіч, А. Збор твораў : у 3 т. / А. Якімовіч. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1978—1980.

Янішчыц, Я. Выбранае / Я. Янішчыц. — Мінск : Мастацкая літаратура, 2000.

Янкоўскі, Ф. З нялёгkіх дарог : выбранае / Ф. Янкоўскі. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1988.

Змест

Ад аўтараў 3

§ 1. Роля беларускай мовы ў развіцці нацыянальнай культуры 5
§ 2. Тэкст 10

ПАЎТАРЭННЕ ВЫВУЧАНАГА Ў V—VII КЛАСАХ

§ 3. Самастойныя і службовыя часціны мовы 21
§ 4. Правапіс *не*, *ni* з рознымі часцінамі мовы 24
§ 5. Стылі маўлення 27

СІНТАКСІС І ПУНКТУАЦІЯ

§ 6. Сінтаксіс і пунктуацыя 37

Словазлучэнне: будова, значэнне, ужыванне

§ 7. Словазлучэнне як сінтаксічная адзінка 42
§ 8. Граматычнае значэнне словазлучэння (азнаймленне) 45
§ 9. Віды падпарарадкавальнай сувязі ў словазлучэнні: дапасаванне, кіраванне, прымыканне 51
§ 10. Свабодныя і несвабодныя словазлучэнні (азнаймленне) 60

ПРОСТЫ СКАЗ

Двухсастаўныя сказы: будова, значэнне, ужыванне

§ 11. Сказ як сінтаксічная адзінка 65
§ 12. Парадак слоў у сказе 70
§ 13. Лагічны націск (азнаймленне) 72
§ 14. Двухсастаўныя сказы 75

Галоўныя члены сказа

§ 15. Дзейнік і спосабы яго выражэння 78
§ 16. Выказнік і спосабы яго выражэння. Просты дзеяслоўны выказнік 80

§ 17. Састаўны дзеяслоўны выказнік	83
§ 18. Састаўны іменны выказнік	85
§ 19. Сувязь выказніка і дзейніка, выражанага колькасна-іменным спа- лучэннем	90
§ 20. Працяжнік паміж дзейнікам і выказнікам	93

Даданыя члены сказа

§ 21. Азначэнне	97
§ 22. Прыдатак як разнавіднасць азначэння	103
§ 23. Дапаўненне	107
§ 24. Акалічнасць	111

Аднасастаўныя сказы: будова, значэнне, ужыванне

§ 25. Віды аднасастаўных сказаў	117
§ 26. Пэўна-асабовыя сказы	119
§ 27. Няпэўна-асабовыя сказы. Абагульнена-асабовыя сказы	122
§ 28. Безасабовыя сказы	124
§ 29. Назыўныя сказы	128

Няпоўныя сказы: будова, значэнне, ужыванне

§ 30. Няпоўныя сказы	132
----------------------------	-----

УСКЛАДНЕНЫ СКАЗ

Сказы з аднароднымі членамі: будова, значэнне, ужыванне

§ 31. Сказы з аднароднымі членамі	140
§ 32. Злучнікі пры аднародных членах сказа	146
§ 33. Аднародныя і неаднародныя азначэнні	150
§ 34. Знакі прыпынку ў сказах з аднароднымі членамі	154
§ 35. Сказы з абагульняльнымі словамі пры аднародных членах, знакі прывынку	163
§ 36. Водгук на празаічны або вершаваны твор	171

Сказы са звароткамі, пабочнымі словамі, устаўнымі канструкцыямі: будова, значэнне, ужыванне

§ 37. Зваротак	174
§ 38. Пабочныя слова, словазлучэнні і сказы, устаўныя канструкцыі; знакі прывынку	185

Сказы з адасобленымі членамі: будова, значэнне, ужыванне

§ 39. Паняцце пра адасобленне	197
§ 40. Адасобленыя дапасаваныя і недапасаваныя азначэнні	198
§ 41. Сказы з адасобленымі прыдаткамі, знакі прыпынку	203
§ 42. Сказы з адасобленымі дапайненнямі, знакі прыпынку	209
§ 43. Сказы з адасобленымі акалічнасцямі, знакі прыпынку	211
§ 44. Сказы з адасобленымі ўдакладнільнымі членамі, знакі прыпынку	216

Сказы з параўнальнімі зваротамі

§ 45. Параўнальны зварот	227
§ 46. Знакі прыпынку пры параўнальных зваротах	230

ПАДАГУЛЬНЕННЕ І СІСТЭМАТИЗАЦЫЯ ВЫВУЧАНАГА ЗА ГОД

<i>Дадатак «Функцыянальныя разнавіднасці маўлення» .....</i>	240
--	-----

<i>Спіс выкарыстаных крыніц.....</i>	245
--------------------------------------	-----

(Назва ўстановы адукацыі)

Навучальны год	Імя і прозвішча вучня	Стан вучэбнага дапаможніка пры атрыманні	Адзнака вучню за карыстанне вучэбным дапаможнікам
20 /			
20 /			
20 /			
20 /			
20 /			

Вучэбнае выданне

**Бадзевіч Зінаіда Іванаўна
Саматыя Ірына Мікалаеўна**

БЕЛАРУСКАЯ МОВА

Вучэбны дапаможнік для 8 класа
ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі
з беларускай і рускай мовамі навучання

перавыданне, новае

Нач. рэдакцыйна-выдавецкага аддзела *Г. І. Бандарэнка*

Рэдактар *Л. Ф. Леўкіна*

Вокладка мастака *З. П. Болцікавай*

Мастакі *Г. А. Ламанава, І. А. Салаўёва, Н. А. Хромава, І. У. Шутко*

Мастацкі рэдактар *З. П. Болцікава*

Камп'ютарная вёрстка *І. У. Шутко*

Карэктары *Д. Р. Лосік, В. М. Паўлючэнка, Н. В. Федарэнка*

Падпісана да друку 11.08.2020. Фармат $70 \times 90 \frac{1}{16}$. Папера афсетная.

Друк афсетны. Ум. друк. арк. 18,72. Ул.-выд. арк.12,0.

Тыраж 129 555 экз. Заказ

Навукова-метадычна ўстанова «Нацыянальны інстытут адукацыі»

Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь. Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца,
вытворцы, распаўсюджвалальніка друкаваных выданняў № 1/263 ад 02.04.2014.

Бул. Каралаля, 16, 220004, г. Мінск

Адкрытае акцыянернае таварыства «Паліграфкамбінат імя Я. Коласа».

Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца,
вытворцы, распаўсюджвалальніка друкаваных выданняў № 2/3 ад 04.10.2013.

Бул. Каржанеўская, 20, 220024, г. Мінск

ПАРАДАК РАЗБОРУ

РАЗБОР СЛОВА ПА САСТАВЕ

1. Слова з тэксту.
2. Лексічнае значэнне слова.
3. Часціна мовы.
4. Зменнае ці нязменнае слова (у зменным слове вызначыць канчатак (у тым ліку нулявы) і аснову, у нязменным — толькі аснову).
5. Корань (падабраць аднакаранёвяя слова).
6. Прыстаўка (прыстаўкі) (калі ёсць).
7. Суфікс (суфіксы) (калі ёсць).
8. Постфікс (калі ёсць).

СЛОВАЎТВАРАЛЬНЫ РАЗБОР*

1. Часціна мовы.
2. Пачатковая форма.
3. Лексічнае значэнне вытворнага слова.
4. Утваральная аснова (параўнаць аналізуемае слова з аднакаранёвымі і выявіць тое слова, ад якога яно ўтворана).
5. Словаўтваральная марфема (марфемы).
6. Спосаб утварэння слова.

* Для разбору бяруцца толькі вытворныя слова.

ПАРАДАК РАЗБОРУ

ФАНЕТЫЧНЫ РАЗБОР

1. Арфаграфічны запіс слова.
2. Падзел слова на склады, вызначэнне націскнога складу.
3. Характарыстыка па парадку ўсіх гукаў:
  - а) галосных (націскны ці ненаціскны, якой літарай абазначаны);
  - б) зычных (мяккі, цвёрды ці зацвярдзелы; санорны, звонкі ці глухі; свісцячы ці шыпячы; якой літарай абазначаны).
4. Падлік колькасці гукаў і літар.

ЛЕКСІЧНЫ РАЗБОР

1. Лексічнае значэнне слова ў сказе; адназначнае ці мнагазначнае; ужываецца ў прымым ці пераносным значэнні; ці можна падабраць сінонімы, антонімы, амонімы.
2. Агульнаўжывальнае слова ці слова абмежаванага ўжытку (дыялектичнае, прафесійнае, тэрмін).
3. Адносіцца да актыўнай ці пасіўнай лексікі (устарэлае, неалагізм).
4. Справечна беларускае ці запазычанае (іншамоўнае).

МАРФАЛАГІЧНЫ РАЗБОР

Назоўнік

1. Часціна мовы, агульнае значэнне.
2. Пачатковая форма (Н. скл., адз. л.).
3. Разрад паводле значэння: агульны ці ўласны; адушаўлёны ці неадушаўлёны; асабовы ці неасабовы; канкрэтны ці абстрактны; зборны, рэчыўны.
4. Марфалагічныя прыметы: нязменныя (род, скланенне); зменныя (склон, лік).
5. Сінтаксічная роля.

Прыметнік

1. Часціна мовы, агульнае значэнне.
2. Пачатковая форма (Н. скл., адз. л., м. р.).
3. Разрад паводле значэння: якасны, адносны ці прыналежны.
4. Ступень параўнання прыметніка (калі ёсць): простая ці складаная форма вышэйшай ці найвышэйшай ступені параўнання.
5. Марфалагічныя прыметы: род, лік, склон.
6. Сінтаксічная роля.

Лічэбнік

1. Часціна мовы, агульнае значэнне.
2. Пачатковая форма (Н. скл., м. р. (калі змяняецца па родах), адз. л. (калі змяняецца па ліках)).
3. Разрад паводле значэння: колькасны (абазначае цэлы лік, дробавы ці зборны) або парадкавы.
4. Разрад паводле будовы: прости, складаны, састаўны.
5. Марфалагічныя прыметы: род (калі ёсць), лік (калі ёсць), склон.
6. Сінтаксічная роля.

Займеннік

1. Часціна мовы, агульнае значэнне.
2. Пачатковая форма (Н. скл., м. р. (калі змяняецца па родах), адз. л. (калі змяняецца па ліках)).
3. Разрад паводле значэння: асабовы, зваротны, прыналежны, ука-зальны, азначальны, пытальны, адносны, няпэўны, адмоўны.
4. Марфалагічныя прыметы: склон, род (калі ёсць), лік (калі ёсць).
5. Сінтаксічная роля.

МАРФАЛАГІЧНЫ РАЗБОР

Дзеяслоў

1. Часціна мовы, агульнае значэнне.
2. Пачатковая форма (інфінітыў).
3. Марфалагічныя прыметы: пераходны ці непераходны, зваротны ці незваротны, трыванне (закончанае, незакончанае), спражэнне; лад (абвесны, умоўны, загадны), час (калі ёсць), асоба (для дзеясловаў цяперашняга і будучага часу і загаднага ладу), лік, род (для дзеясловаў прошлага часу ці ўмоўнага ладу).
4. Сінтаксічная роля.

Дзеепрыметнік

1. Часціна мовы (зменная форма дзеяслова), агульнае значэнне.
2. Пачатковая форма (Н. скл., адз. л., м. р.).
3. Поўная ці кароткая форма.
4. Марфалагічныя прыметы: стан (залежны, незалежны), трыванне (закончанае, незакончанае); час (цяперашні, прошлы), лік, род, склон (для поўных дзеепрыметнікаў).
5. Сінтаксічная роля.

Дзеепрыслоўе

1. Часціна мовы (нязменная форма дзеяслова), агульнае значэнне.
2. Марфалагічныя прыметы: трыванне (закончанае, незакончанае), зваротнае ці незваротнае.
3. Сінтаксічная роля.

Прыслоўе

1. Часціна мовы, агульнае значэнне.
2. Разрад паводле значэння (месца, часу, прычыны, мэты, спосабу дзеяння, меры і ступені).
3. Ступень параянання (калі ёсць).
4. Марфалагічныя прыметы: нязменнае слова.
5. Сінтаксічная роля.